

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

**3(63)
2012**

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано в 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- **історичні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6.
- **економічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6.
- **соціологічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВ ФПУ. Протокол № 3 від 8 листопада 2012 р.

Підписано до друку 10.12.2012 р.
Формат – 70x108/16. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друк. арк.– 9,27
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Велика Окружна дорога, 3 Київ-187.
МСП, 03680, Україна,
тел./факс (044) 526-15-45;
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: ТОВ «Видавництво «Сталь»,
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
вул. Віталія Шимановського 2/1
м. Київ, 02660, Україна,
тел./факс 516-45-02
Замовлення № 0006

Редакційна колегія:

- Буяшенко В.В.**, доктор філософських наук, професор,
голова редколегії
- Котелянець В.І.**, доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Гавриленко І.М.**, доктор філософських наук, професор,
заступник голови редколегії з соціологічних наук
- Добровольська Г.О.**, доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д.**, кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
- Барматова С.П.**, доктор соціологічних наук, професор
- Бабкіна О.В.**, доктор політологічних наук, професор
- Бандур С.І.**, доктор економічних наук, професор
- Васильченко З.М.**, доктор економічних наук, професор
- Головко В.І.**, кандидат економічних наук, доцент
- Злобіна О.Г.**, доктор соціологічних наук, професор
- Карагодіна О.Г.**, доктор медичних наук, професор
- Куценко В.І.**, доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є.**, доктор історичних наук, професор
- Малік М.Й.**, доктор економічних наук, професор
- Мартинишин Я.М.**, доктор економічних наук, професор
- Макеєв С.О.**, доктор соціологічних наук, професор
- Пилипенко В.Є.**, доктор соціологічних наук, професор
- Рєєнт О.П.**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В.**, доктор економічних наук, професор
- Ручка А.О.**, доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І.**, доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В.**, доктор історичних наук, професор
- Судаков В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В.**, доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Чепурко Г.І.**, доктор соціологічних наук

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Начальник редакційно-видавничого відділу Іоніна О.В.
Наукове редагування Трубенко В.С., Спасенко П.В.
Переклад Бондар С.І., Тетерук С.П.
Макетування та верстка Спасенко П.В.

© Академія праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України, 2012

У номері

Соціологія та профспілковий рух

Настояща К.В.

Культурна традиція як інструмент
соціокультурного аналізу 5

Петрецька О.В.

Особливості функціонування націо-
нально-культурних товариств
в Україні 12

Петрушина Т.О., Вайнштейн М.

Реформы как институциональные
перемены: уроки истории для
украинских реформаторов 16

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Батищева С.М.

Методологічні проблеми аналізу
бюджетних видатків на фінансування
капітальних вкладень 28

Булах Т.М., Плахотнікова Л.О.

Демографічні аспекти функціонування
ринку праці на селі 32

Василик А.В.

Чинники інтелектуалізації трудової
діяльності у контексті формування і
розвитку інтелектуального капіталу 37

Вишнівська Н.В.

Напрями підвищення ефективності
вітчизняної системи міжбюджетних
відносин 43

Гук Н.А.

Виклики імміграції для України: етнічні
та соціально-економічні аспекти
дослідження 48

Зайцева І.П.

Взаємозв'язок ризик-менеджменту
та бюджетування в банківській діяль-
ності 56

Каховська О.В.

Основні тенденції динаміки макро-
показників економіки України в кон-
тексті розбудови соціальної
держави 60

Логінов М.М.

Роль держави в еволюції господарської
системи 67

Політика, історія, культура

Комарницька І.Ю.

Питання нормативно-правового
регулювання пам'яткоохоронної
діяльності в сучасній Україні 72

Кондратюк Г.М.

Татаро-башкирська секція ЦК РКП(б)
у здійсненні етнополітики в
Кримській АРСР (1920-ті роки) 77

Крисенко Д.С.

Особливості культурного діалогу
США та СРСР на заключному етапі
«холодної війни» 83

Курьянович А.В.

Герб «Погоня» и бело-красно-белый
флаг как государственные символы
Республики Беларусь: история
утверждения 87

Лукашенко А.І.

Еволюція образу Диявола від старо-
давнього міфологічного сприйняття
до християнської інтерпретації 93

Мандрик М.В.

Доля інтелектуальної еліти у більшо-
вицькому перевороті 1917 р.:
історичний аналіз 97

Автори номера 103

Вимоги до статей 105

Contents

Sociology and the trade union movement

- Nastoyascha K.V.*
Cultural tradition as a tool of socio-cultural analysis..... 5
- Petretska O.V.*
Peculiarities of functioning of natural and cultural organizations in Ukraine..... 12
- Petrushyna T.O., Vainsbtain M.*
Reforms as institutional changes: lessons of the history for Ukrainian reformers..... 16

Economics. Problems of economic development

- Batyscheva S.N.*
Methodological issues of the budgetary expenditure analysis on financing the capital investments..... 28
- Bulab T.N., Plakhotnykova L.A.*
Demographic aspects of the labour market functioning in the village..... 32
- Vasylyk A.V.*
The factors of labour activity intellectualization in the context of intellectual capital forming and development..... 37
- Vysbnevska N.V.*
Trends of the efficiency increase in the domestic system of inter-budgetary relations..... 43
- Huk N.A.*
Main aspects of immigration for Ukraine: ethnic and socio-economic aspects of research..... 48
- Zaitseva I.P.*
Risk management and budgeting interaction in bank activity..... 56
- Kakhovska E.V.*
Main tendencies of the micro-indices dynamics of the economy of Ukraine within social state creation..... 60
- Loginov M.M.*
The state power role in the evolution of the economic system..... 67

Politics, history, culture

- Komarnytska I.U.*
The normative-legal regulation of activities for protection of the historical and cultural monuments in modern Ukraine..... 72
- Kondratiuk G.M.*
The Tatar-Bashkir section of the Central Committee of RCP(b) in the implementation of national policy in the Crimean ASSR (1920th)..... 77
- Krysenko D.S.*
Features of cultural dialogue between the USA and the USSR on the final period of cold war..... 83
- Kuryanovich A.V.*
Emblem "Pursuit" and the white-red-white flag as the state symbols of the Republic of Belarus: history of development..... 87
- Lukashenko A.I.*
The evolution of the image of the Devil from the ancient mythological perception to the pre-Christian interpretation..... 93
- Mandryk M.V.*
The fate of the intellectual elite in the Bolshevik revolution of 1917: historical analysis..... 97

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.733

Настояща К.В.,

канд. соціол. наук, доцент кафедри соціології
Національного авіаційного університету

Культурна традиція як інструмент соціокультурного аналізу

У статті переосмислюються концепції радянських традиціологів, соціологічні теорії культурної традиції Е. Шилза і С. Ейзенштадта. Заявлений концепт культурної традиції у цьому сенсі постає адекватним інструментом соціокультурного аналізу, зокрема вітчизняних соціокультурних реалій. У цьому контексті порушуються питання архітекτονіки української культурної традиції.

Ключові слова: культурна традиція, креативна складова, консервативна складова, інновація, інституалізація, структура, переструктурація.

Соціокультурні реалії постмодерної доби, що актуалізують значення культурних факторів, заохочують дослідження суспільного простору як простору соціокультурного. Таким чином, на сучасному етапі розвитку просторової організації суспільства, саме соціокультурна детермінація структуризації суспільного простору набуває актуальності, що вимагає концептуального опрацювання останньої, перш за все, у ракурсі аналізу культуральних процесів структуризації, одним з яких є культурна традиція.

Звертаючись до ретроспективи наукових уявлень про це явище, зазначимо, що класичне розуміння культурної традиції посіло належне місце у соціологічних концепціях Ф. Тьоніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, В. Парето, Т. Парсонса та інших основоположників соціології, ставши основою дихотомії: традиційне суспільство – сучасне суспільство. Саме у цьому контексті термін «культурна традиція» довгий час асоціювався з поняттям традиційного суспільства і тому зберігав конотацію чогось сталого, консервативного, того, що перешкоджає змінам та інноваціям.

Таким і досі залишається розуміння культурної традиції у вітчизняній соціології. Так, у працях сучасних вітчизняних соціологів домінує саме цей «традиційний» для соціології підхід до культурної традиції. Наприклад, науковці О. Свеженцева та О. Проскуракова стверджують, що «...новація здійснюється поза традицією, пориваючи з традицією, або всупереч традиції» [8, с. 151].

І хоча цей класичний для соціології підхід до культурної традиції був і залишається результативним, на нашу думку, сучасні реалії вимагають його перегляду. До цього заохочує не тільки обсяг знань нагромаджених суміжними дисциплінами, а й завжди актуальна у сучасній соціології проблема парадигмального рівня щодо диспозиції «структури» і «культури», «автономності культурного» тощо (Д. Александер).

Саме ця проблематика змушує звертатись до іншого, альтернативного підходу, що є більш адекватним сучасним реаліям. Так, отримавши первинне переосмислення в антропології, етнології (Ф. Боас, М. Мід, Б. Малиновський, К. Леві-Строс) та сходознавстві, де вперше було заявлено про лабільність культурної традиції, її здатність до трансформації та унікальну роль у системі культури, пов'язану із специфікою функцій, феномен «культурної традиції»

ґрунтовно переглядався ще у радянській культурології (Е. Маркарян, С. Власова, Б. Абрамян, Е. Чистов та ін.), у межах якої було вказано на креативність культурної традиції, її зв'язок з інновацією та механізмом саморуху. Зокрема, представники вірменської школи традиціології вперше порушили питання щодо безпосереднього взаємозв'язку культурної традиції із суспільними відносинами, соціальною структурою, трансформаційними соціальними процесами, а також явищами субкультурного розмаїття та ієрархізації соціальних інститутів, що окреслюють предметне поле соціології.

Власне соціологічну інтерпретацію явище культурної традиції отримало завдяки працям Е. Шилза, який запропонував пов'язані з традицією концепції «центральної зони культури» і «харизми». Ідеї Е. Шилза продовжив С. Ейзенштадт, який об'єднав вищеозначене у єдиний концепт культурної традиції, вперше розглянувши його як те, що існує автономно від соціальної структури. Таким чином, вже у працях С. Ейзенштадта відбулось суттєве для соціології переосмислення цього явища, концепт якого є вагомим інструментом сучасного соціокультурного аналізу.

Таке бачення культурної традиції має багато спільного з підходом сучасних польських дослідників, які, аналізуючи прояв традиції у сучасності, також наголошують на її особливій незамінній ролі у соціальних процесах. Ця роль полягає у відтворенні соціальної структури і обумовлена перш за все будовою традиції, унікальністю її функції, спрямованої на збереження культурної цілісності суспільства. Цей механізм, на думку дослідників, пов'язаний з відтворенням світоглядних особливостей спільноти, певною єдиною емоційно-буттєвою «культурною картиною світу», яка обумовлює і предметно-ужитковий життєвий рівень. Взагалі чималий інтерес польських колег до проблематики культурної традиції (це засвідчує, як проведення щорічної загальнопольської тематичної конференції «Традиція в соціумі», так і кількість тематичних публікацій і монографій) дозволяє стверджувати про формування єдиної школи. Д. Нечипорук, Л. Дичевски, Я. Адамовски, Й. Штук – лише частковий перелік науковців, які ґрунтовно займаються проблематикою традиції. Побачила світ і двотомна праця Я. Адамовски і Й. Штука «Традиції у сучасності. Наступність і зміни» [14, с.15].

Формулюючи визначення культурної традиції, спираючись при цьому на концептуальні напрацювання як Е. Шилза та С. Ейзенштадта, так і сучасної традиціології (етнології, культурології, соціальної психології), виділимо ті характерні особливості цього явища, що найбільше відповідають заявленій проблематиці та наявним соціокультурним реаліям.

На рівні макроаналізу об'єкта культурна традиція являє собою трансчасовий, багатолінійний, гнучкий, креативний процес (або сукупність інноваційно-інституціоналізаційних процесів), що обумовлює змістову цілісність культури (культурної системи, культурного організму) у динаміці постійного відтворення комплексу власних адаптивно-захисних функцій. Зазначимо, що характер цього процесу, в свою чергу, обумовлюється внутрішньою будовою традиції, а саме – особливостями її структурної організації, тобто:

- «центральної зони культури» – символічної матриці, ядра культури, яка локалізує у собі її «харизматичні змісти» (С. Ейзенштадт), або «кордонні поняття» (Г. Ріккерт), «тканина значень» (К. Гірц);
- двох однопорядкових складових традиції, – креативної та консервативної – між якими постійно точиться функціональний конфлікт, що відтворює динаміку означеного процесу і є основою саморуху культурної традиції (саме ці складові традиції були виділені ще культурологами-сходознавцями у 60-х роках минулого століття і покладені в основу культурологічної концепції культурної традиції).

Так, структура культурної традиції представлена двома комплексами компонентів – динамічним, або функціональним (креативна та консервативна складові) та статичним, або змістовним («ядро культури», її символічна матриця), кожен з яких також має свою будову.

Робимо висновок, що «завдання» відтворення певного «сакрального», «харизматичного» змісту центральної зони культури є одночасно і сенсом існування культурної традиції, і її вихідною функцією. Так, значення символічної матриці культури, відтворюючись функціонуванням культурної традиції виходять за межі останньої, впливаючи на перебіг різноспрямованих соціальних процесів у суспільстві. Саме вплив культурної традиції на соціальні

процеси, а відтак і на структуризацію простору, є предметом нашої уваги, адже культурна традиція виконує роль комплексу інноваційно-інституалізаційних процесів.

Саме поняття інновації визначає зміст креативної сторони культурної традиції, окреслюючи категоріальне поле цього явища у поєднанні з поняттями новації, винаходу, нонконформістської, варіабельної поведінки, що опосередковуються поняттями соціальної дії, соціальної активності, влади, харизматичного лідера, пасіонарної особистості та ін.

Всі ці поняття окреслюють поле функціональної діяльності креативної складової, яка й замовлює процеси соціальних змін, які, інституалізуючись консервативною стороною традиції, стають вже реальним інструментом структуризації простору.

Так, креативна сторона традиції ініціює певні соціальні зміни, спрямовані на переструктуризацію об'єкту шляхом поетапних різноспрямованих інновацій, кожна з яких має власний механізм інституалізації, структура і принцип якого залежать від різноманітних факторів суспільного життя. Не вдаючись до детального аналізу цих процесів, зауважимо, що суб'єктами соціальних змін постають окремі індивіди і соціальні групи. Так, для аналізу конкретних агентів соціальних змін дослідниками розроблено кілька понять, що характеризують як варіабельну, інноваційну (нонконформістську, девіантну поведінку, так і особу, якою є харизматичний лідер (Е. Шилз), інноваційна особистість (М. Вебер), пасіонарій (Л. Гумільов), чи панівний клас, соціальна верства (К. Маркс), суспільний рух (П. Штомпка), натовп (С. Московичі).

Попри постійні інноваційно-інституалізаційні процеси факт збереження цілісності культури полягає у збереженні структури простору у певній динамічній конфігурації (центрообумовленій формі структури), що відбувається шляхом постійної переструктуризації, при якій об'єкти структуризації мають значення не з точки зору власного змісту, а з позиції їх теперішньої актуальності.

Тому, повертаючись до нашого аналізу і, оцінюючи зовнішню будову сучасної вітчизняної культурної традиції, говоримо про цілісні культурні моделі як окремі макрокультури, що є єдиною культурною традицією певного суспільства і власною взаємодією відображають функціональний конфлікт її складових (креативного і консервативного чинників).

У цьому контексті вітчизняна культурна традиція утворюється вже згаданими макрокультурами: матричною актуальною (українська національна культура), актуальною вторинною (російська національна культура), вторинною меморіальною (радянська культурна модель), інокультурними актуальними – європейською і світовою (глобалізаційними) макрокультурами.

Наявність означених макрокультурних утворень в українському соціумі яскраво демонструють дані соціологічного опитування Центру Розумкова, яке проводилося з 31 травня до 18 червня 2007 р. (опитано було 10956 осіб). Респондентам задавали питання: «З якими країнами Ви найбільшою мірою пов'язані за Вашими культурними і духовними орієнтаціями?». Виявилось, щобільшість опитаних пов'язують себе переважно з Україною 41,9 % (з Україною в цілому) і 29,5 % (тільки з регіоном проживання). Лише 9,1 % опитаних ідентифікує себе з європейським світом і 15,7 % з Росією [12, s. a].

Однак, хоча частка російсько- і радянсько-орієнтованого населення на перший погляд здається номінально малою, її фактичний обсяг значно масштабніший. Незважаючи на те, що формально ці респонденти ідентифікують себе як українців, фактично світоглядно і культурно вони є представниками російської макрокультури. Існування цієї макрокультури має власну регіональну специфіку (Південь і Схід України) та актуалізована як підтримкою російсько-орієнтованих політичних сил, так і постійним мусуванням питання російської мови як другої державної. Так, за даними опитування КМІСу, що було проведене у жовтні 2010 р., більше третини громадян України, тобто 40,4 % вважають, що російську мову треба зробити другою державною [4, s.a.]. Дані національних моніторингових опитувань Інституту соціології засвідчують, що «...у 1992 р. переважно українською в сім'ї говорило 51 % українців. А у 2010 р. – 49 %. Переважно російською у 1992 р. говорили 13 %, а у 2010 р. – 28 % українців. Так, російська макрокультура не лише активно присутня в нашій культурі, а й активно відвоює позиції доміантної, як це було за радянських часів [9, с. 453].

Що ж до радянської макрокультури, нині фактично меморіальної, то відповідно до отриманих даних, за останні роки частка її носіїв поступово зменшується, що закономірно обумовлюється логікою перебігу історичного часу. Найбільше ж, статистично присутньою з інокультурних впливів у вітчизняній культурній традиції є світова глобальна культура, тотальна наявність якої маркується широкомасштабним знаково-символічним представництвом у всіх сферах життя соціуму і вплив якої, зокрема, на духовно-інтелектуальний вимір і соціетальну психіку спільноти є наразі недооціненим.

Європейська макрокультура впливає переважно на західні регіони України, діючи у першу чергу на рівні політичних, громадських об'єднань, наукових і елітарних мистецьких кіл, які культурно прагнуть ідентифікувати себе саме із Заходом, тобто з прадавньою європейською історією, високою культурою, освітою, передовими технологіями тощо.

На рівні пересічного українця і маскультури домінує світова макрокультура, що є сукупністю глобалізаційних тенденцій (американізація, масовізація, секуляризація), які приносяться світовою ойкуменою (У. Ганерсон) на периферійний для неї простір.

Вплив цієї глобальної макрокультури виявляється, перш за все, не у зовнішніх легітимних процесах і реаліях політичного та соціального-економічного характеру, в яких Україна постає «молодшим» і, однозначно, «слабшим» партнером, а у процесах внутрішніх, орієнтованих на соціокультурну, духовну сферу суспільства. Той простір, який за часів перебудови зазнав шаленого інокультурного шоку, став плацдармом для активної інокультурної колонізації. Курс на ринкову економіку, європейські цінності і західний спосіб життя можна назвати «трьома китами» пострадянської колонізації. Оскільки тоді значних змін зазнала соціальна структура в цілому, це вплинуло на появу нових соціально-культурних типів, моделей, зокрема, сформувало нові унікальні типижі пострадянської реальності.

Як засвідчують дані соціологічного дослідження, що було проведене в 90-х роках Інститутом соціології НАНУ [3, s.a.], наслідки цього тиску були різними для українського і російського соціумів, в кожному з яких з'явилися свої специфічні соціокультурні типижі. Так, покладений на основу матричної національної української культури (і відтак, такої риси національного характеру як індивідуалізм), тип успішної ділової людини (американська матрична культурна модель) стимулював появу «нового українця», який за багатьма ознаками аж ніяк не можна було ототожнити з «новим росіянином».

Що ж до присутності глобальної макрокультури на рівні соціально-конкретних практик (пересічного громадянина), то вона настільки масштабна, що легко відскановується таким широким асортиментом культурного і духовного продукту різних гатунків (субкультурним розмаїттям), що ледь не затьмарює матричні для нашої культурної традиції культурні презентації, чим перетворює наш культурний простір навіть не на супермаркет (Л. Іонін), а скоріше на велику комору, де без ліхтаря важко розібратися, де, що є і якого походження.

Ці проблеми наразі є характерними для всіх суспільств глобальної світової ойкумени і цілком закономірні за умов глобалізації.

Однак і за цих умов культурна традиція функціонує. Так, саме шалений ритм, зовнішньокультурний тиск і мультиплікаційність глобальних процесів змушують культурну традицію бути ще гнучкішою, міцнішою, активнішою. Таким чином, актуальність єдинокультурної національної ідентичності, регіональна локальність постає як самозахист проти глобалізаційної уніфікації. Дія породжує протидію. Інструмент розчинення і поглинання культурної унікальності (глобалізація) розчиняється сам, лише вдосконалюючи механізм цієї культурної унікальності, – єдину культурну традицію.

Ознаки цього процесу протидії спробуємо віднайти насамперед у надзвичайно важкій для вимірювання духовній, або світоглядній сфері суспільства. Одним із показників тут є релігійність. Так, за даними Центру Розумкова, за останніх 10 років кількість віруючих в Україні, як і довіра до церкви, значно зросла (за даними Центру Розумкова кількість українців, які визнають себе віруючими, за цей час збільшилася на 13 % – з 58 до 71 %) [12, s.a.].

Означена статистика власне і демонструє озвучене вище твердження про те, що, незважаючи на тотальність глобалізаційних процесів культурна традиція зміцнюється, посилюючи цетробіжний рух, що є проявом самозахисту.

Однак було б наївно думати, що глобалізаційна макрокультура не привнесла в цю сферу ще інших – побічних наслідків не менш масштабних і соціально значущих. Розглянемо інші дані. Так, згідно з тим самим опитуванням, 7 % опитаних вважають себе «просто християнами», а 13 % не віднесли себе до жодної конфесії чи релігії, однак, заявили, що є віруючими. 56 % респондентів при цьому вважають, що можна просто бути віруючим і не належати до певної конфесії, а 50 % серед тих, хто відвідує храм, роблять це переважно лише на релігійні свята. Цікаво, що і в графі ціннісних життєвих орієнтирів українців релігійність опинилася наприкінці списку [12, s.a.]. Аналогічні дані, які ми знаходимо і в результатах моніторингу Інституту соціології НАН України. Так, навіть здавалось би, реально релігійні люди (які вважають, що «все в руках Божих» і яких серед опитаних була половина) в інших питаннях не виявляють релігійності. Така закономірність спонукає дослідницю Л. Бевзенко стверджувати, що наразі «...ми мусимо говорити не скільки про регуляторну, скільки про компенсаторну функцію, яку поки що виконує релігія в нашій країні» [1, с. 438].

За показниками ж опитування, яке проводилося КМІСом, «Юкрейніан соціолоджи сервіс» та центром «Українське демократичне коло» «...дані між ідентифікацією «віруючого» та даними щодо конфесії не збігаються, і різниця в деяких областях є досить суттєвою (наприклад, у Донецькій області ідентифікують віруючими 71,1 % і лише 19,6 % з них знають, до якої конфесії вони належать. По 19 областях ця різниця не перевищує 20 %, а по 8 – є більше половини» [5, с. 444].

Таким чином, ми хоча і можемо говорити про зростання за 10 років релігійності українців, але стверджувати, що вона є фактичною, зарано. Враховуючи ж зростання здебільшого формальної, а не фактичної релігійності українців, можна припустити, що вагома частка тих, хто відносить себе до традиційних для України релігійних конфесій і 20 % тих, хто не відносить себе до певної конкретної конфесії взагалі світоглядно з великою долею ймовірності можуть бути прихильниками, або адептами руху Нью-Ейдж, який на загал у світовому масштабі нараховує вже понад тисячу різноманітних культів, сект, шкіл і напрямів псевдонаукового, езотеричного, окултного, неоязичницького, псевдохристиянського, синкретичного спрямування.

Саме рух Нью-Ейдж видається уособленням впливу тої глобальної макрокультурної моделі, яка поступово дедалі більше зміцнює свої позиції у межах вітчизняної культурної традиції. Так, з'явившись на пострадянському просторі на початку 90-х, з початком перебудови, у рамках агресивної інокультурної колонізації цей рух особливо широко розповсюджувався через магазини езотеричної літератури і «культурні центри», які просувають різні містичні (в основному східні) псевдознання і практики. Точних даних про кількість пострадянських ньоейджерів не існує. І хоча сам по собі рух, набувши надзвичайної масовості в світі, вже неодноразово привертав увагу як вітчизняних, так і російських соціологів, але його статистична присутність на теренах пострадянського простору сьогодні досі залишається недооціненою. Припустити можна лише те, що саме цей глобальний світоглядний рух має безпосереднє відношення до появи релігійної людини нового типу – «секулярного, партикулярного віруючого», поява і кількісне зростання якого фіксується дослідниками в усіх країнах пострадянського простору. Такі люди, за визначенням білоруського соціолога Д. Безнюка, «високо цінують роль релігії, визнають її функції та значення, але не живуть церковним життям та не залучені до релігійних інституцій» [2, с. 128].

Перерахунок всіх напрямів Нью-Ейдж, їх типологізація і виділення спільних рис можна знайти в працях окремих дослідників і не є темою цього дослідження. Цей рух нас цікавить лише як прояв макрокультурної глобальної моделі, яка внаслідок активної зовнішньої дифузії стала суб'єктом нашої культурної традиції, або, простіше кажучи, постала тією інновацією, яка воліла інституалізуватись у нашому культурному просторі. Наразі можна стверджувати, що інституалізація триває. Цьому сприяли як світові, глобальні, так і наші вітчизняні, локальні історичні, соціально-культурні і соціально-економічні умови.

Йдеться не тільки про процеси загальної глобалізації, яка привносить в національні культури секуляризацію і профанацію автентичних культурних форм і цей процес безупинний, а й про довгий стан аномії пострадянського простору, ідеологічний вакуум, тривала

(і знову актуалізована вже новою владою) байдужість щодо питань духовності (ліквідація комітету з питань релігії – крок до цього), світова економічна криза, вітчизняні міжконфесійні конфлікти і факти, які підривають авторитет традиційних релігій. А ще притаманна людині потреба в щось вірити і схиблена трафаретами тривалої американізації і масовізації культури уява про те, що віра має бути економічно виправдана. Це домінування соціально схваленого споживацтва, при якому людина не вірить і покладається на Вищу волю, а прагне скеровувати цю Вищу волю залежно від своїх бажань.

Однак, як засвідчує час, відверто деструктивні, дисфункціональні інокультурні субкультури інституалізуються (адаптуються) культурною традицією або значно трансформуються, або існують лише короткий історичний час, зникаючи назавжди. Такими є також імпортовані до нас з Заходу тією самою глобалізаційною хвилею харизматичні секти і молодіжні субкультури, що є темою окремого дослідження.

Відтак динаміка, як і зовнішньокультурний тиск за умов сучасного світу, видаються неімовірно потужними. І чим більше тиск і вплив зовнішніх умов, тим часто більш адаптаційних, а іноді й екзотичних форм набуває культурна традиція задля збереження своєї матричної культурної моделі, тобто тих харизматичних змістів центральної зони культури, які роблять будь-яку окрему культуру унікальною, окремою. Адже саме це дозволяє зберегти і цілісність окремого суспільства як динамічну конфігурацію його структури.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що взаємодія означених макрокультурних утворень у межах єдиної вітчизняної культурної традиції є також механізмом її саморуху. В цьому сенсі, матрична національна культура постає як консервативна складова культурної традиції, тоді як всі інші (радянська, російська, європейська, глобальна) утворюють креативну її складову. Так, разом із поступовим зменшенням ролі однієї макрокультури, збільшується вплив іншої, вже зовсім інокультурної макросистеми – глобальної. У цілому цей процес і є саморухом культурної традиції, її невинного функціонування. Отже, розвиваючись, суспільство впливає і на культурну традицію, актуалізуючи її потенціал самозбереження, що, з одного боку, робить креативну сторону традиції більш пластичною, варіативною, а з другого, сприяє мультиплікації культурних моделей та форм у динамічній різноманітності яких важко розпізнати консервативний чинник культурної традиції, як і сам її процес. Це явище багаторівневого маскування культурної традиції (особливо це стосується етнічної культури), сприяє і формуванню тих наукових теорій сучасного суспільства, в яких немає місця культурній традиції як базовому елементу культури, або ж вона розуміється у вузькому своєму значенні (як комплекс соціальних норм).

У цьому контексті запропонований нами альтернативний підхід до культурної традиції, на нашу думку, приховує значний потенціал для соціологічного конструювання і хоча потребує подальшої ґрунтовної концептуалізації у межах соціологічних теоретизувань, є адекватним інструментом для соціокультурного аналізу.

Література:

1. Бевзенко Л. Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки / Л. Бевзенко // Українське суспільство. 1992–2010: Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 431-441.
2. Безнюк Д. Состояние и специфика современной религиозной ситуации в Беларуси / Д. Безнюк // Социологические исследования. – 2006. – № 2. – С. 123-129.
3. Институт социологии РАН. Каталог банка данных / Социальная структура и классовое сознание [Электронный ресурс] / Институт социологии РАН-Режим доступа: http://www.isras.ru/databank_number.html.
4. Київський міжнародний інститут соціології. Стрічка новин. Президентсько-електоральні рейтинги політичних лідерів України (зміни за дев'ять місяців) [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/society/2010/10/26/726125.html>.
5. Козловський О. Українське суспільство. 1992–2010: соціологічний моніторинг / О. Козловський. – К., 2010. – С. 441-449.
6. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции / Э.С. Маркарян // Советская этнография. – 1984. – С. 87-92.
7. Маркарян Э.С. Культурная традиция и задача дифференциации ее общих и локальных проявле-

- ний / Э.С. Маркарян // Методологические проблемы этнических культур: Материалы симпозиума. – Ереван, 1978. – С. 88-94.
8. Свеженцева Ю. Традиція: концептуалізація та напрямок вивчення / Ю. Свеженцева, О. Проскурякова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 142-154.
 9. Шульга М. Динаміка використання української і російської мов у сімейному спілкуванні / М. Шульга // Українське суспільство. 1992–2010: Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 449-459.
 10. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 295.
 11. Эйзенштадт С. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность / С. Эйзенштадт // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Т.1. – №2. – С. 9-16.
 12. Центр Розумкова. Соціологічні опитування: Культура: З якими країнами Ви найбільшою мірою пов'язані за Вашими культурними і духовними орієнтаціями? [Електронний ресурс] / Центр Розумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/socpolls.php?cat_id=143
 13. Eisenstadt S.N. Tradition, Change and Modernity. – New York, 1973. – P.151.
 14. Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana. Tradycja: wartości i przemiany http://press.umcs.lublin.pl/perl/ksin_wu.pl?id=056OwNfhK8BCAMDZbXcTpA&Aktual=oferta_zmien&id.
 15. Zakład przygotowuje serię wydawniczą «Stare i nowe struktury społeczne w Polsce» <http://socjologia.wsiimiasta.umcs.lublin.pl/Publikacje.html>
 16. Cykl konferencji pt.: Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana. <http://tradycja.umcs.lublin.pl>.

Настояща К.В. Культурная традиция как инструмент социокультурного анализа. В статье переосмысливаются концепции советских традициологов, социологические теории культурной традиции Э. Шилза и С. Эйзенштадта. Заявленный концепт культурной традиции в этом смысле предстает адекватным инструментом социокультурного анализа, в частности, и отечественных социокультурных реалий. В этом контексте поднимаются вопросы архитектоники украинской культурной традиции.

Ключевые слова: культурная традиция, креативная составляющая, консервативная составляющая, инновация, институализация, структура, переструктуризация.

Nastoyascha K.V. Cultural tradition as a tool of socio-cultural analysis. The article reveals the concepts of Soviet scientists, sociological theories of the cultural traditions of E. Shylds and S. Asynshtane. The proposed concept of the cultural tradition is believed to be an adequate tool of socio-cultural analysis and native socio-cultural realities. The issues of architectonic of the Ukrainian cultural traditions are enlightened.

Key words: cultural tradition, creative constituent, conservative constituent, innovative constituent, institutionalization, structure, reconstruction.

УДК 316.347(=11/=8):061.23(477)

Петрецька О.В.,

ст. викладач кафедри соціології та управління
АПСВ ФПУ

Особливості функціонування національно-культурних товариств в Україні

У статті аналізуються особливості національно-культурних товариств в Україні. Розкриваються основні функції та загальні напрями їх діяльності згідно зі статутними документами та програмами.

Ключові слова: національно-культурні товариства, функції національно-культурних товариств, етнічні спільноти, міжетнічні відносини, комплементарність, духовність, релігія, мова, традиції.

Зі становленням незалежності в Україні почали відроджуватися національно-культурні товариства майже всіх 139 етнічних спільнот, які проживають на її території. Одним з найбільш вагомих здобутків Української держави за роки незалежності є збереження мирного співіснування всього населення, уникнення потенційних загроз, міжетнічних та міжкультурних конфліктів.

Культура, що є ядром етнічної спільноти, згуртовує та розвиває її, передається головним чином через етнічні організації (національно-культурні товариства), культурно-мистецьку діяльність, сім'ю.

Основною умовою самовідтворення етнічних спільнот та збереження свого культурного розмаїття у період глобалізаційних перетворень є наявність інституцій (культурного, політичного, соціального плану), засобів масової інформації, культурно-мистецьких, навчальних закладів, тобто тих структур, які сприяють зміцненню зв'язків усередині спільноти та забезпечують їх життєдіяльність.

Національно-культурні товариства спрямовують свою діяльність на врегулювання міжетнічних відносин, відродження і розвиток етнічної культури, задоволення духовних запитів представників тієї чи іншої етнічної спільноти.

Діяльність національно-культурних товариств, їх роль у державотворчому процесі досліджується у наукових доробках В. Євтуха, Н. Ішуніної, А. Леонової, Г. Лозко, В. Наулка, О. Рафальського та ін. Окремо відзначимо публікації, дослідження та повідомлення про роботу національно-культурних товариств задля розвитку самобутності етнічних спільнот С. Давиди, В. Єрмолової, І. Левітаса, О. Свистунова, О. Фельдмана та ін.

Мета цієї статті полягає у розкритті особливостей функціонування національно-культурних товариств в Україні.

Національно-культурні товариства – це об'єднання національних меншин, діяльність яких спрямована на задоволення національних потреб і запитів у сфері культури, освіти, мови, на збереження і розвиток національної самосвідомості, національної самобутності, звичаїв, традицій, історичної пам'яті свого народу, а також на вирішення колективних соціальних та економічних питань [2].

Головною метою таких об'єднань є розвиток гармонійних міжетнічних відносин, згуртування представників етнічних спільнот навколо етнічних інтересів, етнічна та культурна ідентифікації на основі мови, історичної пам'яті та традицій.

За визначенням Е.П. Архипенка, національно-культурний центр – це соціальний інститут, що репрезентує один із механізмів культурно-національної автономії і новий тип

культурно-дозвільної організації, що ставить перед собою завдання культурної консолідації певного етносу, відродження, розвитку і популяризації національної духовної культури у всіх її проявах [1].

Майже всі національно-культурні центри базуються на таких принципах:

- добровільна участь людей, спроможних реально впливати на загальну справу;
- наявність організації з розробленою концепцією діяльності і наявністю матеріальних коштів;
- спільне поле діяльності, спільні цінності і інтереси;
- автономія [1].

На думку дослідника В.І. Франчука, національно-культурні товариства за ознакою походження належать до природних соціальних організацій та мають такі особливості:

- універсальний характер діяльності – пріоритетними програмними завданнями стають проблеми етнокультурного характеру, але значущими є також економічні, політичні, освітні, інформаційні та інші завдання. Враховуючи зовнішні та внутрішні фактори, протягом певного часу перевага надається тому чи іншому завданню;
- комплементарність – взаємодія комплементарних проявів етнічного відродження не супроводжується утворенням стійких зв'язків, але через просторову взаємну відповідність комплементарних явищ етнічного відродження утворюється велика кількість відносно слабких зв'язків, але з великим сумарним потенціалом;
- гнучка структура керування – у структурі національно-культурного товариства відсутні відносини «начальник-підлеглий», оскільки товариство – це добровільне об'єднання, де кожен має рівні права й обов'язки;
- гнучка структура управління зумовлює відсутність спеціального відбору людей на посади та кількісне обмеження членства [3, с. 35].

Станом на 1 січня 2010 р. в Україні діють близько 1800 етнічних організацій, дані за 2012 р. знайти неможливо, після реорганізації Президентом України Державного комітету у справах національностей та релігій, загальноукраїнський облік національно-культурних товариств не ведеться. У Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській областях та у м. Києві спостерігається найвищий рівень самоорганізації етнічних спільнот.

До основних функцій національно-культурних товариств дослідники відносять:

- інтеграційні, що виявляються у встановленні контактів між людьми, які належать до тієї чи іншої етнічної культури;
- творчі, що передбачають активізацію художньої діяльності в освоєнні і розвитку національної художньої традиції;
- просвітницькі, пов'язані з пробудженням і розвитком інтересів та потреб у сфері мови, історії, традицій і звичаїв;
- виховні, спрямовані на вирішення проблем подолання відчуженості особистості, її соціалізації, підвищення морального рівня членів товариства.

Найширший спектр заходів щодо вирішення соціально-культурних прав етнічних спільнот України передбачено Статутами національно-культурних товариств, серед яких німецькі, єврейські, словацькі, угорські, ромські, грецькі, бурятські, румунські, курдські, болгарські та польські.

Статутні документи та програми національно-культурних товариств вказують на схожість цілей та завдань. Організаційна структура об'єднань є переважно моноетнічною, що реалізує цілі певної етнічної спільноти. До загальних напрямів діяльності національно-культурних товариств можна віднести такі:

- виховання у молоді любові до рідної мови, історії краю;
- створення культурних центрів, дитячих садків, шкіл, навчальних закладів;
- організація лекцій, бесід, зустрічей з видатними діячами етнічної культури;
- сприяння відродженню та поширенню етнічної культури (традицій, ремесел, звичаїв та обрядів тощо);
- популяризація історії своєї етнічної спільноти в Україні та її ролі у розвитку країни;

- відтворення матеріальної та духовної культури;
- розвиток духовності та релігії;
- охорона та збереження будівель і споруд, що мають культурну значущість, місць захоронення;
- організація і проведення культурно-масових заходів, концертів, фестивалів, конкурсів, зустрічей, організація та участь у міжнародних (неурядових) конференціях, симпозіумах, семінарах та інших суспільно-політичних заходах;
- сприяння відродженню релігійних громад;
- розширення та зміцнення зв'язків з громадськими організаціями як в Україні, так і на батьківщині конкретної етнічної спільноти;
- виконання представницьких функцій для захисту інтересів етнічної спільноти в органах влади місцевого рівня;
- створення засобів масової інформації, поширення інформації про свою діяльність, у тому числі шляхом організації та проведення спеціалізованих теле- та радіопроектів, створення і поширення кіно-, відео-, аудіо- і поліграфічної продукції тощо.

За допомогою національно-культурних товариств представникам етнічних спільнот надається можливість найбільш повно реалізувати право на вивчення своєї етнічної культури, мови, традицій, а також глибше долучитись до процесу культурної самоідентифікації.

Спільною проблемою майже для всіх національно-культурних товариств є відсутність приміщень, у зв'язку з чим юридичною адресою товариства стає домашня адреса керівника або заступника керівника цієї організації, але це не впливає на діяльність та виконання своїх зобов'язань представниками етнічної спільноти.

Характерною рисою цих товариств є відсутність фіксованого членства у них. Згідно зі статутними документами національно-культурних товариств джерелами надходжень коштів стають членські внески, пожертви юридичних або фізичних осіб. До того ж більшість великих національно-культурних організацій отримують фінансову допомогу від етнічної батьківщини, міжнародних фондів та меценатської підтримки.

Важливою формою самоорганізації національно-культурних товариств в Україні є утворення і діяльність асоціацій та федерацій в усіх регіонах держави. Це дає змогу таким формуванням здійснювати культурний обмін, співробітництво за видами основної діяльності, спільні заходи та координацію дій у розв'язанні завдань.

Для забезпечення міжкультурної взаємодії та міжетнічного діалогу й миру у листопаді 1999 р. було створено Асоціацію національно-культурних об'єднань України. Асоціація ставила собі за мету об'єднати зусилля та координувати дії окремих національно-культурних громадських організацій для реалізації, задоволення та захисту соціальних і національно-культурних інтересів, прав і свобод представників різних етнічних спільнот України.

У лютому 2000 р. виник Всеукраїнський союз громадських організацій «Міжнаціональний форум України» з метою розв'язання спільних проблем, утвердження норм і цінностей міжетнічного спілкування.

У травні 2006 р. у Києві почав функціонувати Міжнародний Центр Толерантності з метою виховання у підростаючого покоління українців шанобливого ставлення до людини та її прав, незалежно від етнічного походження або релігійної ідентичності, сприяння збереженню історичної пам'яті народу України, а також формування у суспільстві атмосфери несприйняття будь-яких проявів ксенофобії, антисемітизму та расизму.

Національно-культурними товариствами за сприяння України та інших держав – батьківщин етнічних спільнот плідно розбудовується культурно-мистецького життя етнічних спільнот, вирішуються проблеми освіти, дозвілля, відродження етнічних традицій.

Слід зазначити, що найбільш вдало процес культурного самоусвідомлення проходить під час проведення поліетнічних культурно-мистецьких акцій, етнокультурологічних конференцій, фестивалів дитячої творчості тощо.

Із викладеного вище доходимо таких висновків:

1. Діяльність національно-культурних товариств забезпечує відродження та розвиток мов етнічних спільнот, видання навчальної і художньої літератури цими мовами, освіти

(дошкільної, шкільної й вищої), підготовки кадрів етнічної інтелігенції, розвитку мистецтва, книгодрукування, преси, телерадіомовлення, релігії, повернення і відбудову культових споруд.

2. Товариства сприяють вивченню культурно-мистецької спадщини, традицій і звичаїв, пропагують різноманітні досягнення в цій сфері. Вони виступають ініціаторами й організаторами проведення національних фестивалів, конкурсів, оглядів. Національно-культурні товариства добиваються врахування своїх етнічних інтересів у державній політиці, одержання державних дотацій на розвиток етнічних культур.

3. Національно-культурні об'єднання через організацію конкурсів, національних свят, недільних шкіл та інших видів діяльності сприяють гармонізації етнонаціональних процесів, перегляду нормативно-ціннісної системи, трансформації культурних уподобань.

Література:

1. Архипенко Е.П. Національний культурний центр: принципи діяльності, тенденції розвитку, умови, напрямки і форми роботи / Е.П. Архипенко // *Всі ми твої діти, Україно: інформаційно-методичний збірник*. – К., 1998. – Вип. 4. – 47 с.
2. Національно-культурні товариства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyclop.com.ua/content/view/1204/58/1/25/>.
3. Франчук В.И. *Общая теория социальных организаций* / В.И. Франчук; Моск. гос. социальный ун-т; Академия социологии и управления. – М.: Союз, 2001. – 236 с.

Петрецькая О.В. Особенности функционирования национально-культурных обществ в Украине. *В статье анализируются особенности национально-культурных обществ в Украине. Раскрываются основные функции и общие направления их деятельности в соответствии со статутными документами и программами.*

Ключевые слова: национально-культурные общества, функции национально-культурных обществ, этнические сообщества, межэтнические отношения, комплементарность, духовность, религия, язык, традиции.

Petretska O.V. Peculiarities of functioning of national and cultural organizations in Ukraine. *The paper analyzes the characteristics of the national-cultural organizations in Ukraine. The basic features and general direction of their activities in accordance with the statutory documents and programs are revealed.*

Key words: national-cultural organizations, the functions of the national-cultural organizations, the general direction of the national-cultural organizations.

УДК 94:316.422](477)

Петрушина Т.О.,

докт. соціол. наук,
ст. научний співробітник,
заведуюча відділу економічної соціології
Інституту соціології НАН України

Вайнштейн М.,

магістр бізнес-адміністрування,
преподаватель Бруклінського коледжа
університета г. Нью-Йорка

Реформы как институциональные переменные: уроки истории для украинских реформаторов

В статье анализируется накопленный в истории Украинского государства опыт реформирования социальной жизни. Указываются основные «плюсы» и «минусы» определяющих развитие общества институциональных преобразований: реформ Петра I, земельной реформы П. Столыпина, реформ послеоктябрьского периода истории Украины. Рассматривается становление капиталистической экономики в современной Украине. Последствия рыночных реформ освещаются на основе данных социологических опросов населения.

Ключевые слова: реформы, экономические реформы, институциональные преобразования, социологические опросы (общественное мнение).

Основные институциональные преобразования, проведенные на украинской земле за последние 100–150 лет, начиная с петровских реформ, как правило, осуществлялись «сверху», без активного, творчески деятельного участия в них широкого круга населения. Люди ставились перед фактом нововведений, установления новых социальных порядков и потому оказывались перед необходимостью либо адаптироваться в той или иной форме к новым условиям, либо искать иные способы и ниши для выживания.

Первым реформатором, попытавшимся осуществить комплексную институциональную трансформацию общества по западноевропейским стандартам, был Петр I. Именно он, стремясь к модернизации России, в составе которой находилась Украина, начал механически переносить западные образцы организации жизни на нашу, во многом отличную от западной, нравственность и ментальность. В результате лишь усилился социокультурный раскол общества, произошла «...потеря взаимопонимания двух слоев общества, один из которых связан с народной почвой, другой – с оторванным от почвы стремлением к новому» [1, с. 173]. «Негативное значение петровских реформ заключалось в том, что их объективным результатом не стало подтягивание основной массы населения до сколь-нибудь более высокого уровня культуры. Наоборот, они привели к усилению поляризованности расколотого общества. ...Парадокс заключался в том, что прогресс оказался фактором, стимулирующем регресс, традиционализм, локализм» [1, с. 181]. Снизился общий уровень грамотности, сократилась численность населения. Заимствованные порядки лишь по форме имитировали новые либеральные структуры и функции, превращаясь в псевдоинституты. Так, например, появлялись промышленные предприятия, но на прежней крепостнической основе. «Реформаторы не понимали, что для достижения поставленных целей необходимо нечто большее, чем обучение техническим приемам, что необходим массовый коренной сдвиг в ценностях, новый подход к интеграции общества, необходим новый тип личности, новые цели» [1, с. 182].

Реформа 1861 г., отменявшая крепостничество и дарившая свободу крестьянину, казалось бы, давала зеленый свет утверждению либеральных ценностей и порядков. На деле же формальные изменения отношений крестьян с помещиками и государством, по сути, не повлияли на неформальные устои и глубокую укорененность крепостничества в локальных крестьянских сообществах. Люди не знали и не умели пользоваться полученной свободой, а порой и просто не хотели этого, страдая от перемен пусть и несовершенной, но понятной, привычной и адекватной их менталитету социальной организации. Общинные отношения вполне соответствовали реальному уровню развития производительных сил и были, по словам С. Витте, предшественника П. Столыпина на посту премьер-министра России, выгодны для крестьян в условиях примитивной культуры и дешевизны сельскохозяйственных продуктов. Кроме того, общинный строй, с его уравнительными установками, моральной экономикой и этикой выживания, вошел в плоть и кровь народа. Иными словами, на пути капиталистических преобразований в России встали сильные институциональные и ментальные преграды. Община из надежной опоры самодержавия превратилась в главного врага крепнущей частной собственности.

Если до 1905 г. государство поддерживало общину, которой было легче управлять и взимать различные повинности чем разрозненными крестьянскими хозяйствами, то после событий 1905 г. была поставлена противоположная задача – разрушение общины. Главным идеологом земельной реформы стал председатель Совета Министров П. Столыпин. «Правительство, – говорил Столыпин, – ставило ставку не на убогих и пьяных, а на крепких и сильных», на освобождение наиболее энергичных и предприимчивых крестьян от гнета мира и развитие у них инстинкта собственности [1, с. 303]. Предполагалось, что зажиточные крестьяне из общинников превратятся в мелких и средних собственников, «маленьких помещиков», которые станут новой прочной опорой порядка и государства. Указом от 9 ноября 1906 г. крестьяне получали право выхода из общины и получения земли в полную собственность. От общинной земли им отрезали участки – отруба (если крестьяне, как правило, зажиточные, переносили на них свои усадьбы, они назывались хуторами). Бедные крестьяне в основном продавали свою землю и уходили в города, а зажиточные с выходом из общины не спешили. Помимо того, что выход из общины ломал привычный уклад жизни и все мировоззрение крестьян, община для них оставалась своего рода страховкой от капризов погоды (общинный порядок чересполосицы уменьшал риск неурожая) и других житейских невзгод. Для стимулирования реформы выходящим из общины стали нарезать лучшие участки земли, что, естественно, порождало недовольство и враждебность со стороны оставшихся общинников как по отношению к чиновникам, проводившим земельный передел, так и к новым собственникам. Против земельной реформы начались крестьянские бунты. И хотя П. Столыпин настойчиво предупреждал о недопустимости какого-либо насилия или давления свободной воли крестьянства в деле переустройства его жизни [2, с. 302], реальное выполнение столыпинского указа нередко сопровождалось неумеренностью и силовыми методами, что усиливало волну протеста и порождало большую опасность для самого существования Российского государства.

Земельная реформа была сорвана массовым сопротивлением крестьянства – носителя древних уравнительных идеалов – против развивающегося утилитаризма и либеральных ценностей. Убийство П. Столыпина лишь символизировало ее крах [1, с. 308-309].

Говоря о столыпинской реформе, нельзя не подчеркнуть тех ее достоинств, которые позитивно выделяют ее в истории реформ. Прежде всего, преданность реформатора идее служения своему народу и своему Отечеству. Во-вторых, организационно-методологическая подготовка реформы: ее кредо – сначала успокоение, порядок, а потом реформы. В-третьих, реформа П. Столыпина была тщательно продумана, взвешена и учитывала психологию крестьянства, а потому была ему понятной. И, наконец, эта реформа отличалась комплексностью своего подхода – она была организационно, технологически и финансово сбалансированной [3, с. 203].

Борьба общинных институтов с частной собственностью получила радикально новые импульсы в связи с событиями октябрьской революции 1917 г., создавшей условия для фор-

мального обобществления производства – замены частной собственности на средства производства государственной и ведение производства по общему плану в интересах всего общества. Если первые шаги большевиков и, прежде всего, Декрет о земле, отражавший вековую крестьянскую мечту, имели у крестьян полную поддержку, то весной 1918 г. в связи с введением продразверстки, вынужденной меры по преодолению возникших в городах серьезных трудностей с хлебом, позиция населения деревень изменилась. Согласно декрету о продразверстке, крестьяне должны были по низкой цене или бесплатно (в порядке реквизиций) сдавать государству так называемые излишки – все, что превышало 12 пуд. зерна на едока, необходимых для посева и еды (позднее к «излишкам» была отнесена и значительная часть необходимого продукта). Для этого в деревню направлялись вооруженные «продотряды», к непокорным применялись карательные меры, порки, не забытые со времен старого режима*. И хотя постепенно система продразверстки стабилизировалась, количество принудительных изъятий к середине 1919 г. уменьшилось, крестьяне всячески пытались ее обойти. Они сокращали производство, заменяли одни культуры другими, которые либо легче было уберечь от продразверстки (например, гречиху), либо ей не подлежали. Однако сплоскок продуктов, подлежащих продразверстке, неуклонно возрастал. Крестьяне переставали сеять, ограничивая производство до потребностей самообеспечения. Усиливалась натурализация хозяйства, рубль стремительно обесценивался. В 1920 г. вполне серьезно ставился вопрос о полной отмене денег и установлении бесплатного порядка обеспечения трудящихся товарами и услугами. Внешне, хоть и в деформированной, нищенской форме это было созвучно отдельным идеям коммунизма, что в дальнейшем закрепились и в названии методов государственного регулирования этого времени как политики «военного коммунизма». В 1921–1922 гг. разразился страшный голод, по стране прокатились массовые крестьянские восстания, выдвигавшие в качестве основного требования отмену продразверстки. Они имели место на значительных территориях Западной Сибири и Украине.

Помимо централизованной продовольственной диктатуры, необходимой в экстремальных условиях ведения мировой и гражданской войн, второй характерной чертой «военного коммунизма» была всеобщая трудовая повинность и милитаризация труда. Создавались так называемые трудовые армии, мобилизация в которые осуществлялась, подобно призыву в армию, через биржи труда и специальные агентства по годам рождения. Всех рабочих перевели на казарменное положение. Была разработана единая тарифная сетка оплаты труда, в соответствии с которой все трудящиеся были разбиты на 35 разрядов. Недостаточный размер трудового пайка (по данным Наркомтруда заработная плата обеспечивала лишь 50 % физиологического минимума в Москве и 23 % – в других городах) и ненадежность снабжения им способствовали широкому развитию дезертирства, несмотря на суровые меры по отношению к «трудовым дезертирам» (заключение в лагеря, штрафные бригады) [4, с. 31–32]. Выживать рабочим помогал нелегальный рыночный сектор так называемое мешочничество. Политика «военного коммунизма» не сумела преодолеть продовольственный кризис и разруху, а, наоборот, до предела обострила внутреннюю ситуацию в стране, которую В. Ленин охарактеризовал как опасность, во много раз превышающую денкиных, колчаков и юденичей, всех вместе взятых. Анализируя сложившуюся ситуацию, В. Ленин, выступая в октябре 1921 г. на Всероссийском съезде политпросветов, признал ошибочность этой политики** и необходимость отказа от нее в пользу новой экономической политики.

* Продразверстка не была чисто советским изобретением. Еще при царе Борисе в борьбе с голодом разрешалось посадским общинам реквизировать хлеб [1, с. 446].

** «Мы решили, что крестьяне по разверстке дадут нужное нам количество хлеба, а мы разверстаем его по заводам и фабрикам, – и выйдет у нас коммунистическое производство и распределение». «Разверстка в деревне, этот непосредственный коммунистический подход к задачам строительства в городе, мешала подъему производительных сил и оказалась основной причиной глубокого экономического и политического кризиса, на который мы наткнулись весной 1921 года» [5, с. 157, 159].

НЭП означал возрождение товарно-денежных отношений, поощрение инициативы и предприимчивости, развитие личной инициативы и ответственности. Продразверстка была отменена и введен продналог, который был вдвое меньше и давал крестьянину возможность после сдачи заранее определенной части использовать «остатки» по своему усмотрению. Разрешалась частная торговля, снижены цены на сельскохозяйственные машины, облегчена процедура найма рабочих (вновь разрешили создавать мелкие частные предприятия с числом рабочих до 20 человек), всеобщая трудовая повинность была заменена законом о добровольном привлечении к труду и т.д. В результате действительно открылись новые возможности для творческой инициативы. Как отмечали очевидцы событий, «все вдруг откуда-то появилось». Экономический порядок упрочился, промышленность не только вернулась к довоенному уровню развития 1913 г., но и превзошла его. В. Ленин, характеризуя НЭП как стратегическое отступление, подчеркивал его исключительно важную роль для укрепления экономической базы социалистического государства и повышения культуры хозяйствования, а потому долговременный его характер («НЭП введен всерьез и надолго»). Однако уже в конце 20-х годов руководство правящей партии свернуло новую политику. Борьба с нэпманами – торговцами, владельцами мелких предприятий – не утихла и в расцвет НЭПа, когда же власти решили от него отказаться, нэпманов стали просто облагать непосильным налогами, а в случае неплатежей – арестовывать. И хотя НЭП был ликвидирован, как и введен, «сверху», в действительности, он «не пошел вглубь. Он не охватил отношений внутри деревни, не затронул ремесленничества и т.д.» [1, с. 478].

После тихой и неофициальной, по существу, отмены НЭПа, в конце 20-х годов, начался новый этап огосударствления экономики. Последнее не было основано на реальном уровне обобществления производства, а было вызвано внешними (капиталистическое окружение) и внутренними (необходимость экономического развития, создания собственной оборонной промышленности) факторами. Этот процесс требовал подведения под себя соответствующей экономической базы и поэтому осуществлялся одновременно с форсированной индустриализацией и коллективизацией.

«Сплошная коллективизация» в деревнях началась в 1928–1929 гг. Вновь, как 10 лет назад, власти начали переходить к обыскам и изъятиям хлеба у крестьян. Главным же социально-экономическим преобразованием было упразднение общинного пользования земель. Вместо общин создавались колхозы, в которых средства производства – пахотная земля, скот и прочее – были коллективными. При этом почти весь урожай сдавался государству. Колхозникам предоставляли мелкий рогатый скот, птицу, а также небольшие участки земли под сад и огород, с которых они кормились. Для создания колхозов, куда крестьяне зачастую шли весьма неохотно, в деревни было направлено около 35 тыс. городских активистов. Вначале в колхозы записывали местную бедноту, затем начали требовать, чтобы в него вступали и остальные (хотя кулаков* принимать в колхоз запрещалось). Под угрозой раскулачивания большинство крестьян вступило в колхозы – «великий перелом» состоялся. Однако к коллективизации крестьяне пришли вынужденно. Несмотря на объективные преимущества, которые, как убедительно свидетельствует мировой опыт, имеют коллективные хозяйства, уровень сознания, ценностного восприятия и в целом культуры широких масс крестьян того времени был далек от органичного восприятия новых социальных порядков как желаемых и соответствующих чаяниям крестьян. Неслучайно после появления 2 марта 1930 г. в «Правде» известной статьи И. Сталина «Головокружение от успехов», в которой он выступил с критикой принудительного насаждения колхозов, начался массовый выход крестьян из колхозов. Правда, уже через два-три года, под воздействием институциональных ограничений, введенных правительством (прежде всего льгот, предоставляемых колхозникам, в том числе многократно, иногда до десятка раз, меньшего налога, чем у единоличников), крестьяне вновь вступили в колхозы.

* Следует отметить, что за период 20-х годов изменилось само представление о «кулаках». Если первоначально к ним относились те, кто использовал в своем хозяйстве наемный труд, то позднее так начали называть всех зажиточных крестьян, среди которых, как правило, были наиболее работающие и умеющие хозяйничать на земле.

Если оставить в стороне кошмар политических репрессий и объективный анализ «социальной цены», заплаченной населением за осуществление целей индустриализации и «сплошной коллективизации», то надо признать, что Советскому Союзу в 30-е годы удалось начать модернизационный рывок – второй, после реформ Петра I. «Успешное развитие экономики имело место, несмотря на много крайне ошибочных политических, экономических и военно-политических решений руководства страны в 30–40-е годы, нанесших существенный ущерб народнохозяйственному развитию» [6, с. 7].

В ходе форсированной индустриализации 30-х годов начался процесс монополизации экономики. Основным ресурсом стал малоквалифицированный ручной труд, порожденный оттоком рабочей силы из деревни в город, что приходилось учитывать при внедрении новой техники. Наиболее востребованным было универсальное оборудование, на котором могли работать привыкшие к простому физическому труду бывшие крестьяне, что создавало предпосылки для массового производства ограниченного числа стандартных изделий. Большой и неудовлетворенный внутренний рынок в условиях отсутствия конкуренции со стороны развитых капиталистических стран способствовал ориентации развивающейся промышленности на внедрение универсальных технологий с акцентом на количестве, а не на качестве выпускаемых изделий. В самих технологиях не были заложены предпосылки для обновления выпускаемой продукции. Другой особенностью индустриализации в СССР было преимущественное развитие первого подразделения, отраслей тяжелой индустрии. Речь шла, как правило, не о реконструкции имевшихся мощностей, а о новом строительстве, поскольку в царской России многие создаваемые отрасли практически отсутствовали. В результате «...новые заводы и фабрики создавались как крупные предприятия-гиганты, монополисты в соответствующих отраслях и подотраслях» [4, с. 36]. На идею создания крупных предприятий работало и стремление реализовать преимущества крупного производства перед мелким, а также понимание больших возможностей учета потребностей крупного производства в народнохозяйственном планировании.

Перекося индустриализации в сторону гигантомании привел к серьезным отрицательным последствиям. Недооценка мелкой механизации препятствовала повышению эффективности общественного труда. Ориентация исключительно на крупное производство в ущерб его оптимальному сочетанию с малыми и средними предприятиями снижало социально-экономическую эффективность общественного производства и обостряло проблему сочетания территориального и отраслевого развития. Как справедливо отмечают российские исследователи, длительный период строительства заводов-гигантов и медленные сроки их окупаемости в дальнейшем стали одной из важных причин инфляции [4, с. 37]. Кроме того, высокая монополизация производства (и отсутствие конкуренции) не ставила предприятия для своего выживания и развития в условия необходимости постоянного обновления или улучшения выпускаемой продукции, что проявлялось в торможении научно-технического прогресса. Предприятия-монополисты не имели трудностей с реализацией продукции, проблемы касались материально-технического снабжения, обеспечения производства необходимыми ресурсами (сырьем, комплектующими изделиями). Возникла парадоксальная ситуация, когда в условиях углубляющегося разделения труда внутри каждого предприятия основное производство обрастало дополнительными и вспомогательными производствами, ремонтными подразделениями. Главной функцией инженерного труда стала не разработка и внедрение новой технологии и техники, а обеспечение производства сырьем и материалами. Однако, несмотря на серьезные недостатки экономической политики, сказавшиеся в дальнейшем на нарастании кризисных явлений, в целом советская экономика, основанная на государственном планировании и общественной собственности на средства производства, даже по самым осторожным оценкам, по ее итогам к 1960 г. продемонстрировала более высокую эффективность, чем рыночная экономика таких западноевропейских держав как Германия, Великобритания и Франция*. В начале 50-х годов практи-

* Если в 1913 г. Российская империя уступала по объему национального дохода и Германии, и Великобритании, то в 1960 г. ее национальный доход был приблизительно равен совокупному национальному доходу этих стран. Национальный доход на душу населения за этот же период времени

чески удалось преодолеть дефицит потребительских товаров. Была обеспечена товарно-денежная сбалансированность, казавшаяся дотоле недостижимой.

Это была демонстрация потенциально больших возможностей, заложенных в самой системе государственного социализма – как с точки зрения возможностей оптимального стратегического планирования социально-экономического развития, концентрации усилий на наиболее важных направлениях, так и в плане более высокой заинтересованности людей в развитии экономики и использовании достигаемых результатов на благо общества. Но эти потенциальные возможности еще надо было реализовать на практике, что руководство нашей страны сделать, к сожалению, не сумело. Наоборот, начиная с 60-х годов, темпы экономического роста стали уменьшаться, а кризисные проявления и диспропорции в развитии общества – нарастать.

Во-первых, в советской экономике длительное время, по сути, игнорировались важнейшие экономические законы – закон стоимости, закон планомерного развития, закон распределения по труду. В результате усиливались перекосы и диспропорции в политике заработной платы и цен, росло несоответствие между денежной массой и предложением товаров и услуг, вновь появился «дефицит», правда, другого, отличного от «дефицита» первого этапа развития советской экономики, приходящегося на 30–50-е годы, характера. Прежний «дефицит» был следствием отсутствия необходимых для его покрытия производственных возможностей, возникший «дефицит» стал порождением затратной системы управления экономикой, которая «стимулировала выпуск не того, что нужно потребителям, а прежде всего того, что выгодно производителям» [7, с. 49]. «Мы управляли экономикой, – подчеркивал Д. Валовой, – по «догме Смита», а капиталистическая практика развивалась по Марксу, что и дало капитализму в прошлом веке «второе дыхание» [7, с. 108]. Наше же хозяйничанье по «догме Смита»* породило то, что Д. Валовой очень точно назвал «экономикой абсурдов и парадоксов». Еще в 70-е годы этот ученый охарактеризовал Госплан СССР как «перевернутую пирамиду» и пророчески предсказал: «Если не изменим систему управления экономикой, то в середине 90-х годов наша экономика развалится. До 2000 года не дотянем!» [7, с. 108]. В то время его вывод в ЦК КПСС назвали «плодом больного воображения». Руководство страны оказалось неспособным понять порочность субъективно закладываемого в экономическую политику механизма саморазрушения затратной экономики. Дефицит порождал не только определенное недопотребление и, как следствие, неудовлетворенность людей, но и негативно отражался на их моральном самочувствии, способствуя усилению зависти и злости по отношению к тем, у кого был доступ к дефицитным товарам (партийно-номенклатурная верхушка, работники сферы торговли). Дефицит вызывал непродуктивное использование вне рабочего времени людей (стояние в очередях), а, главное, – подрывал доверие населения к власти и официально провозглашаемой ею политике.

Не способствовала росту трудовой активности и личной заинтересованности в повышении благосостояния всего общества проводившаяся политика в области ставок заработной платы. Во всем мире специалисты, имеющие более высокий уровень образования и профессиональной подготовки, зарабатывают больше рабочих, за исключением рабочих высокой квалификации, а также занятых на опасных работах или в тяжелых условиях.

по сравнению с США вырос с 12 до 33 %. И хотя экономические возможности Союза того времени отличались от уровня, достигнутого США, по двум важнейшим параметрам, характеризующим качество жизни, были достигнуты сопоставимые со США результаты: в 1958 г. смертность в СССР и США составляла, соответственно, 68 и 69 лет; уровень школьного образования был выше, чем в США, численность студентов вузов и средних специальных учебных заведений в пересчете на 1000 человек населения также была больше, чем в США [6, с. 7, 6].

* «Абсурдность» советской экономики заключалась в том, что в качестве расчетных показателей при планировании и определении темпов роста использовались не показатели вновь созданной стоимости, а валовые показатели, включающие повторный счет прошлого труда. В результате хозяйственники в своей деятельности были направлены не на улучшение показателей и увеличение объема выпуска в натуральном выражении конкретных потребительских товаров, а на максимальную «накрутку» «воздушного вала», удорожание продукции, расширение дорогого ассортимента и «вымывание» дешевого. По расчетам Д. Валового, сумма повторного счета стоимости прошлого труда в структуре совокупного общественного продукта в 1985 г. составила почти 40 % [7, с. 79].

В конце 40-х годов, при И. Сталине, система соотношений в зарплате различных категорий работающих приблизительно соответствовала мировым стандартам того времени, а в сфере науки даже опережала свое время, отвечая скорее сегодняшней ситуации в оплате труда ученых и других категорий, занятых в США. При Н. Хрущеве и Л. Брежневев эти соотношения стали все больше и больше нарушаться в пользу «его величества» рабочего класса, что было явно упрощенной и вредной интерпретацией марксистского понимания его исторической миссии. Зарплата малоквалифицированных рабочих, будучи во всем мире самой низкой, к началу 80-х годов повысилась до 90 % уровня средней зарплаты по бывшему Союзу, а зарплата специалистов со средним и высшим образованием упала до 87 % от этого уровня. 20 % специалистов с высшим образованием попали в группу низкооплачиваемых, а 66 % мало-квалифицированных рабочих – в группу средне- и высокооплачиваемых [6, с. 12]. На этот, мало стимулирующий повышение эффективности производства фактор, накладывалось все более усиливающееся на всех уровнях падение трудовой и исполнительской дисциплины, начавшееся во время брежневского руководства. Резко снизилось качество выпускаемой продукции. Хищения на предприятиях и в сфере торговли начали приобретать массовый характер. На фоне растущей всеобщей безответственности даже появилась идея установления норматива недовыполнения договорных обязательств. Выполняющим свои обязательства предприятиям этот норматив устанавливался на уровне 1–2 %, а систематически срывающим поставки – до 10 % [6, с. 19]. Со стороны населения усиливалась социальная апатия. «Такое положение способствовало, – пишет Е. Суименко, – превращению ценностей социалистического общества в очевидные абсурды, когда коллективизм, помноженный на советский патриотизм, исподволь превращался в обезличенный социоцентризм, исполнительская дисциплина – в беспрекословное послушание и безинициативность, авторитет идей и моральных принципов – в авторитарность и помпезную апологетику, социальные гарантии – в уравниловку и иждивенчество. Коварная диалектика подобных превращений подвела общество к той критической черте, за которой гипертрофия социальных ценностей начала бросаться в глаза, провоцировать двойную мораль и массовое лицемерие и когда, в конце концов, произошел идеологический отказ от социалистических ценностей к ценностям капиталистическим, от социалистической идеологии к идеологии буржуазной» [8, с. 402–403].

Субъективные ошибки и просчеты со стороны руководства в организации хозяйственной жизни страны усиливались объективно растущей сложностью экономики. Если в 30–50-е годы, в период экстенсивного развития народного хозяйства, затраты и результаты в основном совпадали, а плановая система работала достаточно успешно, то в 60–80-е годы ситуация коренным образом изменилась. Развитие научно-технического прогресса, переросшего в середине XX в. в НТР, предъявило к организации и планированию производства новые требования и к внедрению инноваций на действующих предприятиях, использованию интенсивных факторов развития в целом, и к самой оценке эффективности производства. Однако прежняя практика планирования не просто не способствовала, а препятствовала этому. Поэтому 60–80-е годы характеризовались отрицательной динамикой интенсивных факторов. Если в 1960 г. доля этих факторов в общем приросте национального дохода СССР составляла 40 %, то в 1989 г. – 25 %. Материалоемкость продукции за этот период времени не сократилась, а даже выросла на 3,4 %. В начале 80-х годов материалоемкость национального дохода СССР была вдвое выше, чем на Западе [6, с. 26]. Невосприимчивость сложившейся системы планирования и организации производства к инновациям усугублялась объективным фактором отсутствия конкуренции между предприятиями. Люди чувствовали, а интеллектуалы-хозяйственники понимали настоятельную необходимость реформирования экономики.

Первой попыткой модификации советской экономической системы была реформа Н. Хрущева, согласно которой, с целью усиления среднего звена и передачи основной части функций управления и планирования на места, в 1957 г. были ликвидированы отраслевые министерства и созданы совнархозы. Однако радикализм этой реформы, к тому же не во всем обоснованный, привел к преобладанию «минусов» над ожидаемыми «плюсами» от

этих институциональных перемен. Поэтому вскоре, в процессе новой реформы 1965 г. совнархозы были упразднены, а министерства вновь восстановлены.

Реформа 1965 г., вошедшая в историю советских реформ как реформа А. Косыгина, была, пожалуй, наиболее смелой, тщательно подготовленной, экономически сильной по заложенному в нее потенциалу совершенствования и, как следствие повышения эффективности производства, наиболее точно отвечающей насущным потребностям экономики и ожиданиям хозяйственников. Суть реформы состояла в стимулировании инициативы людей на основе повышения заинтересованности предприятий в их экономическом развитии, резком сокращении централизованно спускаемых плановых показателей для предприятий и переходе от безвозвратного финансирования капитальных вложений из госбюджета к долгосрочному кредитованию и использованию собственных средств. В отличие от большинства руководителей высшего эшелона того времени, А. Косыгин был руководителем нового типа, обладающим масштабным мышлением, глубокими знаниями и опытом хозяйствования, практиком, чрезвычайно ответственно относящимся к порученному ему делу. Отдавая должное колоссальным возможностям планового хозяйства, он считал, что сложившаяся в Советском Союзе экономическую систему надо серьезно лечить, не стесняясь использовать накопленный мировой опыт. Он верил в разум человечества, которое рано или поздно придет к идеальной организации, вобравшей в себя все лучшие достижения социализма и капитализма, считал необходимым изменить чрезмерно централизованную систему управления, сочетать в государстве все формы собственности и типы организаций, эффективно использовать товарно-денежные отношения, активно внедрять в производство достижения НТР, выступал за широкое применение экономико-математических методов и вычислительной техники для улучшения качества планирования [9, с. 202-203, 130]. Однако довести реформу 1965 г. до конечных результатов, к сожалению, не удалось. Вскоре она была свернута, и не столько по причине собственных просчетов, сколько из-за политических соображений*, встретив сопротивление многих руководителей партии в центре и на местах, считавших, что административно-командные методы управления экономикой удобнее и привычнее предлагаемых реформой институциональных перемен.

Вторая экономическая реформа А. Косыгина 1979 г., хотя и была продумана более тщательно, чем предыдущая, и учитывала ее недостатки (в частности предполагала полный отказ от валового показателя реализованной продукции и переход на нормативно чистую продукцию), в отличие от получившей широкую известность реформы 1965 г., прошла почти незамеченной, оставшись в основном на бумаге. А в конце 1980 г. премьер-реформатор А. Косыгин ушел из жизни.

В стране процветал «застой». «Слабость» первых лиц приобретала все более уродливые формы – к низкому уровню образованности и компетентности «добавилось» недопустимое для государственных деятелей неудовлетворительное состояние их здоровья. Главная же опасность заключалась в том, что в это время, как справедливо подчеркивает А. Амосов, «...укрепились позиции не столько преданных служебному долгу руководителей, сколько беспринципных карьеристов и стяжателей, ставивших своекорыстные интересы превыше всего. Внутри партийного и государственного аппарата стал формироваться слой лиц, устремления которых были далеки от коммунистических. Экономическая основа для антисистемных политических сил прирастала теневой экономикой, зародившейся в 60-е годы» [10, с. 181], как неизбежная своеобразная тень экономики дефицита [11, с. 40].

Трудовая мораль обесценилась. Если в первой половине 30-х годов и в годы Великой Отечественной войны тяжелейшая экономическая ситуация и вызванная ею карточная система порождали уравнивательные тенденции, то после ее отмены и восстановления народного хозяйства объективных причин для деформации принципа «от каждого – по способностям, каждому – по труду» не было. Причины лежали в плоскости субъективного фактора – непонимании со стороны руководства страны объективных экономических за-

* Как впоследствии заметил А. Яковлев, если бы косыгинскую реформу назвали брежневской, все было бы по-другому [6, с. 45].

кономерностей, недооценке реально складывающейся ситуации и возобладании властно-амбициозных и материально-стяжательских интересов над идеей служения своему отечеству, над формально провозглашаемыми социалистическими ценностями. К мало стимулирующему принципу примерно равной оплаты за разный труд, получившему широкое распространение в 60-е годы, в годы застоя добавилась практика выплаты незаработанных премий, рост различных привилегий в зависимости от места в партийно-государственной иерархии. «Единая покупательная сила денег деформировалась: она стала разной у разных социальных слоев и групп» [4, с. 48]. Трудящиеся фактически утратили положение собственников средств производства. Общественная собственность начала перерождаться и отчуждаться от широких слоев населения, и потому все чаще воспринималась (и навязывалась к восприятию) как «ничейная». Демократические принципы управления приобретали все более декларативный характер, «...госпартноменклатура в 1960–1970-х годах сформировалась в привилегированный класс, перестав быть субъектом подлинной представительной народной власти» [8, с. 358].

Несмотря на нарастание скрытого недовольства, люди в основном безмолвствовали. Молчало и большинство интеллигенции, призванной по своему статусу и более высокому уровню культуры и образованности понимать и защищать интересы народа. Не было необходимого диалога с властями и у ученых, большинство из которых привыкли руководствоваться не результатами непредвзятого научного анализа, а «указаниями сверху». Вместе с тем, среди представителей науки еще не перевелись честные и смелые исследователи, которые не боялись говорить правду и выступать с критической аналитикой происходящего (среди них и упоминавшийся ранее экономист Д. Валовой, и родоначальник отечественной экономической социологии Т. Заславская*).

Страна, ее экономическая и социальная политика нуждались в больших переменах, глубокой институциональной реконструкции. Как подчеркивал Е. Суименко, «...становилось все более очевидным, что предотвращение надвигающейся катастрофы могло стать возможным при условии инъектирования в экономику и социальные отношения реально сложившегося социализма недостающих для его динамической устойчивости хозяйственной гибкости, маневренности и подлинной соревновательности» [8, с. 358]. В начале горбачевских реформ в общественном мнении сформировалось два принципиально различных подхода к общественным преобразованиям. В первом подходе, ориентированном на демократизацию социалистических механизмов хозяйствования и совершенствование регулирования экономики, были заинтересованы «низы». Во втором, рыночно-частнособственническом подходе, который под маской перестройки «государственного» социализма в «демократический» просто демонтировал бы его и проложил путь либерализации экономики, были заинтересованы «верхи», увидевшие в нем возможность быстрого обогащения и легитимации своего господствующего положения [8, с. 359]. Именно он и был взят на вооружение М. Горбачевым**. Официально реформы второй половины 80-х годов, известные как

* В апреле 1983 г. в Институте экономики промышленного производства в Новосибирске состоялось закрытое академическое совещание по обсуждению доклада Т. Заславской, в котором осуждалось существенное отставание производственных отношений в советском обществе от развития его производительных сил. В докладе были смело раскрыты недостатки советской системы, сделан социологический анализ реально сложившейся социальной структуры нашего общества.

** Следует отметить, что внешне наблюдаемая перестройка экономического мышления М. Горбачева прошла несколько этапов – от идеи ускорения, популистских лозунгов «Больше демократии, больше социализма!» (1985–1986 гг.), через введение новых условий хозяйствования в связи с переводом предприятий на хозрасчет (1987–1989 гг.), к переходу от планово управляемого народного хозяйства к рыночной, точнее рыночно-капиталистической экономике (1991 г.). Поразительно, что не только население оказалось в состоянии эйфории от скорого приобщения к грезившимся людям рыночным благам, но и многие академики, членкоры, доктора и кандидаты наук, десятилетиями доказывавшие преимущества социализма и его плановой системы, в одночасье, как говорил Д. Валовой, превратились в рыночников. Казавшиеся прочно устоявшимися социалистические порядки хозяйствования подверглись быстрому разложению, и произошел возврат к более привычным для людей, по справедливому замечанию Д. Норта, ограничениям, переориентировавшимся в своем поведении с идеологических позиций на позиции индивидуальной максимизации дохода [12,

реформы Горбачева, берут свое начало с экономического эксперимента, проводимого под непосредственным руководством Н. Рыжкова, основные положения которого были одобрены еще при Андропове (1983 г.). Эти реформы стали третьей, наиболее радикальной попыткой модификации советской экономической системы. Радикализм горбачевских реформ приобрел характер революционных институциональных изменений – советская экономика была демонтирована, Советский Союз распался (декабрь 1991 г.).

Свое движение к капиталистической экономике Украина начала, не имея ни сильного государства, ни гражданского общества, ни первоначальных капиталов и рынков. В процессе трансформации украинского общества отсутствовали все основные принципы социально результативного реформирования. Вместо тщательного анализа ситуации, сложившейся в Украине после распада Союза, и разработки собственной национальной, не по названию, а по сути, программы реформ, украинские «реформаторы» начали бездумно внедрять заимствованные у МВФ «универсальные» монетаристские рецепты. При этом они пренебрегали не только необходимостью конкретно-исторического подхода к анализу ситуации, но и простым здравым смыслом изучения последствий действия этой модели в других странах.

Сегодня практически ни у кого из отечественных и зарубежных аналитиков нет сомнений в провальном характере безграмотно проведенных экономических реформ, непродуктивности и социальной деструктивности приватизации как их центрального звена. Сами реформаторы начали называть созданное в результате общество «диким» и «олигархическим» капитализмом, с высокой степенью криминализации. В течение 90-х годов в Украине состоялась, как правильно отмечает О. Куценко, новая неономенклатурная революция, «...в результате которой политический и социальный капиталы бывшей номенклатуры были конвертированы в экономический капитал, а последний смог укрепиться за счет проникновения в политику» [13, с. 21]. Сформировался новый политико-экономический класс (союзы крупных промышленников, банкиров, предпринимателей и постноменклатурной управленческой элиты), который начал устанавливать свои «правила игры, позволяющие контролировать важнейшие позиции в политическом поле и использовать государство и механизмы коррупции для захвата бывшей государственной собственности» [13, с. 22]. Коррупция, которая пронизала в Украине все ветви власти, стала институциональной характеристикой экономической среды. Выступая средством осуществления рыночных реформ, она на подавляет их, препятствуя развитию и демократии, и рыночной конкуренции.

В стране развернулась настоящая битва за ресурсы, в том числе за землю. При этом широкие массы простых людей оказались совершенно отчужденными от власти и реформ, которые она проводит. Неслучайно по данным всеукраинского репрезентативного опроса, проведенного в марте 2012 г. фирмой «Социс» (N = 3200), большинство населения считает, что реформы осуществляются в первую очередь в интересах представителей власти и отечественных олигархов (39,9 и 37,2 % соответственно). Значительно меньше опрошенных отметили, что они осуществляются в интересах крупных предпринимателей и отдельных групп населения (13,9 и 11,8 %), еще меньше – в интересах большинства населения (8,7 %). О массовой (преимущественной) поддержке населением изменений, произошедших с момента провозглашения независимости Украины, не дают оснований говорить и данные мониторинга социальных изменений в украинском обществе, который с 1992 г. проводит Институт социологии НАН Украины (N = 1800). Лишь каждый десятый житель Украины (10,2 %) в 2011 г. воспринимал эти изменения как вполне прогрессивные. Четверть населения (26,3 %) утверждали, что изменения были необходимы, но не такой ценой. 42,7 % граждан не видели необходимости в этих изменениях (в том числе 23,4 % опрошенных

с. 117, 169]. Видимо, прав был Д. Норт, когда используя и по достоинству оценивая теоретическое наследие К. Маркса, он подчеркивал следующее: «Ошибочность марксистской теории состоит в том, что для достижения тех результатов, которые она предусматривает, потребовалось бы внести фундаментальные изменения в человеческое поведение. Но даже после 70 лет социализма мы не располагаем свидетельствами о том, что такие изменения действительно имеют место» [12, с. 169]. Как писал российский исследователь И. Апокин, Октябрь на столетия опередил свое время. «Слишком рано, слишком низкими были уровень производительных сил и культура нации» [6, с. 41-42].

считали, что нужно было только улучшать существующий ранее жизненный уклад, а не разрушать его; 19,3 % вообще устраивала жизнь в доперестроечный период).

В массовом сознании при оценках последствий 20-летних рыночных преобразований негативы, к сожалению, преобладают над позитивами. Среди положительных моментов люди отмечают, прежде всего, разнообразие товаров широкого потребления (45,3 %), возможности для проявления предпринимательской инициативы (34,6 %), новые возможности для отдыха и туризма (29,5 %), что при всей важности не представляет критического набора определяющих показателей развития общества. Более половины населения указали на негативное влияние рыночных реформ на уровень жизни и возможности трудоустройства (58,8 и 56,3 %). Значительное количество граждан считает, что эти преобразования негативно отразились на эффективности экономики (36,7 %), социальном обеспечении (39,6 %), равенстве жизненных возможностей людей (38,5 %) и других аспектов социально-экономической жизни общества.

Вместе с тем продолжается постепенная адаптация населения к новым условиям жизни. Сохраняется одобрительное отношение людей к развитию частного предпринимательства, хотя тенденция к росту степени этой одобрительности, начиная с 2006 г., приостановилась. Прослеживается также тенденция сокращения положительного отношения населения к приватизации малых предприятий (причем во всех возрастных группах). Если частная собственность на малые предприятия в украинском обществе легитимна, то на землю и крупные предприятия – нет. Так, по данным 2012 г. негативно к приватизации крупных предприятий относятся 62,7 % населения, положительно – 12,6 %; к приватизации земли отрицательно относятся 55,8 % населения, положительно – 18,6 %, против разрешения купли-продажи земли высказываются 61,3 % опрошенных, за – 21,4 %.

Почти неизменным за все годы мониторинговых наблюдений остается общественное мнение относительно участия государства в управлении экономикой. Доля граждан, считающих, что нужно вернуться к прежней плановой экономике, составляет примерно треть опрошенных. Незначительная часть населения (5–7 %), независимо от возраста, тяготеет к рыночной психологии и считает, что все должен регулировать исключительно рынок. Наибольшая часть граждан (почти половина) поддерживает идею объединения государственного управления и рыночных методов хозяйствования.

Всего, по данным 2011 г., в достатке живут лишь 15,3 % украинских граждан, половина населения (49,0 %) живет довольно сложно, треть (33,2 %) – выживает. Большинство украинских граждан живут в условиях хронической малообеспеченности: среднедушевые доходы в семьях почти половины опрошенных в 2012 г. ниже официально установленного прожиточного минимума (49,3 %), среди трети (31,2 %) они не превышают его двойного размера, в семьях только 11,6 % респондентов они выше двукратного размера прожиточного минимума. Сложности трудоустройства в своем населенном пункте по имеющейся квалификации и с достаточным заработком испытывают 83,0 % опрошенных, трудоустроиться на любую работу сложно большинству граждан (57,2 %).

В целом проведенные в Украине за 20 лет независимости реформы не способствовали ни экономическому росту, ни повышению качества и уровня жизни большинства населения. Поэтому настроения людей начали меняться: от рыночной эйфории и радужного оптимизма – к массовому разочарованию и накоплению глубокой неудовлетворенности существующей системой. Украинское общество, его основные подсистемы нуждаются в радикальном реформировании, успех которого зависит, прежде всего, от политической воли и способности руководства страны проводить реформы, курс которых отвечает реальным потребностям большинства населения. Не менее важно организационное и материальное обеспечение реформ, их подкрепление конструктивными механизмами контроля и ответственности за выполнение не только итоговых, но и всех поэтапных, промежуточных задач реформирования. Понимание институционально-организационных императивов реформаторской деятельности украинской властью обусловило разработку ежегодных национальных планов действий по внедрению Программы экономических реформ на 2010–2014 гг. «Богатое общество, конкурентоспособная экономика, эффективное государство».

Несмотря на правильность и комплексность организационного подхода к осуществлению реформ, правильное определение ключевых задач, вынесенных в название программы этих реформ, главным условием ее реализации остается человеческий, социальный фактор: обеспечение массовой поддержки реформ, подлинная заинтересованность в них и «верхов», и «низов». Люди должны понимать смысл и ощущать позитивные сдвиги в своей жизни под влиянием осуществляемых реформ. Поэтому так важна неформальная, обратная связь населения и реформаторов, социологическое обеспечение, сопровождение и аудит хода проведения реформ, ибо знание реальной ситуации также важно, как и осмысление накопленного опыта реформирования.

Литература:

1. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) // Т.1.: От прошлого к будущему. 2-е изд., перераб. и доп. / А.С. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – 805 с.
2. Столыпин. Жизнь и смерть [1862-1911]: сборник / Сост. Г. Сидоровнин. – 2-е изд., испр. и доп. – Саратов: Соотечественник, 1997. – 472 с.
3. Сакада М. Розпаювання землі: міфи і реальність / М.Сакада // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К.: ІС НАНУ, 2007. – Вип. 10. – С. 202-211.
4. Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ). / Под ред. докт. экон. наук, проф. Р.М. Нурева. Изд. 2-е, испр. и доп. В 3 ч. Ч. 1. Домохозяйства современной России. – М.: Моск. обществ. научн. фонд, 2003. – 320 с.
5. Ленин В.И. Новая экономическая политика и задачи политпросветов / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. – М.: Изд-во полит. лит., 1977. – Т. 44. – С. 155-175.
6. Апокин И.А. Реформы в России / И.А. Апокин. – М.: Юниверс, 2003. – 136 с.
7. Валовой Д.В. Блеск и нищета политэкономии / Д.В. Валовой. – М.: Изд. дом «Экономическая газета», 2003. – 128 с.
8. Суименко Е.И. Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии / Е.И. Суименко. – Киев: ІС НАНУ, 2007. – 512 с.
9. Премьер известный и неизвестный: Воспоминания о А.Н. Косыгине / Сост. Т.И. Фетисов. – М.: Республика, 1997. – 256 с.
10. Амосов А.И. Эволюция экономики и государства в России / А.И. Амосов // Вопросы философии. – 2003. – №11. – С. 175-185.
11. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. / М. Кастельс; пер. с англ. под научн. ред. проф. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
12. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М.: Начала, 1997. – 180 с.
13. Куценко О. Украина в трансформационных процессах: Quo vadis? / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18-32.

Петрушина Т.О., Вайнштейн М. Реформи як інституційні зміни: уроки історії для українських реформаторів. У статті аналізується накопичений в історії Української держави досвід реформування соціального життя. Вказуються основні «плюси» і «мінуси», що визначали розвиток суспільства інституційних перетворень: реформ Петра I, земельної реформи П. Столипіна, реформ післяжовтневого періоду історії України. Розглядається становлення капіталістичної економіки в сучасній Україні. Наслідки ринкових реформ висвітлюються на основі даних соціологічних опитувань населення.

Ключові слова: реформи, економічні реформи, інституційні перетворення, соціологічні опитування (громадська думка).

Petrushyna T.O. Vainshtain M. Reforms as institutional changes: lessons of the history for Ukrainian reformers. The experience of reforms in social life during the history of the Ukrainian state is analyzed. The authors point out the main «pros» and «cons» in the institutional transformation of society: Peter the Great reforms, P. Stolypin's land reform, post-October period reforms in the Ukrainian history. The formation of the capitalist economy from the position of economic sociology in modern Ukraine is considered. The consequences of market reforms on the basis of sociological surveys' data are analyzed in the article.

Key words: reforms, economic reforms, institutional transformation, sociological surveys (public opinion).

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 336.144.38:340.13

Батищева С.М.,

начальник управління капітальних вкладень
та розвитку інфраструктури
Головного управління економіки та інвестицій ВО КМР
Київської міської державної адміністрації

Методологічні проблеми аналізу бюджетних видатків на фінансування капітальних вкладень

У статті здійснюється огляд нормативно-правового регулювання обліку бюджетних видатків на регіональний розвиток, визначаються проблеми, що перешкоджають аналізу бюджетних капітальних вкладень, пропонуються шляхи удосконалення планування видатків на капіталовкладення бюджетів усіх рівнів.

Ключові слова: бюджет, капітальні вкладення, бюджетна класифікація, видатки бюджету на розвиток.

Основу інтенсивного розвитку всіх галузей матеріального виробництва і покращення якості життя населення становить капітальне будівництво. Кошти державного та місцевих бюджетів, спрямовані на фінансування капітального будівництва, являють собою бюджетні капітальні вкладення.

За умов перманентної недостачі надходжень до бюджетів усіх рівнів навіть для видатків поточного характеру питання фінансування капітальних видатків та зокрема капітальних вкладень відведені на другий план і мало досліджуються. В той самий час, відповідно до звіту щодо корупційних ризиків у сферах надання адміністративних послуг, виконаного Радою Європи, сфера будівництва є однією з найбільш корумпованих сфер [1]. Зловживання з бюджетними коштами, що витрачаються на капітальні вкладення, є численними, а збитки становлять мільйони гривень [2].

Враховуючи вищевикладене, надзвичайно актуальною є проблема ліквідації можливостей приховування в обліку зловживань у сфері капітального будівництва, а також проблема забезпечення достовірного аналізу і прийняття правильних управлінських рішень на підставі даних обліку в цій сфері.

Проблематика обліку інвестиційної діяльності розкрита у працях О.С. Гавриловського, Г.П. Журавля, З.В. Задорожного, Я.Д. Крупки, Р.О. Мельника, Т.П. Остапчук, І.Ю. Потапова, В.І. Стояна, С.І. Юрія. Класифікацію бюджетних доходів і видатків досліджували О.С. Даневич,

Н.І. Сушко, О.О. Чечуліна. Разом з тим, проблема обліку бюджетних капітальних вкладень ґрунтовно не вивчалась.

Метою цієї статті є вивчення методології відображення видатків на капітальні вкладення в процесі обліку виконання бюджетів, визначення проблем аналізу таких видатків та шляхів їх вирішення.

Правові, економічні й організаційні засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій визначені Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів». На виконання цього закону Постановою Кабінету Міністрів України від 21.07.06 №1001 затверджена Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р. Для виконання (фінансування) завдань стратегії розробляються державні цільові програми, регіональні програми, укладаються угоди щодо регіонального розвитку.

Станом на 01.01.2012 угоди щодо регіонального розвитку були укладені Кабінетом Міністрів України лише з Вінницькою, Волинською, Донецькою, Івано-Франківською, Львівською, Сумською, Херсонською обласними радами [3].

Підставою для врахування в державному та місцевих бюджетах видатків на виконання проектів регіонального розвитку повинні бути угоди регіонального розвитку. Проте, належний контроль за їх укладанням не ведеться, відповідно, видатки розвитку у тих регіонах, з якими угоди не укладені, є безсистемним.

Видатки на забезпечення регіонального розвитку поділяються на видатки:

- державного бюджету у вигляді субвенцій місцевим бюджетам;
- місцевих бюджетів на розвиток.

Відповідно до економічної класифікації видатки розвитку – це видатки бюджетів на фінансове забезпечення наукової, інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема: фінансове забезпечення капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення; фінансове забезпечення структурної перебудови економіки; інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням [4].

Слід наголосити на тому, що виділення видатків розвитку згідно з бюджетною класифікацією здійснюється тільки для державного бюджету. Вважаємо, що в управлінських цілях аналіз видатків розвитку повинен здійснюватись також і на рівні місцевих бюджетів з урахуванням кодів тимчасової (функціональної) класифікації видатків місцевих бюджетів.

Бюджетний кодекс визначає, що у складі спеціального фонду місцевих бюджетів може формуватися бюджет розвитку. До переліку витрат бюджету розвитку місцевих бюджетів входять капітальні видатки на соціально-економічний розвиток регіонів; виконання інвестиційних програм (проектів); будівництво, капітальний ремонт та реконструкцію об'єктів соціально-культурної сфери і житлово-комунального господарства; будівництво газопроводів і газифікація населених пунктів; будівництво і придбання житла; збереження історико-культурних місць та заповідників України; розвиток мережі метрополітенів; придбання вагонів для комунального електротранспорту; розвиток дорожнього господарства; придбання шкільних автобусів та автомобілів швидкої медичної допомоги; комп'ютеризацію та інформатизацію; інші заходи, пов'язані з розширеним відтворенням; погашення основної суми місцевого боргу та гарантійних зобов'язань; внески до статутних капіталів суб'єктів підприємницької діяльності; проведення експертної грошової оцінки земельних ділянок, що підлягають продажу [5].

Як бачимо, поняття «витрати бюджету розвитку місцевого бюджету» та поняття «витрати розвитку державного бюджету» повністю не збігаються. Останнє є набагато ширшим.

Вивчаючи методологію аналізу видатків бюджетів на капітальні вкладення, доцільно керуватись Роз'ясненнями Державного казначейства України, наданими у 2007 р., якими визначено, що до капітальних вкладень зараховуються капітальні видатки на придбання обладнання і предметів довгострокового користування, капітального будівництва (придбання) та реконструкції і реставрації [6].

При цьому зазначимо, що згідно з Порядком державного фінансування капітального будівництва, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1764, підприємствам, установам та організаціям державної і комунальної форми власності дер-

жавні капітальні вкладення надаються на безповоротній основі, а підприємствам, установам та організаціям іншої форми власності – на умовах кредиту.

Дія зазначеної постанови не поширюється на капітальні вкладення за рахунок коштів місцевих бюджетів і у практиці фінансування таких видатків звичайними є випадки перерахування коштів підприємствам, які не належать до комунальної форми власності. Відповідно, ці видатки обліковуються як капітальні трансферти підприємствам (установам, організаціям), які теж варто враховувати при аналізі капітальних вкладень з місцевих бюджетів.

Аналіз структури капітальних вкладень у розрізі видів бюджетів, наведений на рис. 1, дозволяє визначити основні напрями витрачання коштів місцевих бюджетів.

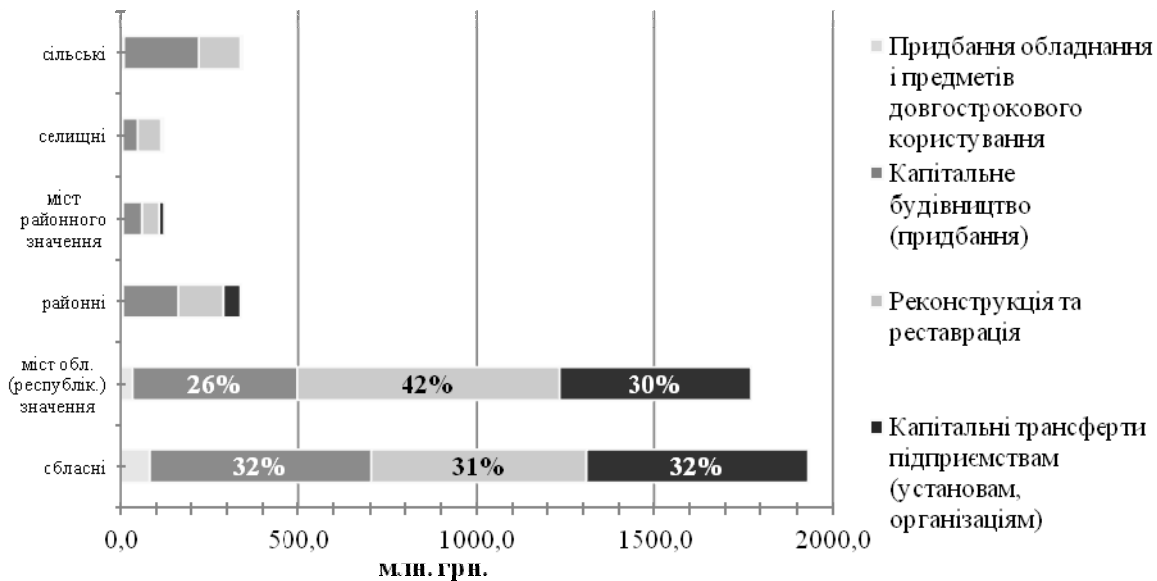

Рис. 1. Структура капітальних вкладень, здійснених з місцевих бюджетів України у 2011 р., в розрізі КЕКВ за видами місцевих бюджетів

З рисунка видно, що у більшості видів місцевих бюджетів рівень фінансування нового будівництва і реконструкції наявних об'єктів є приблизно однаковим. При цьому до 30 % інвестицій передається підприємствам – замовникам виконання робіт, що не є бюджетними установами, через що неможливо ідентифікувати конкретні напрями витрачання коштів на підставі звітності про виконання бюджетів. Цей факт підкреслює необхідність вдосконалення бюджетної класифікації видатків для забезпечення контролю за витрачанням коштів.

Економічна класифікація видатків є єдиною для державного і місцевих бюджетів. Аналіз видатків Зведеного бюджету України, який проводить Міністерство фінансів, здійснюється за кодами нової функціональної класифікації. Доцільно проаналізувати її узгодженість із тимчасовою (функціональною) класифікацією видатків і кредитування місцевих бюджетів із кодифікацією видатків розвитку, зокрема капітальних вкладень.

У функціональній класифікації видатків та кредитування бюджету, яка наразі застосовується для державного бюджету, окремого коду для видатків на зазначені цілі не передбачено. У функції 0440 «Інша промисловість та будівництво» передбачений код 0443 «Будівництво». При цьому окремо виділені галузеві функції, наприклад, «Транспорт», «Паливно-енергетичний комплекс» тощо. Всі об'єкти будівництва за своїм функціональним призначенням належать до певної галузі. Роз'яснення щодо віднесення видатків до функції 0443 «Будівництво» відсутні.

Тимчасова класифікація видатків та кредитування місцевих бюджетів містить код 150101 «Капітальні вкладення», який входить до функції 150000 «Будівництво». Згідно з перехідною таблицею до нової функціональної класифікації видатків та кредитування бюджету код 150101 кореспондує із 0490 «Інша економічна діяльність». Тобто аналогії в кодифікації видатків державного бюджету і видатків місцевого бюджету на однакову мету немає.

У той самий час під функцією 150000 «Будівництво» виділений ряд кодів, які деталізують напрями фінансування капітальних вкладень, як наприклад, 150114 «Проведення невідкладних відновлювальних робіт, будівництво та реконструкція лікарень загального профілю», 150120 «Будівництво та розвиток мережі метрополітенів». Ці коди в перехідній таблиці співвідносяться з відповідними галузевими кодами функцій, наприклад, 0731 «Лікарні загального профілю» та 0453 «Залізничний транспорт» відповідно.

Можна дійти висновку про те, що функція «Будівництво», яка виділена у функціональній класифікації для державного бюджету, абсолютно не відповідає функції «Будівництво», виділеній для місцевих бюджетів. Одночасно самі складові функції 150000 «Будівництво» для місцевих бюджетів є суперечливими, адже видатки, наприклад, на реконструкцію лікарень загального профілю за своєю сутністю є капітальними вкладеннями. Таким чином, їх можна відобразити, як за кодом 150101, так і за кодом 150114. Методологічних рекомендацій Державної казначейської служби або Міністерства фінансів з цього питання немає.

Виявлені суперечності у класифікаціях видатків державного і місцевих бюджетів спричиняють істотний негативний вплив на планування видатків бюджетів усіх рівнів на капітальні вкладення, не дають можливості належним чином аналізувати підсумкові показники.

Одночасно планування видатків місцевих і державного бюджетів на розвиток місцевої інфраструктури відбувається за практично не пов'язаними між собою процедурами. Внаслідок відсутності укладених угод регіонального розвитку із більшістю областей фактично відсутня єдина система планування регіонального розвитку. Можна зробити припущення, що саме відсутність практичної потреби у проведенні детального аналізу бюджетних капітальних вкладень на загальнодержавному рівні не спонукає до уніфікації бюджетної класифікації видатків державного та місцевих бюджетів.

Однією з головних проблем удосконалення процесу планування бюджетних видатків залишається відсутність чіткої методики прогнозних розрахунків видатків бюджету, орієнтація головних розрядників бюджетних коштів при плануванні видатків на їх обсяги у попередні роки. Оптимізація цієї процедури потребує посилення бюджетного законодавства з удосконалення програмно-цільового методу бюджетування, перегляду методологічного забезпечення планування бюджетних видатків на рік та середньострокову перспективу на базі аналізу виконання бюджетів усіх рівнів у попередні роки.

Можливість планування місцевих бюджетів за програмно-цільовим методом та методом середньострокового планування ускладнюється через їх залежність від трансфертів з державного бюджету. Зазначене перешкоджає зосередженню бюджетних ресурсів на вирішенні ключових суспільних проблем, ефективному розподілу бюджетних коштів та реалізації пріоритетів, визначених у Стратегії регіонального розвитку до 2015 р.

Отже, подальші дослідження повинні спрямовуватися на узгодження методології планування видатків розвитку та методології їх аналізу з урахуванням сучасних підходів.

Література:

1. Аналітичний звіт щодо корупційних ризиків у сферах надання адміністративних послуг та контролю-наглядової діяльності публічної адміністрації в Україні. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Національної державної служби України. – Режим доступу: http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=376B1ADA54FB38B1BEAB81B03C7AE431?art_id=198893.
2. Звіт Рахункової палати України про перевірку планування та використання у 2008 році коштів субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на соціально-економічний розвиток України // Оперативна інформація Рахункової палати України.
3. Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
4. Наказ Міністерства фінансів України від 14 січня 2011 р. № 11 «Про бюджетну класифікацію»: станом на 4 вересня 2012 р. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>.
5. Бюджетний кодекс України: станом на 14 вересня 2010 р. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2456-17&p=1284212252170696>.

- б. Про надання роз'яснень / Лист Державного казначейства України від 14.05.2007 № 3.4-04/1306-5812.

Батищева С.Н. Методологические проблемы анализа бюджетных расходов на финансирование капитальных вложений. В статье осуществляется обзор нормативно-правового регулирования учета бюджетных расходов на региональное развитие, определяются проблемы, препятствующие анализу бюджетных капитальных вложений, предлагаются пути совершенствования процедур планирования расходов на капиталовложения бюджетов всех уровней.

Ключевые слова: бюджет, капитальные вложения, бюджетная классификация, расходы бюджета на развитие.

Batyscheva S.N. Methodological issues of the budgetary expenditure analysis on financing the capital investments. The article studies the legal regulation of accounting of budgetary expenditures for regional development, describes problems of the analysis of budgetary capital investment, and suggests ways of improving the capital expenditure planning.

Key words: budget, capital expenditure, budget classification, budgetary expenditure for development.

УДК 331.5:314.114](1-22)

Булах Т.М.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економіки,
Київського національного університету культури і мистецтв

Плахотнікова Л.О.,

канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту,
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Демографічні аспекти функціонування ринку праці на селі

У статті розглядаються демографічні передумови функціонування ринку праці на селі, аналізується вплив демографічних чинників на формування та використання трудових ресурсів. Пропонуються шляхи подолання негативних тенденцій розвитку демографічних процесів та відтворення трудового потенціалу.

Ключові слова: соціальний розвиток села, демографія, демографічна криза, вікові групи населення, міграція, народжуваність, смертність, ринок праці, зайнятість, безробіття, економічна активність населення.

Розвиток соціальної сфери в Україні, зокрема на селі, відбувається у кризовий для держави період під впливом економічних, демографічних, суспільних та інших чинників. Ключовою характеристикою цієї сфери є стан демографічних процесів, що впливають на відтворення та якість трудового потенціалу. Саме це зумовлює актуальність цієї статті.

У країнах з розвинутою ринковою економікою приділяється велика увага впливу демографічно-трудова чинників на соціальний розвиток сільських територій. Вагомий внесок до вивчення цих проблем зробили такі відомі вітчизняні вчені як С. Гудзинський, О. Онищенко, М. Орлатий, І. Прокопа, П. Саблук, М. Хвесик, В. Юрчишин, К. Якуба; зарубіжні – Л. Ван Демпель, Ж. Вілкін, Т. Дуча, Х. Каравелі, М. Кларк, Т. Лонч та багато інших. Однак в Україні ця проблема потребує подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження загальнодержавних та регіональних чинників погіршення процесів відтворення сільського населення як загрози нормального функціонування ринку праці на селі.

Демографічна ситуація на селі за сучасних умов характеризується звуженням демографічної бази відтворення людського потенціалу. Станом на 1 січня 2011 р. в Україні чисельність наявного населення становила 45 778,5 тис. осіб, з них у міських поселеннях – 31 441,6 тис. осіб, або 68,7 % від загальної кількості жителів. Чисельність сільських жителів

становить 14,4 млн. осіб і за останніх 20 років скоротилася на 2,5 млн., або на 12,1 %. Лише у шести регіонах чисельність сільського населення більша, ніж міського. Це Вінницька, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області; частка сільського населення тут становила 50,4–62,8 %.

За подальшого збереження тенденції відтворення селянства, села як такого може не бути. Цей висновок підтверджується фактами руйнації сільської поселенської мережі. Кількість сільських населених пунктів тільки з 2006 до 2010 р. зменшилась на 91 одиницю або 0,3 % – з 28 562 одиниць до 28 471 одиниці. Зменшення чисельності населення країни відбулося виключно за рахунок природного скорочення. Протягом 1990–2010 рр. коефіцієнт скорочення для селян зменшився на 3,3 в.п. (табл. 1). Це підтверджує висновок про поступове вимивання кадрових ресурсів з цих територій та відповідне погіршення якості наявного тут людського капіталу [3].

Таблиця 1

**Коефіцієнти природного скорочення сільського населення
(на 1000 осіб)**

Коефіцієнт природного приросту (скорочення) населення:	Рік										
	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
- у селі	-3,4	-8,0	-9,6	-10,5	-10,3	-11,1	-9,5	-9,4	-8,3	-7,0	-6,7

* Джерело: [3].

Причиною природного скорочення є суттєве перевищення кількості померлих над народженими. У 2010 р. в Україні народилося 171,1 тис. дітей (11,9 особи на 1000 наявного населення), а померло 267,1 тис. осіб (18,6 ‰). На 100 померлих припадало 64 народжених дитини (табл. 2). Загалом проблема низької народжуваності на селі має комплексний характер і пояснюється не лише небажанням жінок народжувати через низький рівень доходів, безробіття та інші чинники економічного характеру, а й через велику кількість соціальних проблем. Досліджуючи показники смертності сільського населення, доходимо висновку, що вони значно перевищують аналогічні показники для міського населення та продовжують зростати: якщо за 1990–2010 рр. середній показник смертності міського населення становив 13,9 ‰, то сільського – 19,1 ‰. Аналізуючи демографічну ситуацію на селі, неможливо оминати увагою один з її основоутворюючих елементів, зокрема смертність серед дітей. Протягом 2000–2003 рр. це явище мало тенденцію до зниження, але з 2004 р. знову зазнало зростання. Крім того, за винятком 2009 р., вона постійно перевищує міську. Період з 1990 р. до 2011 р. дозволяє визначити декілька основних причин смерті сільських дітей, зокрема у віці до 1 року вроджені аномалії розвитку, стани, що виникають у перинатальному періоді та паразитарні і інфекційні хвороби [2].

Таблиця 2

**Коефіцієнт народжуваності сільського населення
(на 1000 осіб наявного населення)**

	Рік												
	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Народжених усього:	12,6	9,6	7,8	7,7	8,1	8,5	9,0	9,0	9,8	10,2	11,0	11,1	10,8
у міських поселеннях	12,7	8,8	7,2	7,2	7,7	8,3	8,9	8,9	9,6	9,9	10,8	10,8	10,4
у сільській місцевості	12,7	11,1	9,2	8,7	9,0	9,1	9,3	9,4	10,3	10,7	11,6	11,9	11,9
Померлих усього:	12,1	15,4	15,4	15,3	15,7	16,0	16,0	16,6	16,2	16,4	16,3	15,3	15,2
у міських поселеннях	10,2	13,6	13,8	13,8	14,0	14,3	14,4	14,8	14,5	14,7	14,6	13,7	13,7
у сільській місцевості	16,1	19,1	18,8	18,6	19,1	19,6	19,6	20,5	19,8	20,1	19,9	18,9	18,6

* Джерело: [3].

Депопуляція населення є головним критерієм його відтворення в державі. За тривалістю життя Україна нині посідає передостаннє місце серед країн Європи, «випереджаючи» лише Росію. В Україні у 2009–2010 рр. середня очікувана тривалість життя при народженні зросла порівняно з 2008–2009 рр. від 69,3 до 70,4 року. Для чоловіків цей показник зріс від 63,8 до 65,3 року, а для жінок – від 74,9 до 75,5 року. Різниця між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні жінок і чоловіків більшою є в сільській місцевості (11,0 років), ніж у міських поселеннях (9,8 року).

Це засвідчує, що в Україні спостерігається тенденція старіння нації, ступінь прояву якої відображає коефіцієнт старіння населення. Для сільського населення цей показник зріс від 20,2 % у 2007 р. до 18,1 % у 2011 р. Процес старіння населення зумовлює високий рівень демографічного навантаження. За даними 2011 р. коефіцієнт демографічного навантаження для сільського населення становив 0,79. За 2007–2011 рр. демографічне навантаження для зазначеної категорії населення області скоротилося лише на 0,04 %. Підкреслимо, що зменшення показника демографічного навантаження відбувається перш за все під впливом скорочення кількості і дітей (на 7 %), і дорослих (на 6 %), що супроводжується переважанням у загальній кількості непродуктивного населення саме осіб старших працездатного віку. Так, у 2011 р. на тисячу працездатного сільського населення припадало 311 дітей та 479 осіб пенсійного віку. За даними 2011 р. коефіцієнт навантаження непрацездатних осіб на працездатних серед міського населення становив 0,62, тобто, більш як на половину нижче ніж для сільського – 0,21. Разом з тим, для міського населення співвідношення осіб молодших працездатного віку та осіб старших працездатного віку становить 0,65 %. Це ще раз підтверджує, що на селі демографічна ситуація є складнішою через процеси старіння [3].

У зв'язку з цим гостро постало питання про раціональне та ефективне використання наявного виробничого потенціалу на селі. Зауважимо, що за умов постійного скорочення кількості сільського населення загрозливих масштабів набирають міграційні процеси: якщо ще у 1990 р. природне скорочення частково компенсувалося позитивним сальдо міграції до села, то вже починаючи з 2000 р. воно змінилося на негативне. Проте за останнє десятиріччя відтік до міста дещо стабілізувався в зв'язку зі складністю працевлаштування та проблемами з житлом. Але навіть незважаючи на зазначені проблеми, міграційний фактор скорочення населення у 2011 р. все ще був достатньо вагомим.

Сьогодні на сільському ринку праці доволі напружена ситуація. Вона характеризується зростанням усіх форм безробіття та обмеженими можливостями працевлаштування, що суттєво вплинуло на рівень продуктивності, оплату праці та ефективність сільськогосподарського виробництва взагалі, внаслідок чого спостерігається різке погіршення матеріального добробуту сільського населення.

Ситуація з сільським безробіттям почала дещо стабілізуватися у 2009 р., хоча у 2008 р. рівень безробіття на селі зріс до 5,2 %. Для міського населення у 2008 р. зареєстровано різке зростання рівня безробіття, що перевищив показники попереднього року майже вдвічі (рис. 1).

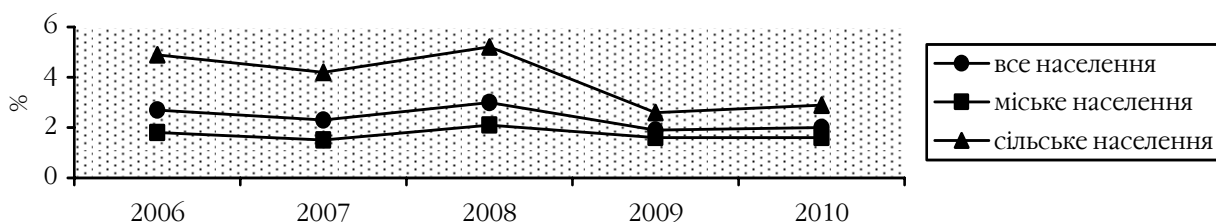

Рис. 1. Рівень зареєстрованого безробіття населення за місцем проживання до населення працездатного віку у середньому за 2006–2010 рр., у % [3]

За період з 2000 до 2010 р. у сільській місцевості безробітних осіб віком 15–70 років збільшилось на 1,3 %. У регіональному розрізі найвищий рівень сільського безробіття у 2010 р. зафіксовано у Полтавській (5,6 %), Кіровоградській (4,4 %), Вінницькій (3,9 %), Миколаївській (4,2 %), Житомирській (3,6 %), Черкаській (4,2 %) областях, найнижчий – у АР Крим

(2,0 %), Волинській (2,0 %), Донецькій (1,7 %), Львівській (3,2 %). Отже, існують суттєві відмінності щодо рівнів безробіття на селі в областях, у деяких з них він перевищує середній по сільській місцевості України – 2,9 % – у кілька разів [3].

Значний вплив на рівень сільського безробіття має низька задіяність населення сіл у роботі аграрних підприємств, що традиційно поглинали найбільшу частку економічно активного населення. Слід зазначити, що серед сільських безробітних особливо зростає частка тих, хто не був працевлаштований після закінчення навчальних закладів, а отже, на селі немає потреби у роботі за деякими спеціальностями. Справедливо буде стверджувати, що до цієї категорії безробітних відноситься молодь, а тому необхідно докласти максимум зусиль для її працевлаштування з метою уникнення міграції з села. Проводячи дослідження проблем зайнятості сільського населення, варто відзначити важливість фактора віку у цій сфері. Дані рис. 2 підтверджують існування вікової диференціації у рівнях зайнятості селян області.

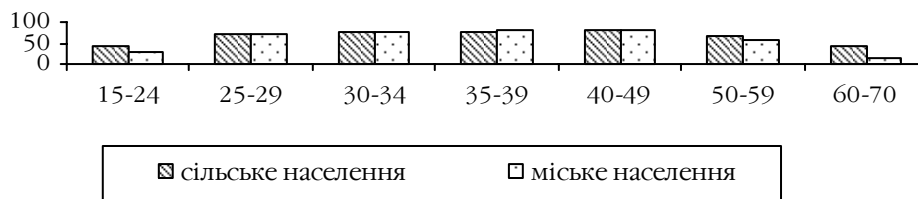

Рис. 2. Рівень зайнятості населення в різних вікових групах у 2010 р., % [3]

Разом з тим, існує відмінність у рівнях зайнятості населення сіл та міст у різних вікових групах. Так, серед селян різних вікових груп цей показник є значно вищим, аніж серед міських жителів. Особливо помітною ця різниця є між представниками різних типів населених пунктів віком 15–24 років та 50–59 років, 60–70 років.

Загалом рівень зайнятості та безробіття безпосередньо залежать від економічної активності населення. Розподіл населення за цими категоріями у 2007–2010 рр. характеризують дані рис. 3, які засвідчують, що протягом усього періоду економічно активних, зокрема і зайнятих, селян віком 15–70 років є значно більше ніж безробітних.

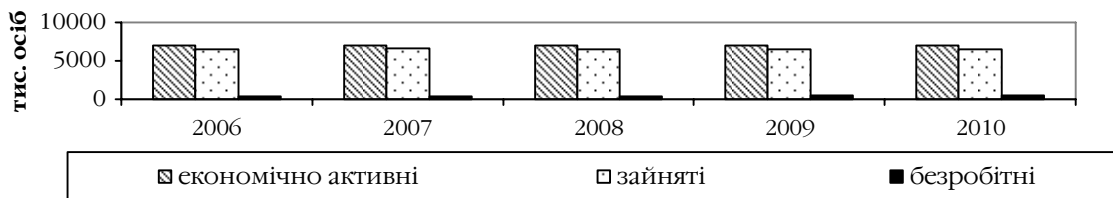

Рис. 3. Структура населення віком 15–70 років за економічною активністю та місцем проживання у 2010 р., тис. осіб [3].

Проте, у цьому контексті необхідно враховувати, що серед сільського населення з огляду на об'єктивні причини значно менше осіб звертаються до центрів зайнятості за допомогою у працевлаштуванні, а отже, і вважаються безробітними, що може суттєво спотворювати реальний стан сільського безробіття.

Найбільш економічно активним є сільське населення віком 30–49 років. За період з 2004 до 2009 р. значно підвищилась економічна активність сільського населення віком 15–24 років. Згадані вище чинники недосконалого пенсійного забезпечення населення країни призвели до стрімкого збільшення рівня економічної активності сільського населення віком 60–70 років. На жаль, незважаючи на позитивну динаміку зростання економічної активності населення та під впливом негативних економічних, фінансових та демографічних факторів, у 2011 р. спостерігаються негативні тенденції щодо кількості зайнятих.

Отже, результати проведеного аналізу дозволяють виокремити пріоритетні напрями державної політики, спрямованої безпосередньо на врегулювання демографічної ситуації та ринку праці на селі. Серед них:

1. Створення системи моніторингу демографічної ситуації на сільських територіях та інформаційного забезпечення досліджень у цій сфері, встановлення конкретних пріорите-

тів та адресних заходів демографічної політики у кожному з сільських регіонів.

2. З метою зниження рівня демографічного навантаження – поліпшення стану соціального забезпечення пенсіонерів за віком, розвиток системи сервісних служб та спеціалізованих закладів для літніх людей, створення умов для ефективного використання трудового потенціалу людей пенсійного віку в сільській місцевості.

3. Створення загальнодержавного банку даних про ринок праці у сільській місцевості.

4. Забезпечення ефективного використання трудових ресурсів сільських територій шляхом впровадження дієвої програми підвищення рівня зайнятості сільського населення.

5. Відновлення системи державного цільового замовлення на підготовку фахівців відповідно до потреб аграрного сектора, створення гарантій працевлаштування за фахом після одержання освіти [1].

6. Стимулювання диверсифікації сільської економіки, що сприятиме зростанню зайнятості населення, включно з розвитком індивідуальної підприємницької діяльності.

7. Впровадження до сільськогосподарського виробництва нових технологій, що вимагають використання кваліфікованої робочої сили з одночасною адаптацією (програмами перепідготовки) некваліфікованої робочої сили до нових вимог.

8. Заохочення молодих спеціалістів аграрних спеціальностей до постійного проживання у сільській місцевості шляхом створення сприятливих життєвих умов та розвитку.

Література:

1. Балашов А.М. Сільські території України в контексті формування суспільного розвитку / А.М. Балашов. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2010_1/doc/3/02.pdf.
2. Куцмус Н.М. Соціально-економічний розвиток села в умовах європейського вибору : дис... канд. екон. наук: 08.00.03 / Наталія Миколаївна Куцмус. – Житомир, 2008. – 191 с.
3. Статистичний щорічник України за 2010 р. / за ред. О.Г. Осауленка. – К. – 2011. – 560 с.

Булах Т.Н., Плахотникова Л.А. Демографические аспекты функционирования рынка труда в селе. *В статье рассматриваются демографические предпосылки функционирования рынка труда в селе, анализируется влияние демографических факторов на формирование и использование трудовых ресурсов. Предлагаются пути преодоления негативных тенденций развития демографических процессов и воссоздания трудового потенциала.*

Ключевые слова: *социальное развитие села, демография, демографический кризис, возрастные группы населения, миграция, рождаемость, смертность, рынок труда, занятость, безработица, экономическая активность населения.*

Bulah T.N., Plakhotnykova L.A. Demographic aspects of the labour market functioning in the village. *The article analyses the demographic pre-conditions of labour-market functioning in the village, the influence of demographic factors on the formation and use of labour resources. The ways of overcoming the negative tendencies of demographic processes and recreation of labour potential trends are offered.*

Key words: *social development of village, demography, demographic crisis, age-dependent groups of population, migration, birth-rate, death rate, labour-market, employment, unemployment, economic activity of population.*

УДК 331.102.346:005.336.4

Василик А.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри
управління персоналом та економіки праці
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Чинники інтелектуалізації трудової діяльності у контексті формування і розвитку інтелектуального капіталу

У статті розглядаються глобальні передумови та об'єктивні тенденції, що зумовлюють зростання інтелектуалізації трудової діяльності. Розроблено та обґрунтовано систему чинників інтелектуалізації трудової діяльності в контексті формування і розвитку інтелектуального капіталу.

Ключові слова: інтелектуалізація трудової діяльності, інтелектуальний капітал, інтелектуальна праця, глобалізація, інноваційність, демографічна ситуація.

Процеси глобалізації, становлення економіки знань, орієнтація глобального економічного розвитку на інноваційний шлях визначають ті виклики, які має враховувати наша країна. Саме тому забезпечення соціально-економічного розвитку на інноваційній основі є першочерговим завданням для України.

Для об'єктивної оцінки інноваційного розвитку для України важливе значення має визначення її відносної позиції серед країн ЄС за допомогою Європейського інноваційного табло (ЄІТ). За ЄІТ Україна знаходиться в останній за рівнем інноваційності четвертій групі – «країни, які рухаються навздогін» – зі значенням індексу 0,23. До цієї групи входять: Угорщина – 0,24, Росія – 0,23, Україна – 0,23, Польща – 0,21, Хорватія, Греція – 0,20, Болгарія – 0,19, Румунія – 0,16, Туреччина – 0,08. Порівняно з іншими країнами ЄС відставання України становить: від країн-лідерів інноваційного розвитку – приблизно втричі (Швеція – 0,68), від «країн-послідовників» – вдвічі (Великобританія – 0,48), а від країн групи Помірні інноватори – в 1,6 рази (Норвегія – 0,35) [4].

Одним з викликів соціально-економічного розвитку за умов необхідності становлення економіки інноваційного типу є процеси інтелектуалізації, які охоплюють світову економіку в цілому і національні економіки, суб'єкти господарювання, працю, персонал.

Окремі аспекти процесів інтелектуалізації економіки та трудової діяльності на різних рівнях досліджують у своїх наукових працях як вітчизняні так і зарубіжні вчені, серед яких О. Бутнік-Сіверський, О. Грішнова [2], А. Колот [4], Н. Новожилова, М. Семикіна, В. Смірнов [5], І. Тараскін [7], Л. Федулова, В. Черненко [10] та ін. [1; 6; 8; 9]. Разом з тим нагальна необхідність забезпечення прориву вітчизняної економіки на інноваційній основі, а інших альтернатив за сучасних об'єктивних умов для нашої країни немає, актуалізують подальші наукові дослідження в цьому напрямі.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на основі узагальнення вітчизняного наукового доробку та праць представників зарубіжної економічної думки визначити та систематизувати чинники інтелектуалізації трудової діяльності в контексті формування і розвитку інтелектуального капіталу.

Інтелектуалізація трудової діяльності (ІТД) являє собою процес, який на глобальному рівні характеризує соціально-економічну тенденцію розвитку, що призводить до зміни умов, характеру, предметів, засобів та суб'єкта праці, поширення сфер використання переважно творчої інтелектуальної праці внаслідок поступового насичення виробництва наукоємними технологіями й інноваціями.

Як відзначають Н.В. Новожилова, В.В. Смірнов, праця в процесі еволюції дедалі більше

наповнюється інтелектуальним змістом, міра якого відображає якість, цінність для індивідуума, що його створює, та всього людського суспільства. Форми реалізації інтелектуалізованої праці мають важливу об'єднуючу властивість – високу інформаційну насиченість, необхідність постійного самовдосконалення та саморозвитку пов'язаної з ними людини, засобів праці, а також, як наслідок, удосконалення предметів праці та навколишнього світу. В сучасній соціально-економічній ситуації необхідна саме творча праця, здатна забезпечити прорив у майбутнє. Вона має стати предметом особливої соціальної цінності, престижу, основним засобом та умовою суспільного розвитку і удосконалення особистості людини [5, с. 1].

На нашу думку, сучасні процеси інтелектуалізації здійснюють вплив на працю всіх категорій персоналу, у тому числі на робітничі кадри, адже й вони у своїй трудовій діяльності стикаються з новітніми засобами та предметами праці, новими організаційними умовами докладання своїх трудових зусиль, отримують ґрунтовнішу, ніж у минулому, виробничу підготовку, виконують відповідальні роботи тощо, а також беруть участь у формуванні та розвитку складових інтелектуального капіталу. Тому в контексті дослідження процесів ІТД доцільніше застосовувати поняття інтелектуальної, творчої праці як більш широке, ніж інноваційної праці, яка притаманна лише окремим категоріям персоналу.

При цьому, здібності до виконавчої праці є сукупністю конкретних фізичних та нервово-психічних потенцій людини, професійно-кваліфікаційних знань, навичок, вмінь, певного виробничого досвіду. Тобто здібності до виконавчої праці визначають репродуктивну трудову діяльність людини в межах матеріального виробництва. А здібності до творчої праці – це здібності до виконавчої, репродуктивної праці, помножені на інтелектуальну активність, спрямовану переважно на саморозвиток і самореалізацію людини в системі суспільної організації виробництва. Головною компонентою здібностей до творчої праці є інтелектуальна активність, завдяки якій репродуктивна трудова діяльність наповнюється творчою силою [10, с. 943].

Людина є джерелом інтелектуальної енергії, що за субстратним складом являє собою різновид біохімічних та інших процесів, а за якісним проявом – енергію наукової думки. Це не енергетичні витрати людини на фізичну працю, а енергія розуму, спрямована на інтелектуальну працю. Звідси логічно вибудовується механізм формування економічного прибутку [6, с. 117]. Енергія інтелекту йде на прирощення знань, що використовуються у розробці, впровадженні, використанні нових техніки та технології. Використовуючи нове обладнання і нові технології, підприємство або знижує витрати на виробництво, або переходить на випуск нової чи якіснішої продукції, яка має вищу споживчу вартість та ціну, а під час реалізації дає більший економічний прибуток.

Слід відзначити, що зростання інтелектуалізації трудової діяльності спостерігатиметься і надалі, причому в усіх сферах економічної діяльності. Це визначається певними об'єктивними тенденціями, виділених І. Тараскіним [7, с. 7]. У доповненому нами вигляді ці тенденції полягають у наступному:

1. Демографічна ситуація, яка проявляється в старінні населення, збільшенні тривалості життя, призводить до того, що люди дедалі довше працюватимуть, оскільки приріст молодого працездатного населення не зможе задовольнити попит на робочу силу. А для того, щоб підтримувати та розвивати свої компетенції відповідно до вимог ринку праці, населення старшого віку має постійно навчатись.

2. Глобалізація світових господарських зв'язків, що полягає у зниженні обмежувальних торговельних бар'єрів і розвитку НТП, сприяє зниженню транзакційних витрат не лише для товарів та послуг, а й для капіталу та людей. А це вимагає врахування передового досвіду, застосування світових стандартів у діяльності підприємств, що позначається і на сфері праці та соціально-трудова відносин.

3. Розвиток науки й техніки приводить до підвищення складності праці, висуває дедалі вищі вимоги до професійно-кваліфікаційного рівня працівників.

4. НТП впливає на всі стадії та аспекти виробництва, і тому, по мірі його розвитку, ускладнення техніки, технологій та виробничого процесу зростає соціальна значущість особистої відповідальності кожного працівника, його зважених рішень і дій у забезпеченні нормального та безпечного функціонування підприємства.

5. Глобальні зміни довкілля та клімату вимагають від підприємств впровадження енергозберігаючих технологій, удосконалення техніко-технологічного забезпечення діяльності, прискорення темпів зростання продуктивності, зведення до мінімуму шкоди для довкілля, що, у свою чергу, потребує відповідної якості людського капіталу, праці і соціальної відповідальності.

Виходячи з мети цієї наукової статті, чинники ІТД варто досліджувати у контексті формування та розвитку інтелектуального капіталу (ІК) саме на мікрорівні. Здійснений аналіз наукових джерел та застосування системного підходу дали можливість розробити таку систему чинників ІТД в контексті формування та розвитку ІК підприємства (Рис. 1), яка складається з груп чинників прямого (мікроекономічні, зовнішні та внутрішні стосовно підприємства) та непрямого впливу (макро- та мезоекономічні, зовнішні стосовно підприємства).

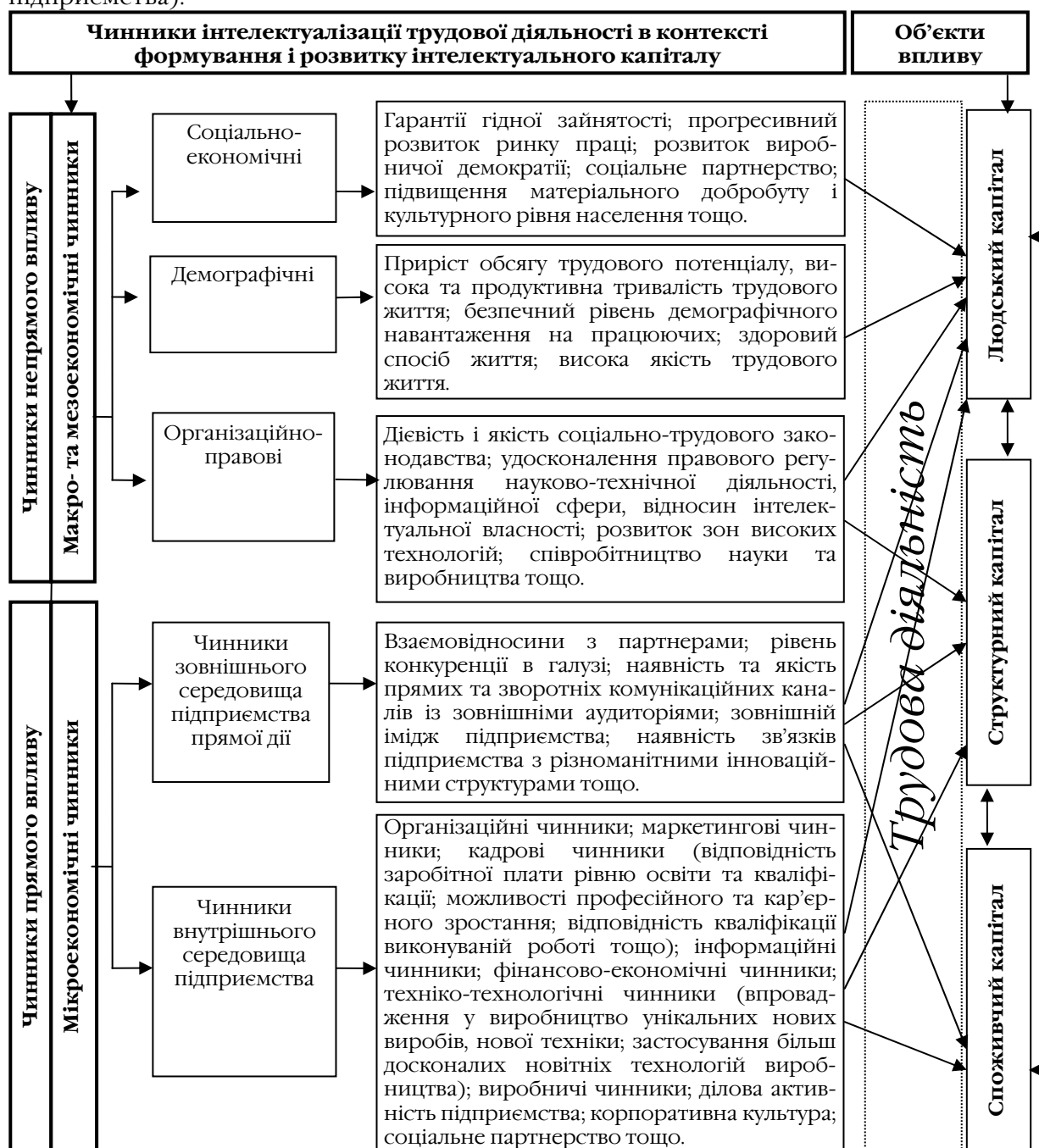

Рис. 1. Систематизація чинників інтелектуалізації трудової діяльності у контексті формування і розвитку інтелектуального капіталу

Зазначене зумовлюється такими основними положеннями. ІТД є онтогенетичним процесом використання і формування інтелектуально значущих можливостей і здібностей трудового колективу, ІК підприємства. При цьому ІТД як системне явище здійснює безпосередній вплив на всі сфери діяльності підприємства, вимагаючи підлаштування організаційних структур, бізнес-процесів і якості його робочої сили до нових умов господарювання.

Водночас перехід підприємства на інноваційну модель розвитку передбачає формування і розвиток ІК у інноваційній діяльності. Причому результатом такої діяльності виступає не лише створення інноваційної продукції, а й примноження ІК, що передбачає і підвищення професійного рівня, отримання та продукування нових знань, розвиток творчих здібностей, моральності, здобуття нового досвіду персоналом підприємства, тобто розвиток самої творчої особистості. Таким чином, можна стверджувати, що ІТД відбувається і в системі формування і розвитку інтелектуального капіталу підприємства через неперервне самовдосконалення інноваційно активних працівників, зростання кількості творчих функцій, інтелектуальної наповненості в процесі інноваційної праці.

Оскільки сучасне підприємство є відкритою соціально-економічною системою, то на всі сфери та напрями його функціонування здійснюють прямий чи опосередкований вплив безліч чинників, які впливають, в тому числі, і на процеси ІТД в контексті формування і розвитку інтелектуального капіталу та становлять систему зовнішнього і внутрішнього середовища організації.

Зовнішнє середовище містить чинники прямого та опосередкованого впливу і характеризується як сукупність змінних, що знаходяться за межами підприємства та не є сферою безпосереднього впливу з боку його менеджменту. Зовнішнє середовище опосередкованого впливу (макро- та мезоекономічні чинники) визначається зовнішніми чинниками, які, не здійснюючи прямого впливу на оперативну діяльність організації, визначають стратегічно важливі рішення, що приймаються її менеджментом. Зовнішнє середовище прямого впливу та внутрішнє середовище підприємства формуються завдяки мікроекономічним чинникам.

Слід наголосити, що сформована система чинників відображає саме ті їх групи, які здійснюють вплив на процеси ІТД у контексті формування і розвитку інтелектуального капіталу. Причому чинники непрямої дії здійснюють опосередкований вплив на формування та розвиток окремих складових ІК, у той час як чинники прямої дії – здатні прямо впливати через трудову діяльність на розвиток ІК підприємства. Варто зазначити, що окремі чинники інтелектуалізації праці можуть впливати на формування і розвиток як усіх складових інтелектуального капіталу підприємства, так і лише одного із його видів.

Водночас найсуттєвіше усі виділені чинники ІТД впливають на розвиток передусім людського капіталу. Адже саме працівники в своїй трудовій діяльності безпосередньо стикаються з дією чинників зовнішнього середовища прямої дії і чинників внутрішнього середовища підприємства, а також опосередковано – соціально-економічних, демографічних і організаційно-правових. Саме в процесі праці під дією зазначених груп факторів здійснюється інтелектуалізація трудової діяльності, наповнення праці співробітників творчим змістом, змінюються умови докладання трудових зусиль, а внаслідок цього відбувається і розвиток людського капіталу. В подальшій трудовій діяльності людський капітал сприяє розвитку структурного та споживчого капіталів.

Зокрема, зовнішнє середовище прямого впливу містить зв'язки з організаціями та людьми, які пов'язані з цим підприємством з огляду на виконувані ним цілі і завдання. Серед чинників інтелектуалізації праці в досліджуваному контексті ми виділяємо такі основні: взаємовідносини з партнерами; рівень конкуренції у галузі; наявність та якість комунікаційних каналів із зовнішніми аудиторіями; зовнішній імідж підприємства; наявність зв'язків підприємства з різноманітними інноваційними структурами тощо. Усі ці чинники визначають особливості, нові виклики, швидко змінювані аспекти взаємодії працівників із зовнішніми агентами ринку, вимагають від персоналу високої кваліфікації, інноваційності мислення, гнучкості, адаптивності, активності, моральності та ін. Саме від персоналу залежить, наскільки в процесі його трудової діяльності будуть використані можливості для формування і розвитку інших складових інтелектуального капіталу, які утворюються завдяки цим чинникам.

Внутрішнє середовище кожної організації формується під впливом змінних, що знаходяться в межах організації і здійснюють безпосередній вплив на виробництво продукції і надання послуг. До цієї групи чинників ІТД ми відносимо: організаційні; маркетингові; кадрові (відповідність заробітної плати рівню освіти та кваліфікації; можливості професійного та кар'єрного зростання; відповідність кваліфікації виконуваний роботі тощо); інформаційні; фінансово-економічні; техніко-технологічні (впровадження у виробництво унікальних нових виробів, нової техніки; застосування новітніх технологій виробництва); виробничі; а також ділову активність підприємства; корпоративну культуру; соціальне партнерство.

Розглянемо детальніше окремі із названих чинників. Так, вплив науково-технічного прогресу на трудову діяльність виявляється в її лібералізації, переливі капіталу в ті види діяльності, які спрямовані на інноваційний розвиток, стимулюванні державою та підприємцями науково-технічних розробок, створенні ефективних систем впровадження новинок у виробництво, вдосконаленні організації та управління працею, посиленні уваги до розвитку персоналу та інвестицій у людський капітал тощо [2, с. 25].

Інтелектуалізація виробництва, яка нині визначає генеральний шлях розвитку праці, технології, оргструктури, має неоднозначні соціальні наслідки. За нових умов праця все ще зберігає певний обсяг необхідних рутинних операцій, а працівники підприємств не завжди охоче підвищують кваліфікацію, оволодівають новими знаннями і навичками. Тому менеджмент персоналу має спрямовуватись на подолання інтелектуальної інертності, володіти властивостями гнучкості і будуватися на комбінуванні праці різної складності. Організаційна структура підприємства при цьому має враховувати і використовувати поєднання професійно-кваліфікаційних якостей і практичної підготовки працівників.

Водночас процеси ІТД і зростання впливу висококваліфікованого персоналу серед загальної маси найманих працівників зумовлює зміну структури виробничого підприємства, адже формується так званий когнітаріат, тобто внутрішня корпорація інтелектуалів, які отримують владу внаслідок своєї функціональної монополії та інформаційно-інтелектуальної виключності, а дедалі більша кількість працівників підвищує свій освітньо-кваліфікаційний рівень, наближаючись за статусом до групи спеціалістів.

Надзвичайно важливим для української економіки є західний досвід найбільш повного використання професійного потенціалу співробітників, що супроводжується зростанням рівня демократизації виробничих відносин. Цей процес поступово закріплюється і стає однією із необхідних умов життєдіяльності бізнесу. На зміну жорсткому менеджменту, який потребує беззастережного виконання наказів і розділяє виробничий колектив на командирів та підлеглих, поступово приходиться демократично «м'яке» управління працею, що заохочує ініціативу працівників і пошук нових ідей.

Це стало можливим внаслідок революційного розвитку технологічного базису сучасної економіки, в результаті чого якісно змінились об'єктивні вимоги до змісту та кваліфікаційного цензу праці. Нове наповнення трудових функцій вимагало від працівників диверсифікації їх знань та умінь, підвищення освітнього рівня, відповідальності та творчого підходу до своїх трудових функцій. Організаційним забезпеченням цієї нової свободи та відповідальності працівників стало формування управлінської моделі автономії праці, участі працівників у доходах і власності, перерозподіл управлінських функцій на користь рядових працівників. Так, почав реально розвиватись соціальний процес демократизації управління.

Із розвитком таких соціальних відносин у більшості працівників зростає розуміння значення діяльності підприємства, взаємозв'язку між окремими робочими місцями та їх ролі в єдиному технологічному ланцюгу. Нині на ринку праці утверджується нова трудова мораль та інша, невідома в епоху тейлоризму, професійна поведінка. І серед українських працівників, особливо на підприємствах авіа-, машинобудування та ін., немало таких, які прагнуть приймати самостійні відповідальні рішення щодо вдосконалення технології виробництва і працювати, координуючи свої дії із спільними зусиллями колективу, висловлюють готовність брати відповідальність за безперерійну роботу складного обладнання.

Творча діяльність вимагає особливої структури підприємства, яка б була максимально неформальною, побудованою за мережевим принципом, спрямованою на спільні цінності, командну роботу та ефективне поширення знань і досвіду. Характеристиками такої орг-

структури є: відсутність ієрархічності, гнучкість, співучасть, творчий та підприємницький підхід, формування мережевих структур.

У контексті необхідності забезпечення відповідності заробітної плати рівню освіти, кваліфікації, здійснюваним творчим зусиллям працівників варто відзначити таке. Працівники організації мають можливість підвищити свою річну заробітну плату, опанувавши кілька спеціальностей, при цьому набуті компетенції мають тією чи іншою мірою використовуватись в роботі. Оплата праці відповідно до кваліфікації спонукає працівників до опанування більшої кількості спеціальностей, що дає їм можливість розширити трудові навички та здобути нові знання. За такої форми оплати керівництво може певним чином задовольнити потреби працівників у професійному та службовому зростанні, а також полегшується спілкування працівників у масштабі організації, оскільки люди краще розуміють те, чим займаються їх колеги з інших підрозділів. Недоліки та інші аспекти цього підходу детальніше розглянуті у дослідженні Л.М. Хоменко [8, с. 103].

Також слід відзначити, що створення та використання підприємством унікальних активів, таких як знання та досвід співробітників, корпоративна культура, репутація підприємства, здобутки у соціальному партнерстві тощо, є єдиним фактором конкурентоспроможності, який не можна придбати на ресурсному ринку. При цьому варто враховувати, що працівники, які займаються переважно творчою інтелектуальною працею, надзвичайно чутливі до атмосфери, що панує на підприємстві, до культури та стилю управління, вони високо цінують відносини партнерства та колегіальності. Звідси, надзвичайної значущості набуває становлення та розвиток саме інноваційного типу корпоративної культури підприємства, яка б згуртовувала працівників, спрямовувала їх на підвищення творчої активності, розвиток усіх складових ІК підприємства.

Отже, прискорення процесів інтелектуалізації трудової діяльності через якісне зростання людського капіталу підприємства, підвищення інтелектуальної активності персоналу сприятиме формуванню і розвитку усіх інших складових ІК. А це у свою чергу сприятиме активізації інтелектуально-інноваційної діяльності, яка органічно поєднує творчі інтелектуальні та інноваційні процеси, забезпечує створення, розвиток та реалізацію всіх видів інтелектуального капіталу у матеріальній та інтелектуальній продукції підприємства. Тому інтелектуалізація трудової діяльності в контексті формування та розвитку інтелектуального капіталу підприємства є необхідною і найбільш значущою передумовою ефективності основної діяльності та визначає зростання його конкурентоспроможності.

Література:

1. Біляцький С. Інтелектуалізація суспільної праці (досвід індустріальних країн для України) / С. Біляцький, Т. Мірошниченко, А. Хахлюк // Україна: аспекти праці. – 2006. – №2. – С. 34-38.
2. Грішнова О.А. Інтелектуалізація праці: українські проблеми на тлі світових тенденцій / О.А. Грішнова // Україна: аспекти праці. – 2000. – №7. – С. 24-27.
3. Інноваційна спроможність та технологічна готовність української економіки у міжнародних порівняннях. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uinpei.kiev.ua/viewpage.php?page_id=432.
4. Колот А. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань / А.Колот // Україна: аспекти праці. – 2007. – №4. – С. 4-9.
5. Новожилова Н.В. Интеллектуализация труда в системе производственных отношений / Н.В. Новожилова, В.В. Смирнов // Аудит и финансовый анализ. – 2008. - №3. –С. 1-10. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.auditfin.com/fin/2008/3/Smirnov/Smirnov%20.pdf>
6. Пряхин Г.Н., Ярин Г.А. Интеллект – фактор творческого труда / Г.Н. Пряхин, Г.А. Ярин // Вестник Челябинского университета. Серия «Экономика» – 2008. – № 19 (120). – С. 113-118.
7. Тараскин И.А. Интеллектуализация труда как фактор повышения эффективности на сельскохозяйственных предприятиях: автореф. дис. на соискание научной степени к.э.н.: 08.00.05 / И.А. Тараскин; [Место защиты: Науч.-исслед. ин-т труда и соц. страхования]. – М., 2011. – 26 с.
8. Хоменко Л.М. Основні види винагороди як найважливішого стимулу до підвищення інноваційної активності працівників підприємства / Л.М. Хоменко // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – №3. – Т.2. – С. 102-109.
9. Шаульська Л.В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: монографія / НАН України Ін-т економіки пром-сті / Л.В. Шаульська. – Донецьк, 2005. – 502 с.

10. Черненко В.М. Интеллектуализация труда в современной информационно-инновационной экономике / В.М. Черненко // Формирование рыночной экономики: сб. науч. работ. Спец. вып. Управление людскими ресурсами: проблемы теории та практики. – Т. 1. – Ч. II. – К.: КНЕУ, 2007. – С. 935-944.

Василик А.В. Факторы интеллектуализации трудовой деятельности в контексте формирования и развития интеллектуального капитала. В статье рассматриваются глобальные предпосылки и объективные тенденции, которые определяют рост интеллектуализации трудовой деятельности. Разработана и обоснована система факторов интеллектуализации трудовой деятельности в контексте формирования и развития интеллектуального капитала.

Ключевые слова: интеллектуализация трудовой деятельности, интеллектуальный капитал, интеллектуальный труд.

Vasylyk A.V. The factors of labour activity intellectualization in the context of intellectual capital forming and development. We consider the global background and objective tendencies, which determine the growth of the labour activity intellectualization. The system of the factors of labour activity intellectualization in the context of intellectual capital forming and development is elaborated and proved in the article.

Key words: labour activity intellectualization, intellectual capital, intellectual labour.

УДК 336.143(477)

Вишнівська Н.В.,

аспірант кафедри економічної теорії та маркетингу
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Напрями підвищення ефективності вітчизняної системи міжбюджетних відносин

У статті розкривається сутність міжбюджетних відносин. Визначаються ключові принципи організації міжбюджетних відносин на сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни. Обґрунтовуються напрями підвищення ефективності вітчизняної системи міжбюджетних відносин.

Ключові слова: міжбюджетні відносини, міжбюджетні трансферти, фіскальна децентралізація, фіскальна справедливість.

Організація міжбюджетних відносин, заснована на збалансованому розмежуванні видаткових і дохідних повноважень між органами влади різних рівнів, є одним із важливих питань міжбюджетного регулювання. Однак, рівень ефективності вітчизняної моделі міжбюджетних відносин є недостатнім. Необхідним є зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування, що забезпечить їх економічну самостійність та активізує господарську діяльність, дозволить розвивати інфраструктуру регіонів, розширювати їх фінансово-економічний потенціал, виявляти і ефективно використовувати резерви фінансових ресурсів, забезпечувати достатній рівень задоволення потреб населення.

Серед вагомих наукових досліджень зарубіжних вчених у сфері міжбюджетних відносин виділимо праці Дж. Б'юкенена, С. Бейлі, Р. Белома, Ш. Бланкарта, А. Вагнера, У. Еванса, Дж.М. Кейнса, П. Самуельсона, Дж. Стігліца, К. Лайкама, В. Лебедева, Р. Масгрея, Дж. Мейнором, І. Озерова, У. Оутса, К. Фостера, М. Фрідмена, Е. Хансена, Дж. Хікса, М. Ходоровича.

Питання розвитку системи міжбюджетних відносин в Україні висвітлюються у працях вітчизняних учених: Й. Бескида, С. Буковинського, О. Василика, В. Гейця, В. Глуценка, А. Даниленка, В. Зайчикової, О. Кириленко, В. Кравченка, І. Луніної, І. Лютого, Ц. Огня, В. Опаріна, Д. Полозенка, Г. П'ятаченка, С. Слухая, В. Федосова, О. Шишка, С. Юрія та ін.

Метою цієї статті є розкриття особливостей та обґрунтування напрямів підвищення ефективності системи міжбюджетних відносин на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України.

Основи сучасних підходів до міжбюджетних відносин закладені у працях Дж. Б'юке-

нена, який увів поняття фіскальної справедливості, застосувавши його як до окремих економічних суб'єктів, так і до адміністративно-територіальних одиниць.

З точки зору теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенен доводить, що для збалансування економічних та політичних рішень вагомим значення відіграють договірні та конституційні основи, фундаментальні правила політичної системи. При цьому, існує два концептуально різних рівні суспільного вибору: початковий конституційний вибір (до прийняття конституції) та постконституційний рівень. Дослідження першого рівня передбачає розробку економічної теорії конституції, другий здійснює розробку економічної теорії політичних установ. Різниця між двома рівнями вибору може виявлятися як аналогія вибору, від якої залежить фіскальна справедливість. Дж. Б'юкенен доводить, що стримуючим фактором у максимізації доходів урядом є фіскальна децентралізація. Тому, загальний обсяг суспільного сектора повинен інверсійно варіювати з децентралізацією [1].

Таким чином, діяльність уряду в інтересах максимізації власних доходів прямо пропорційно впливає на горизонтальну і вертикальну конкуренцію між різними рівнями управління бюджетами, що обумовлює їх обсяг і, відповідно, обмежує загальний обсяг бюджету державного сектора. Запобігти зазначеному можливо лише завдяки фіскальній децентралізації. Її основною метою є наближення управління до людей, що вимагає зміцнення місцевих фінансів [2]. Досягнення успішного результату у провадженні політики фіскальної децентралізації залежать від необхідних умов (політична автономія, відповідальність щодо видаткових повноважень, значний обсяг дохідних повноважень, бюджетна автономія, прозорість) та бажаних умов (свобода від надмірного контролю над видатками з боку центрального уряду, можливість здійснення запозичень, безумовні трансферти) [3].

Разом з тим до недоліків фіскальної децентралізації відносять: дисбаланс між доступними місцевій владі ресурсами й закріпленими за ними видатковими повноваженнями; між-регіональну диференціацію чистих фіскальних вигід (різниця між обсягом одержуваних вигід від надання суспільних благ і рівнем здійснюваних податкових платежів), яка спричиняє порушення принципу територіальної справедливості, що припускає наявність рівного доступу індивідів і фірм до суспільних благ незалежно від їх географічного положення; для високого ступеня децентралізації характерна наявність горизонтальних фіскальних зовнішніх ефектів, пов'язаних, насамперед, із прагненням місцевої влади досягнути власних цілей за рахунок інших територій [4].

Також слід відзначити, що за умов нерозвинутих політичних та суспільних інститутів децентралізація може спричинити макроекономічну дестабілізацію та намагання місцевих органів влади перешкоджати реструктуризації економіки [5].

У Бюджетному кодексі України визначено, що метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами, та бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень. Сутність міжбюджетних відносин виражається у відносинах між державою, Автономною Республікою Крим та місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та законами України [6].

До основних принципів організації міжбюджетних відносин належать: принцип субсидіарності, що визначає основи розподілу повноважень та передбачає наближення надання суспільних послуг до споживача; принцип відповідності витрат завданням, що передбачає відповідність між покладеними завданнями на певний рівень влади та витратними повноваженнями; принцип превалювання витрат над доходами, що визначає джерела фінансування та розподіляє їх на виконання завдань лише після визначення і розподілу витрат.

При дотриманні зазначених принципів органи державної влади та місцевого самоврядування максимально виконують покладені на них завдання, що впливає на соціально-економічний розвиток адміністративно-територіальних одиниць та країни в цілому. При цьому вагомим значенням набуває система фінансового вирівнювання, яка може ефективно впливати на соціально-економічні процеси шляхом створення умов для розвитку адміністративно-територіальних одиниць та збалансування бюджетів.

Разом з тим досвід проведення бюджетних реформ в Україні засвідчує, що політико-

економічні обмеження не дозволяють необхідною мірою збалансувати міжбюджетні відносини, посилити заінтересованість органів місцевого самоврядування у підвищенні рівня власних доходів. Зазначене призводить до посилення ризиків зниження рівня стягнення податків, ефективності виконання місцевих бюджетів, підвищення рівня інфляції й корупції.

Питому вагу доходів I та II кошків у доходах місцевих бюджетів України характеризують дані, наведені у табл. 1.

Таблиця 1

**Питома вага доходів I та II кошків у
доходах місцевих бюджетів України, %**

Показник	2007	2008	2009	2010	2011	2012 (січень-серпень)
Доходи місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів (I кошик), всього	35,6	36,1	35,5	34,0	31,6	31,5
<i>у тому числі</i>						
податок з доходів фізичних осіб	32,5	33,4	33,1	32,0	29,8	26,8
Доходи місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів (II кошик доходів), всього	18,9	17,6	17,3	16,5	16,1	16,3
<i>у тому числі</i>						
плата за землю	3,6	4,9	6,2	6,0	5,9	5,8
власні надходження бюджетних установ	4,2	3,8	4,1	4,2	4,6	4,4
місцеві податки і збори	0,7	0,6	0,6	0,5	1,4	1,8
Разом доходів	54,5	53,7	52,8	50,5	47,7	47,8
Офіційні трансферти	45,5	46,3	47,2	49,5	52,3	52,2
Всього доходів	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: Офіційний сайт Державної казначейської служби України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://treasury.gov.ua>.

Таким чином, частка міжбюджетних трансфертів у доходах місцевих бюджетів за 2007-2011 рр. збільшилась на 6,8 відсоткового пункту, при цьому за 2009–2011 рр. на 5,1 відсоткового пункту. Частка доходів місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів (I кошик) за 2007–2011 рр. зменшилась на 4 відсоткових пункти, доходів місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів (II кошик) – 2,8 відсоткових пункти.

Слід наголосити, що зростання обсягів міжбюджетних трансфертів з 2008 р. відбувається вищими темпами, ніж доходів місцевих бюджетів (рис. 1).

Таким чином, першочерговим завданням є наразі розробка ефективно функціонуючої системи міжбюджетних відносин, здатна не тільки забезпечити провідну роль органів місцевого самоврядування, а й сприяти створенню стимулів та підвищення зацікавленості органів місцевого самоврядування до нарощення власної дохідної бази. З цією метою необхідним насамперед є більш широка бюджетно-податкова автономія, підвищення відповідальності органів місцевого самоврядування, а також активне усунення перешкод для переміщення факторів виробництва між адміністративно-територіальними одиницями.

Для вдосконалення міжбюджетних відносин згідно зі Стратегією економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції» [7] до стратегічних пріоритетів віднесено: зміну фінансових умов у рамках яких оперують місцеві органи виконавчої влади і самоврядування; удосконалення системи перерозподілу ресурсів; створення адміністративно-територіальних одиниць із необхідною інфраструктурою; об'єднання фінансових можливостей територіальних громад з метою вирішення соціально-економічних проблем; включення до Державного бюджету спеціальної бюджетної програми щодо розвитку регіонів; поступовий перехід до взаємовідносин державного бюджету безпосередньо

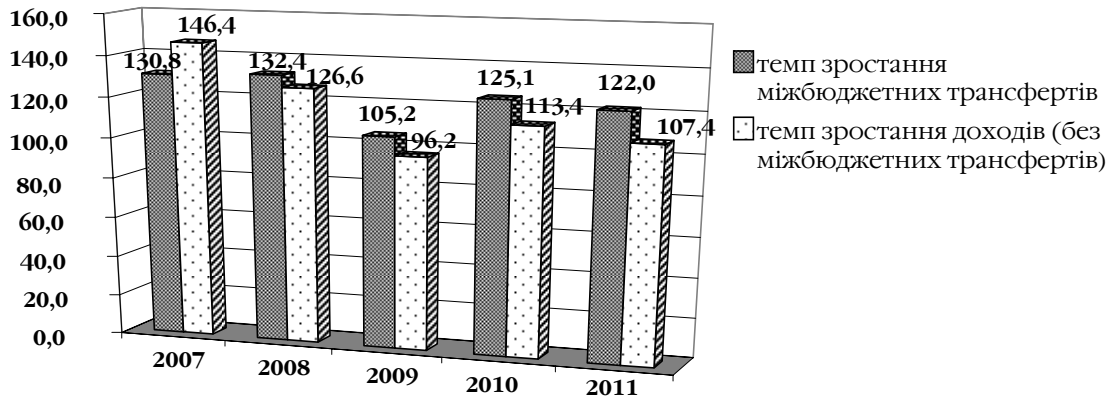

Рис. 1. Темпи зростання міжбюджетних трансфертів та доходів місцевих бюджетів України за 2007–2011 рр., %

Джерело: Україна у цифрах 2011. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2012 р.

з бюджетами місцевого самоврядування; формування ресурсного мінімуму в органах місцевого самоврядування, який включає місцеві податки, збори та комунальну власність; запровадження механізмів зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні місцевих фінансів шляхом закріплення за місцевими бюджетами на довгостроковій основі частки загальнодержавних надходжень; визначення нормативів відрахувань із загальнодержавних податків до місцевих бюджетів на основі диференційованих коефіцієнтів, що враховують місцеві особливості, рівень розвитку регіону; надання місцевим органам влади більших прав щодо регулювання ставок, закріплених за місцевими бюджетами, податків, розширення податкової бази місцевих бюджетів за рахунок уведення податку на майно і спадщину; удосконалення нормативів соціальних видатків, які повинні враховувати регіональну і місцеву специфіку; вироблення чітких критеріїв надання державної підтримки розвитку регіонів; забезпечення на конкурсній основі процедур фінансування регіональних програм; упровадження механізму надання бюджетних трансфертів для забезпечення виконання делегованих повноважень; запровадження формульної системи розподілу державних централізованих капітальних вкладень за визначеними критеріями.

Відповідно до Концепції реформування місцевих бюджетів з метою удосконалення системи регулювання міжбюджетних відносин передбачається: удосконалення методики обчислення видатків місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, у результаті перегляду наявних нині і введення нових коригуючих коефіцієнтів з метою врахування особливостей адміністративно-територіальних одиниць та методики обчислення обсягів субвенцій соціального характеру з державного до місцевих бюджетів; передбачення у державному бюджеті коштів для місцевих бюджетів на зменшення диференціації у забезпеченні їх коштами для виконання делегованих повноважень; запровадження нового механізму формування місцевих бюджетів шляхом передачі на договірних засадах повноважень відповідних рад щодо складення та виконання бюджетів територіальних громад сіл, селищ і міст районного значення, в яких питома вага дотації вирівнювання на плановий бюджетний період становить понад 70 % обсягу загального фонду відповідного бюджету відповідній райдержадміністрації; посилення стимулювання органів місцевого самоврядування до нарощування дохідної бази, для чого необхідно: здійснити обчислення додаткового фінансового ресурсу, що залишається у розпорядженні місцевих бюджетів, з урахуванням стану виконання прогнозного обсягу доходів, врахованих при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, за три останні звітні періоди; передбачити у державному бюджеті кошти для розподілу між місцевими бюджетами, які отримують дотацію вирівнювання та щороку нарощують свою дохідну базу; спрямувати частину коштів від збільшення надходжень до державного бюджету на соціально-економічний розвиток регіонів, що забезпечили таке збільшення [8].

Аргументованим з позицій вирішення проблеми вибору моделі організації міжбюджетних відносин, на нашу думку, є точка зору І. Луніної, що визначає необхідність створення механізмів вирівнювання умов життя, які передбачають визначення об'єктів, міри, величин та впливу вирівнювання. Такий вибір, на її думку, є політичним компромісом між використанням двох теоретичних принципів забезпечення місцевих бюджетів фінансовими ресурсами – принципу фіскальної справедливості та принципу вирівнювання фінансових можливостей [9].

Отже, для забезпечення ефективної децентралізації необхідним насамперед є створення належних інституціональних умов. Децентралізація влади не повинна зводитися до територіальної децентралізації й формування місцевого рівня, а розвиток національного законодавства навпаки повинен забезпечувати формування на місцевому рівні повноцінних виборчих органів влади, що володіють власними бюджетно-податковими повноваженнями й несуть відповідальність за прийняті рішення, насамперед перед виборцями, а не перед вищими рівнями влади. Зазначене сприятиме встановленню тісного взаємозв'язку між послугами, які отримує населення певної території й рішеннями відповідних органів влади, а також можливість максимально використовувати вигоду від децентралізації. Разом з цим посилення податкових повноважень місцевих органів влади означає певне обмеження можливості центрального уряду щодо оподаткування, насамперед приватного сектора. У той самий час конкуренція між територіями підвищуватиме ефективність діяльності органів місцевого самоврядування, змушуючи їх проводити політику активізації підприємницької діяльності й залучення інвестицій, прискорення економічного зростання й стабілізації бюджетної системи. При цьому, створення стимулів для органів місцевого самоврядування, як вказують численні дослідження, є більш вагомим фактором впливу на розвиток міжбюджетних відносин, ніж ступінь децентралізації.

Література:

1. Бьюкенен Дж.М. Политика без романтики / Дж.М. Бьюкенен // Вехи экономической мысли. Т. 4. Экономика благосостояния и общественный выбор. / Под общ. ред. А.П. Заостровцева. – СПб.: Экономическая школа. 2004. – 568 с.
2. Winston C. Evans, Jack Matzer, Kay Cecil Spearman, David W. Tees. Accounting as a Management Tool // LGFM. Book 2. – Bratislava, 2000. – 104 p.
3. Зайчикова В.В. Місцеві фінанси України та європейських країн / В.В. Зайчикова. – К: НДФІ, 2007. – 299 с.
4. Oates W. Fiscal Federalism. – N. Y.: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1972. – 256 p.
5. Blanchard O. and Shleifer A. Federalism with and without Political Centralization. China versus Russia // IMF Staff Papers. 2001. – P. 171-179.
6. Конституція України // Офіційний вісник України від 01.10.2010 р. / № 72/1 Спеціальний випуск – С. 15, Ст. 2598.
7. Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 роки «Шляхом європейської інтеграції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.
8. Розпорядження «Концепція реформування місцевих бюджетів»: за станом на 23 трав. 2007 р. N 308-р. / Кабінету Міністрів України. // Офіційний вісник України від 04.06.2007 р., № 38, С. 12, Ст. 1526, код акту 39853/2007.
9. Луніна І.О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / І.О. Луніна. – К: Наукова думка, 2006. – 432 с.

Вишневская Н.В. Направления повышения эффективности отечественной системы межбюджетных отношений. В статье раскрывается сущность межбюджетных отношений. Определяются ключевые принципы организации межбюджетных отношений на данном этапе социально-экономического развития страны. Обосновываются направления повышения эффективности отечественной системы межбюджетных отношений.

Ключевые слова: межбюджетные отношения, межбюджетные трансферты, фискальная децентрализация, фискальная справедливость.

Vyshnevskaya N.V. Trends of the efficiency increase in the domestic system of inter-budgetary relations. The article reveals the essence of inter-budgetary relations, identifies the key principles of the organization of inter-budgetary relations at the stage of social-economic development of the country. The directions of efficiency increase in the national system of inter-budgetary relations are pointed out.

Key words: inter-budgetary relations, inter-budgetary transfers, fiscal decentralization, fiscal justice.

УДК 331.556.4(477)

Гук Н.А.,

канд. екон. наук,
доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Виклики імміграції для України: етнічні та соціально-економічні аспекти дослідження

У статті обґрунтовуються основні аспекти інтеграції іммігрантів до України та визначається їх вплив на соціально-економічний добробут нації. Систематизуються характерні риси етнічної переструктуризації українського суспільства. Пропонується система заходів щодо проведення урядом ефективної імміграційної політики.

Ключові слова: імміграція, ксенофобія, національний нігілізм, культурне девіанство, етнос.

Приймаючи рішення про переїзд з однієї країни до іншої людина одночасно визначає й особливості свого подальшого життя у новому соціумі. Однак далеко не кожен здатен заздалегідь уявити собі, що крім суто економічних труднощів він стикнеться з необхідністю адаптуватись до нових соціально-культурних норм – цінностей, традицій, яких дотримуватиметься основна частка місцевого населення. Міграційні процеси суттєво вплинули на етнополітичну карту України, етнічну структуру її суспільства. Актуальність вивчення сучасних міграційних процесів, які викликають нову хвилю публічних дискусій, зумовлена необхідністю доповнення їх новими теоретичними акцентами. Як слушно зазначає Н. Победа, сьгоднішні мігранти відрізняються соціальною та комунікативною компетентністю. «У соціологічному вимірі вона означає інформованість про регіон вибуття, здатність до освоєння нового середовища, певного рівня професійної і мовної підготовки, узгоджених із знаннями про кон'юнктуру ринку праці і споживацьких орієнтацій населення. Для дослідника аналіз міграцій передбачає оцінку не лише традиційних параметрів – інтенсивності та спрямованості міграційних потоків, що постають із статистичних джерел, але, що більш важливо, – отримання знань щодо цінностей, норм, потреб, попереднього досвіду міграцій різних соціальних груп, які беруть участь у загальному міграційному потоці. При цьому здійснюється вихід на форми і засоби комунікації, на тип мобільності – вони допомагають зрозуміти ресурси та зміст переміщень» [8, с. 15].

Нині в Україні проблеми міграційного руху трудових ресурсів є предметом активних дискусій. Проте, тематика прибуття до країни додаткової робочої сили, вироблення політики її легалізації та раціонального використання наразі не носить системного характеру. Значний вклад у дослідження цієї проблематики зробили А. Гайдуцький, Е. Лібанова, Ю. Макогон, О. Малиновська, А. Поручник, А. Румянцев, А. Філіпенко, О. Хомра та ін.

Мета статті полягає в обґрунтуванні етнічних та соціально-економічних аспектів інтеграції іммігрантів до українського суспільства, систематизації характерних рис етнічної переструктуризації та розробленні пропозицій щодо формування системи заходів, які були б спрямовані на проведення ефективної імміграційної політики.

У зв'язку з тим, що культурні й соціально-економічні відмінності у суспільствах мають явну тенденцію до зростання, питання масової міграції викликає інтерес до проблем адаптації мігрантських груп, що опинилися в інших, «чужих» їм етнокультурних умовах та впливу новоприбулих на добробут приймаючої країни. Прямим наслідком масштабних переміщень стають різні варіанти взаємодії мігрантів з автохтонною етнічною більшістю, які тією чи іншою мірою стикаються з труднощами взаємодії з корінним населенням, культура якого

відрізняється від їх власної. Саме тому, важливий акцент у наукових розвідках робиться на ментальності українців, які сприятимуть формуванню балансу у відносинах етносів певного інтегрованого простору. На думку доктора соціологічних наук М. Пірен, в українців «...ще відчувається процес відчуження... від власних культурних цінностей, прояви національного нігілізму, культурного девіанства, тому безконтрольність над галопуючими потоками етнічної міграції та осідання нелегалів, може стати в окремих випадках і певною загрозою для збереження національної ідентичності тубільного народу» [7, с. 116].

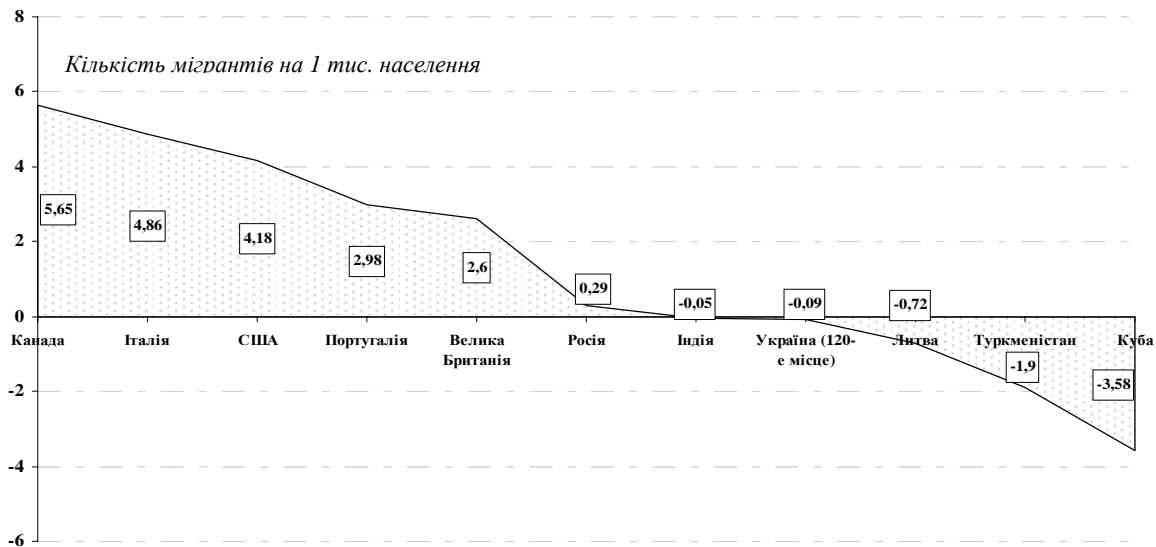

Рис. 1. Коефіцієнт міграції – 2011 р. [5] *

* від'ємне значення засвідчує, що у країні більше емігрантів, ніж іммігрантів за вказаний період

Своєрідним «магнітом» для сучасних іммігрантів стають країни, які є більш привабливими за економічними та соціальними показниками (рис. 1, 2). Етнічне походження іммігрантів для більшості країн не є визначальним фактором їх соціально-професійного становища в країні. Щоб визначити місце іммігранта у соціально-економічній ієрархії приймаючої країни краще взяти до уваги такі критерії як стартові можливості іммігранта, рівень освіти, країну останнього місцеперебування, знання мов, кваліфікацію та ін. За наявності значної кількості представників «видимих меншин» у міграційному потоці виникає феномен «зсуву» економічної ініціативи від уродженців України до іммігрантів. Сучасні іммігранти з третього світу швидко проникають у престижні галузі, а, отже, змінюють природу і характер як економічної зайнятості, так і орієнтацію зовнішньої економічної політики країни.

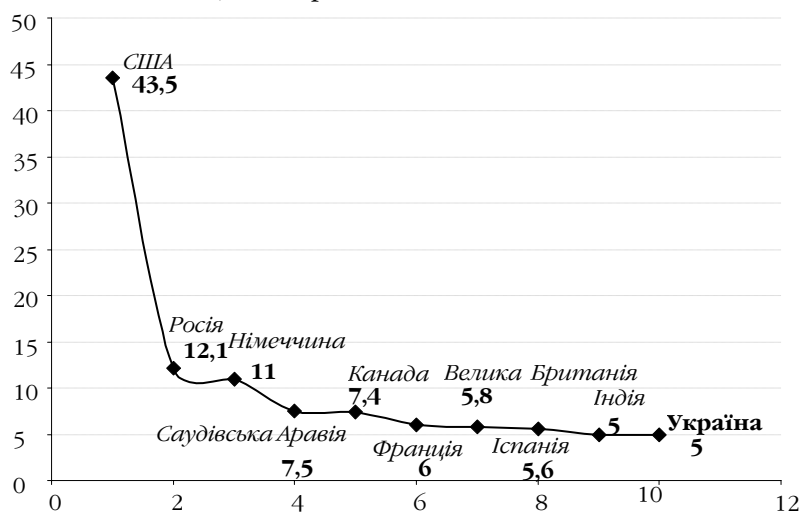

Рис. 2. Рейтинг країн світу із найбільшою кількістю іноземців у 2010 р., млн. осіб [5]

Економіці України загрожує не тільки нелегальна, а й легальна міграція. Про це йшла мова під час проведення круглого столу, на якому були презентовані результати дослідження «Стан і перспективи міграційної політики в Україні». За даними ООН загальна кількість мігрантів в Україні з урахуванням тих, котрі іммігрували за роки незалежності, становить 5–7 млн. осіб, що суттєво відрізняється від офіційних даних. Як зазначають експерти, основний імміграційний потік до України традиційно йде з Російської Федерації (30–35% загального трафіку іммігрантів до України), 2-е місце займає Молдова (19–21%), 3-є – Узбекистан (14–15%) (рис. 3). За інформацією фахівців, через неврахування праці мігрантів бюджет щорічно недоотримує 2 млрд доларів США від неврахованої праці мігрантів, тоді як вони щорічно пересилають або вивозять за рубіж 35–45 млрд. грн. [2].

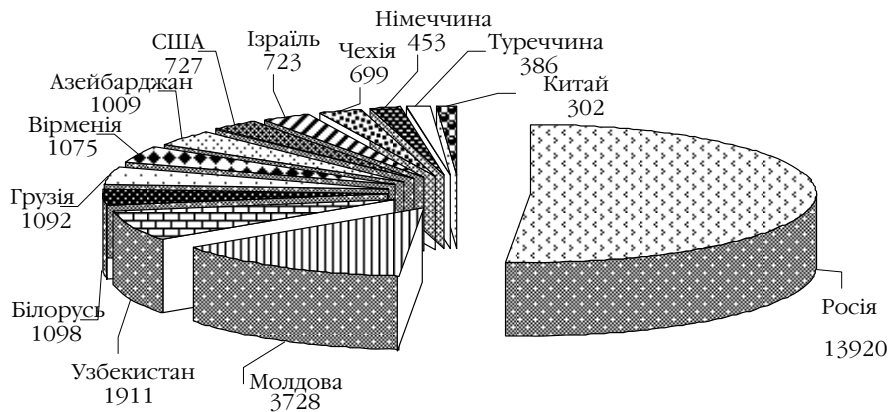

Рис. 3. Країни – «відправники» легальних іммігрантів до України (дані за 2010 р.)

За оцінками експертів ООН та Світового банку в Україні мешкає 1,6 млн нелегальних мігрантів – це найбільший показник в Європі. Про роль іноземної робочої сили в українській економіці опосередковано свідчать великі суми штрафів за застосування нелегальних трудових мігрантів: лише в 3-му кварталі 2009 р. їх сума становила понад 1,9 млрд грн. Дані ж офіційної статистики щодо трудової імміграції в Україні на декілька порядків нижчі: так, за оперативними даними МВС України лише 4953 іноземці отримали дозвіл на працевлаштування (чверть з них громадяни Туреччини, водночас з Афганістану, зареєстрований лише один мігрант, з Бангладеш – два, з Пакистану – три) [6]. За даними ООН та Міністерства праці України, на некваліфікованих посадах у країні, крім мігрантів із зазначених країн, працюють вихідці з Середньої Азії та Закавказзя. За рахунок новоприбулих зростають узбецька, грузинська, вірменська, азербайджанська, афганська діаспори та африканське земляцтво. Останнім часом усе більшого поширення набуває «мігрантофобія». Тобто, негативне ставлення до трудових мігрантів, які створюють серйозну конкуренцію корінному населенню, нерідко за рахунок демпінгових механізмів, можливості зниження підприємцями рівня зарплати за відповідні види праці. Цікаво, що подібна мігрантофобія формується в ситуації, коли самі представники корінного населення аж ніяк не претендують на заняття малопрестижних, важких і малооплачуваних місць для працевлаштування.

Більшість іноземців, які отримують громадянство в Україні, є росіянами. У 2010 р. 38 % з кількості тих, хто забажав назавжди залишитися в Україні, були вихідцями з Росії, констатують у Держдепартаменті у справах громадянства, міграції та реєстрації фізичних осіб. Головною передумовою цьому є достатньо стабільний попит на спеціалістів на українському ринку праці, відсутність мовного бар'єру та бюрократичних перепон для роботи іноземців. Майже у половині випадків роботодавці з України не проти працевлаштувати претендентів з інших міст та країн. При цьому 2 % пропонованих в Україні вакансій стосуються тільки кандидатів з Росії. В Україну їдуть або на готовий бізнес, або для створення російських підприємств, які працюватимуть на українському ринку, або ж компаній, які мають тісний зв'язок ведення бізнесу з Росією. Разом з цим, твердження про те, що українців, які

шукають кращої долі в Росії більше, ніж росіян, які приїжджають в Україну працювати, підтверджує і статистика останнього дослідження Світового банку. Дані дослідження засвідчують, що на 2010 р.з Росії до України мігрувало 3,7 млн. громадян, а з України до Росії виїхало 3,6 млн. українців [9].

Серед нинішніх наслідків впливу імміграційних процесів на соціально-економічний добробут української нації, слід виокремити такі (табл. 1). На окремих із них зупинимось більш детально. По-перше, у зв'язку зі скороченням чисельності населення, імміграція може стати важливим фактором вирішення демографічної проблеми та старіння нації, шляхом омолодження вікової структури. Нагадаємо, за даними Державної служби статистики станом на 1 січня 2012 р. чисельність населення України становила 45 млн 633,6 тис. осіб, це менше на 144,9 тис. ніж минулого року. Однак не завжди заходи з боку уряду щодо припливу іммігрантів, особливо з віддалених континентів, з низьким рівнем культури, расовими відмінностями, слід вважати ефективними та дієвими. Важлива скоординована державна політика, щодо іммігрантів та зменшення зовнішньої трудової міграції, показники якої за минулий рік сягнули 2 млн осіб працездатного віку з міцним здоров'ям, високим рівнем освіти, ґрунтовною професійною підготовкою та солідним стажем роботи на виробництві.

Таблиця 1

Втрати та вигоди від імміграції для країни-реципієнта робочої сили*

Економічна політика	Соціальна політика
ПОТЕНЦІЙНІ ВИГОДИ ВІД ІММІГРАЦІЇ	
<ul style="list-style-type: none"> ❑ проникнення сучасних іммігрантів до престижних галузей економіки забезпечує привнесення до країни мільярдних інвестицій; ❑ змінюється природа і характер економічної зайнятості всередині країни. За умов низької мобільності робочої сили іммігранти компенсують нестачу робочої сили в трудодефіцитних регіонах; ❑ суттєвих змін зазнає загальна спрямованість зовнішньоторговельної політики; використання послуг дешевої робочої сили, не лише слаборозвинутими галузями промисловості, нерентабельними фірмами, а й провідними компаніями дає змогу отримувати надприбутки; ❑ постачання необхідної кількості робочої сили, яка могла б забезпечити виплату пенсій старіючому населенню та підтримати досягнутий життєвий рівень; ❑ висококваліфіковані іммігранти несуть з собою новий капітал та інновації і поліпшують якісну структуру зайнятості; ❑ розширення контактів з іншими державами; ❑ ймовірне також одержання науково-технічної ренти від залучення до країни імміграційних ресурсів; ❑ нейтральний або маргінально-позитивний вплив пояснюється тим, що основна маса трудових мігрантів є позаринковою, оскільки займає ті ніші, де немає конкуренції. Ці люди працюють у тих сферах, де місцеві не працюватимуть, навіть якщо вони безробітні 	<ul style="list-style-type: none"> ❑ сума податків, що платять іммігранти може перевищувати вартість послуг, які вони споживають у сфері соціального захисту й освіти, окрім того, вони часто зберігають легальні заощадження в українських фінансових установах, що загалом позитивно впливає на економічний розвиток країни; ❑ державні витрати на «людський ресурс» іммігрантів мінімальні, підприємці ж, які використовують іноземну робочу силу значною мірою звільняються від витрат на її відтворення; ❑ прибуття достатньо чисельного контингенту іммігрантів може сприяти приросту народжуваності корінного населення і виступає демографічною інвестицією в регіони-реципієнти. ❑ соціальний склад мігрантів, поряд з найманими робітниками, включає також інвесторів. Підприємницька діяльність і самостійна зайнятість розповсюджуються серед багатьох етнічних груп іммігрантів навіть ширше за місцеве населення. Вікова структура іммігрантів характеризується значною кількістю робітників працездатного і найбільш економічно продуктивного віку – від 15 до 44 років.

Економічна політика	Соціальна політика
ПОТЕНЦІЙНІ ВТРАТИ ВІД ІМІГРАЦІЇ	
<ul style="list-style-type: none"> ☐ посилення напруження на ринку праці через в'їзд трудоактивної частини населення; ☐ вплив грошових коштів до країн походження мігрантів; ☐ посилення залежності національної економіки від трудових ресурсів інших держав, розмивання національного трудового потенціалу; ☐ насичення нелегальними іммігрантами тіньового сектора економіки (за даними МОМ, частка іммігрантів серед зайнятих у тіньовій економіці України становить 75%). 	<ul style="list-style-type: none"> ☐ загострення криміногенної та санітарно-епідемологічної ситуації; ☐ підвищення рівня ксенофобії та нетолерантності; ☐ зниження життєвих стандартів та якості життя приймаючої країни; ☐ зростання безробіття серед населення; ☐ формування автономних співтовариств зі своїми субкультурою й звичаями; ☐ ускладнення етнічного та конфесійного складу населення; ☐ посилення зовнішнього соціокультурного впливу на українське суспільство, що підвищує ризик його фактичної деукраїнізації; ☐ посилення проблеми нерівномірного розселення по території країни, концентрація переважно у великих містах та густозаселених регіонах, що спричиняє підвищення цін на житло, а це завдає збитків корінним мешканцям; ☐ зменшення питомої ваги власних громадян у структурі економічно й суспільно-політично активного населення.

* Складено автором на основі: [3; 4; 6]

Важливим чинником, що впливає на подальше працевлаштування, матеріальне забезпечення і життєвий рівень іммігрантів є рівень освіти та професійної підготовки, специфіка зайнятості на батьківщині. Нижчий освітній рівень, як правило, прослідковується серед жінок-іммігранток і зумовлений тим, що більшість із них походить з країн, де освіченість та соціальна активність жінок традиційно невисокі. У той же час, долучаючись до процесу обміну робочою силою, країна втрачає у ньому значну частку високофахового інтелектуального капіталу. Адже чимало українок, які на батьківщині працювали за фахом медика, освітянина та ін. за кордоном працюють хатніми робітницями, займаються доглядом за дітьми тощо. Саме тому слід проаналізувати, якої якості людський капітал втрачається і хто прибуває до країни (рис. 4). Чи потрібен надлишок некваліфікованої робочої сили? Зазначимо, що значна частка припливу іноземців пов'язана із бажанням навчатися в Україні. Статистичні дані фіксують тенденції другої хвилі імміграції в Україну (див. табл. 2).

Приблизно четверту частину поселенців становили службовці та спеціалісти різних сфер (у тому числі й військові), підприємництвом або дрібною торгівлею займалися 10 %. Найманими робітниками у сільському господарстві, промисловості чи торгівлі були 13 %. Безробітними на момент виїзду були 4 % членів дослідженої групи, як правило, вихідці із Китаю та Країн Близького і Середнього Сходу. Отже, спостерігається приплив в Україну низько кваліфікованої робочої сили, яка неспроможна сприяти інноваційному поступу держави.

Підводячи підсумки зазначимо, що етнічній переструктуризації українського суспільства притаманні такі характерні риси:

- схильність іммігрантів оселятись у мегаполісах країни та у високорозвинутих провінціях, призвели до переваги етнічних груп з афро-азіатського регіону та Латинської Америки над вихідцями і нащадками з європейських країн та посилили

дисбаланс у територіальному заселенні, оскільки деякі регіони України залишились майже незаселеними вихідцями з інших країн;

Таблиця 2

Розподіл іммігрантів, які навчалися в Україні за країнами походження та рівнем здобутої освіти, у % (N=100) [1, с. 62]

Країна походження	Рівень освіти, здобутої в Україні				
	Закінчили вищі та середні спеціальні навчальні заклади	Закінчили тільки підготовче відділення	Залишили навчання	Продовжують навчатися	Всього
Афганістан	77,0	8,0	2,0	13,0	100
Африканські країни	79,0	14,0	-	7,0	100
В'єтнам	42,0	10,5	10,5	37,0	100
Китай	-	40,0	-	60,0	100
Країни Близького та Середнього Сходу	67,0	8,0	8,0	17,0	100
Пакистан та Індія	27,3	72,7	-	-	100
Всього	60,0	18,0	4,0	18,0	100

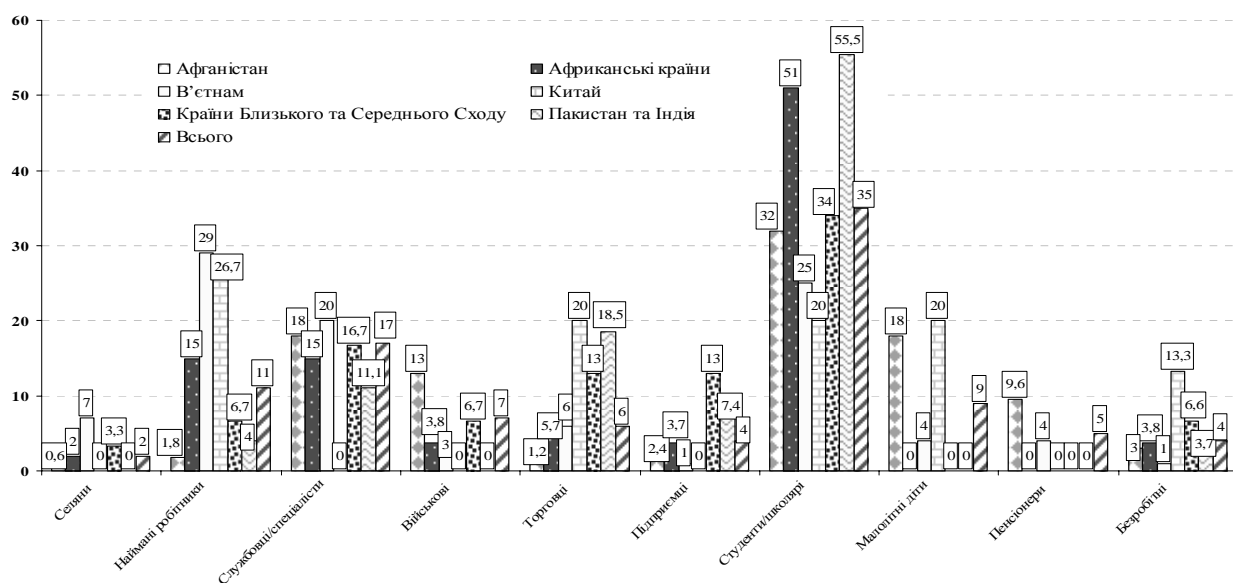

Рис. 4. Розподіл іммігрантів за країнами походження та основним заняттям на батьківщині, у % (N=100) [1, с. 64]

- явна чисельна перевага над іншими етнічними групами у локальних ареалах розселення надає сучасним іммігрантам можливість досить швидко вирівняти своє економічне становище із місцевими жителями. Маючи непогані стартові можливості, вони з часом витісняють зі свого осередку місцевих мешканців змінюючи при цьому фізичний та локальний генотип й географічний ландшафт певної місцевості. Прикладом такого етносоціального розвитку може слугувати АР Крим, де сформована етнічна група кримських татар сьогодні може вважатися її корінним народом;
- повернення із країн Середньої Азії сотень тисяч депортованих (кримських татар, болгар, вірменів, греків) породжує негативне ставлення до звичаїв та традицій національних меншин. Особливо важко проходить процес входження до суспільства для тих категорій іммігрантів, що мають значні культурно-морфологічні відмінності. Тобто у випадку України – це переселенці з країн Африки та Азії. Простежуються активні прояви невдоволення серед місцевих мешканців, зростають

конфлікти між людьми у магазинах, транспорті і на вулиці. Крім того, зберігається високий рівень психологічної відокремленості населення України від представників більшості інших національностей, крайнім виявом якої є ксенофобія;

- вплив імміграції на ринок праці має диференційований прояв за регіонами, серед соціо професійних груп місцевого населення, а також залежить від структурних параметрів самої міграції. Торгівля на ринках стала для іммігрантів тією нішею, де вони мають найбільшу змогу реалізувати трудовий потенціал. Вони реалізують переважно товари широкого вжитку: спортивне взуття, одяг, дитячі та різноманітні недорогі електротовари та ін. Оскільки жодних особливих дозволів для іноземців на торгівлю не передбачається, вони одержують патент або реєструються як приватні підприємці, на тих же умовах, що і громадяни України. Серед найбільш «еклектичної» групи вихідців з країн Близького та Середнього Сходу багато успішних бізнесменів, здебільшого громадян Туреччини, які ведуть активну бізнесову діяльність за допомогою своїх земляків партнерів на батьківщині та інших країнах. Іноземні підприємці (здебільшого громадяни В'єтнаму та Китаю) створюють етнічно урізноманітнений бізнес, у сфері харчування, торгівлі предметами національних промислів, рекреації неухильно диверсифікуючи сферу послуг та пропонуючи чимало нових їх видів більш високої якості та за нижчу, аніж на національному ринку ціну. Скористатися ними можуть і найменш заможні прошарки населення.

Нестабільність кон'юнктури українського ринку праці, що блокує формування конкурентоспроможних територіально-виробничих структур, та дефіцит праці, є факторами, які спричиняють зростання відсотку іноземної робочої сили. Для забезпечення конкурентних переваг України у глобалізованому світі необхідна суттєва компенсаторна нетто-міграція, зокрема легалізація тіньових мігрантів, які знаходяться на території країни. Саме тому пропонуємо заходи щодо проведення урядом ефективної імміграційної політики (табл. 3).

Таблиця 3

Заходи щодо проведення урядом ефективної імміграційної політики*

1.	<i>Ротація учбових мігрантів з країн, що розвиваються</i>	▶	Повернення на Батьківщину вихідців з відповідних країн, які закінчили навчання у вузах нашої країни, заміна їх новими контингентами.
2.	<i>Досягнення «регульованої відкритості»</i>	▶	Забезпечення керованих міграційних переміщень, розробка і втілення державних програм інтеграції біженців та іммігрантів, наполеглива протидія расизму і ксенофобії, особливо стосовно так званих «помітних» етнічних груп, вивчення можливості врегулювання правового статусу тих нелегальних мігрантів, які прожили в Україні тривалий час, працюють, мають сім'ї, не вчиняли кримінальних дій.
3.	<i>Зміцнення інституційної стабільності державних установ, відповідальних за управління міграцією</i>	▶	Ухвалення єдиного закону, що чітко визначив би повноваження всіх органів державної влади, відповідальних за роботу з іноземцями й особами без громадянства. Внесення поправок до законодавства для усунення численних колізій між положеннями різних нормативно-правових актів, що регулюють вимоги та умови реалізації громадянських і соціально-економічних прав та отримання встановлених державою пільг.
4.	<i>Активізація політики селективної міграції</i>	▶	Сприяння збільшенню в країні підприємницької активності, місткості споживчого ринку та зниженню безробіття.
5.	<i>Спрощення та збільшення прозорості правових процедур і механізмів, пов'язаних із наданням мігрантам статусу легального перебування</i>	▶	Встановлення чітких правил отримання дозволу на довготривале перебування. Забезпечення мігранту, який має постійний (або довготривалий) статус перебування, однакові з громадянами України права та обов'язки у більшості сфер економічного, соціального та політичного життя, а також ухвалити кодекс етичної професійної поведінки для всіх посадовців на основі передової міжнародної практики.

6.	<i>Мінімізація негативних наслідків розселення в Україні представників нетипових для неї етносів</i>	▶	Коригування державної етнонаціональної політики у зв'язку з ускладненням етнічної структури населення, формування в Україні зон локалізації іммігрантів з окремих країн, організація співпраці з новоутвореними національно-культурними осередками, новими діаспорами.
7.	<i>Узгодження заходів державної політики щодо запобігання соціально-трудоваму демпінгу та політизації структури трудової імміграції</i>	▶	Розробка програми заходів щодо заохочення повернення в Україну етнічних українців, уродженців України та їх нащадків, а також засади та механізми натуралізаційної процедури, щодо іммігрантів в Україну, які гарантували б їх подальшу інтеграцію в суспільство. Впровадження обмежень на в'їзд небажаних мігрантів, у тому числі – з використанням російського досвіду квотування працевлаштування іноземців, диференційовано за регіонам та секторами економіки.
8.	<i>Нівелювання різкого впливу міграційних потоків у конкретних регіонах України на місцеве населення</i>	▶	Створення обласних центрів адаптації мігрантів, де одним із напрямів роботи є вивчення мови етнічної більшості та основних елементів культури етносів України, правил поведінки в побуті тощо для подальшої соціалізації мігрантів в українському суспільстві.

* складено автором на основі: [3; 4]

Перспективи подальших наукових досліджень слід скерувати на розроблення системи постійного моніторингу аналізу різних аспектів впливу імміграційних процесів, їх субординації, специфіки дії на різних етапах міграційних переміщень. Управління цими процесами значною мірою повинно спрямовуватися на створення умов, що сприяли б збереженню та нарощуванню інтелектуально-трудоваго потенціалу нації з метою його подальшого ефективного використання для соціально-економічного розвитку України.

Література:

1. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / Інститут Кеннана. Київський проект. – Київ: «Стилос», 2003. – 446 с.
2. Достатня Г. Мігрантів хочуть порахувати [Електронний ресурс] / Г. Достатня // Закон і Бізнес. – №25 (1012) від 18.06-24.06.2011. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/3490-migrantiv_hochut_porahuvati.html.
3. Кажміркевич П. Інтеграція мігрантів в Україні: оцінка стану та потреб / Пьотр Кажміркевич. – Підготовлено для Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ). – Варшава, 2011. – 87 с.
4. Малиновська О. Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України. Аналітична записка [Електронний ресурс] / О. Малиновська. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/592/>.
5. Міграція в Україні. Факти [Електронний ресурс] / Контракти. – 2011. – №19. – Режим доступу: <http://archive.kontrakty.ua/gc/2011/19/9-migraciya-v-ukraine-fakty.html?lang=ua>.
6. Піляев І.С. Проблеми формування та реалізації державної політики в Україні у сфері зовнішньої трудової міграції [Електронний ресурс] / І.С. Піляев: зб. наук. праць Гілея. – 2009. – Вип. 29. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_29/
7. Пірен М.І. Основи етнопсихології: підручник / М.І. Пірен. – К., 1996. – 385 с.
8. Победа Н. Міграція і пошуки нових взаємодій / Н. Победа // Проблеми міграції. – 1999. – №1. – С. 14 – 18.
9. Український ринок праці вабить російських фахівців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.compete.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=776.

Гук Н.А. Вызовы иммиграции для Украины: этнические и социально-экономические аспекты исследования. В статье обосновываются основные аспекты интеграции иммигрантов к Украине и определяется их влияние на социально-экономическое благосостояние нации. Систематизируются характерные черты этнической переструктуризации украинского общества. Предлагается система мероприятий по проведению правительством эффективной иммиграционной политики.

Ключевые слова: иммиграция, ксенофобия, национальный нигилизм, культурное девианство, этнос.

Huk N.A. Main aspects of immigration for Ukraine: ethnic and socio-economic aspects of research. The article points out the basic aspects of integration of immigrants to Ukraine and their influence on socio-economic welfare of the nation. The peculiarities of ethnic restructure of Ukrainian society are systematized. The system of measures on the effective immigration policy introduction by the government is offered.

Key words: immigration, ksenophobia, national nihilizm, cultural deviation, etnos.

УДК 336.71:[005.52:005.334]:336.14

Зайцева І.П.,

провідний економіст Фінансового управління
ПАТ «КІБ «Креді Агріколь»», м. Київ

Взаємозв'язок ризик-менеджменту та бюджетування в банківській діяльності

У статті обґрунтовується необхідність застосування процедур ризик-менеджменту в бюджетуванні, а також наводиться перелік конкретних прийомів та методів, які слід обрати для досягнення максимально ефективного результату.

Ключові слова: бюджетування, ризик-менеджмент, взаємодія, інтеграція.

Проблема ризику є ключовою в діяльності будь-якого господарюючого суб'єкта, але особливого значення вона набуває саме у банківській діяльності, хоча за своєю сутністю банки мають характеризуватися високою надійністю і стабільністю. Прорахунки ризик-менеджменту в більшості випадків виявляються у втрачених можливостях, але іноді можуть призвести і до значних збитків, про що свідчить, наприклад, криза іпотечного кредитування в Сполучених Штатах Америки.

Ситуація ускладнюється і тим, що основним принципом роботи комерційного банку є отримання прибутку, а, як відомо, підвищення прибутковості та зниження ризиків – це два протилежних завдання. Але наразі більшість науковців і практиків схиляються до того, що потрібно ґрунтовно вивчати і виявляти усі потенційні ризики, причому кінцевою метою цього процесу має бути не лише мінімізація їх наслідків, а й розуміння того, на який ризик банк може свідомо погодитися, і, навпаки, як діяти, щоб не допустити настання критичної ризикової ситуації. Іншими словами, діяльність ризик-менеджменту має бути спрямована не на уникнення ризику, а на ефективне управління ним.

На сучасному етапі розвитку банківської діяльності бюджетування є ефективним фінансовим інструментом, який дозволяє акумулювати, планувати і управляти ресурсами і механізмами контролю та аналізу для досягнення поставлених цілей. Бюджетний процес реалізує можливість відтворення імовірних сценаріїв розвитку банку, а також виявити основні фактори, що дали реальний результат, і, найголовніше, виявити допущені прорахунки, що в свою чергу, при розумному менеджменті дозволить уникнути їх у майбутньому. Зауважимо, що, якщо у реальній практиці функціонування банку відсутній етап ефективного контролю виконання бюджету та його коригування, то бюджетування повністю втрачає свою цінність як бізнес-інструмент.

Проблематика ефективної взаємодії процесів ризик-менеджменту і бюджетування у вітчизняних наукових працях є практично нерозкритою. Це великою мірою стосується і практики функціонування банків: процеси бюджетування і ризик-менеджменту в банках є абсолютно розрізненими. Отже, виходячи з актуальності цієї тематики, основною метою нашого дослідження є довести необхідність поєднання процесів ризик-менеджменту і бюджетування, а також запропонувати конкретні прийоми і методи, які слід обрати для забезпечення максимальної його ефективності.

Бюджетування є складним фінансовим інструментом, ефективність якого залежить від взаємодії багатьох факторів, проте одним з основних чинників його успішного використання є володіння релевантною інформацією. Але інформація, як правило, є обмеженою, тому наслідком прийняття рішень за умов інформаційного дефіциту є те, що доводиться свідомо йти на ризик. Реально це виглядає таким чином: у зв'язку із необхідністю коригування планів через нестачу ресурсів від реалізації деяких планів доводиться відмовлятися і, як наслідок, доходи виявляються скромнішими, а витрати – більшими ніж планувалися.

Невизначеність перетворюється на серйозний бар'єр на шляху до оптимізації діяльності. Це призводить до значних витрат, причому сутність ризику не завжди полягає у виключно економічних збитках, а є чинником відхилення від запланованої мети, що здатне викликати деструктивні зміни процесів результатів діяльності окремих напрямів чи фінансової діяльності банку в цілому. Питання ризику тісно пов'язане з бюджетним механізмом (рис. 1).

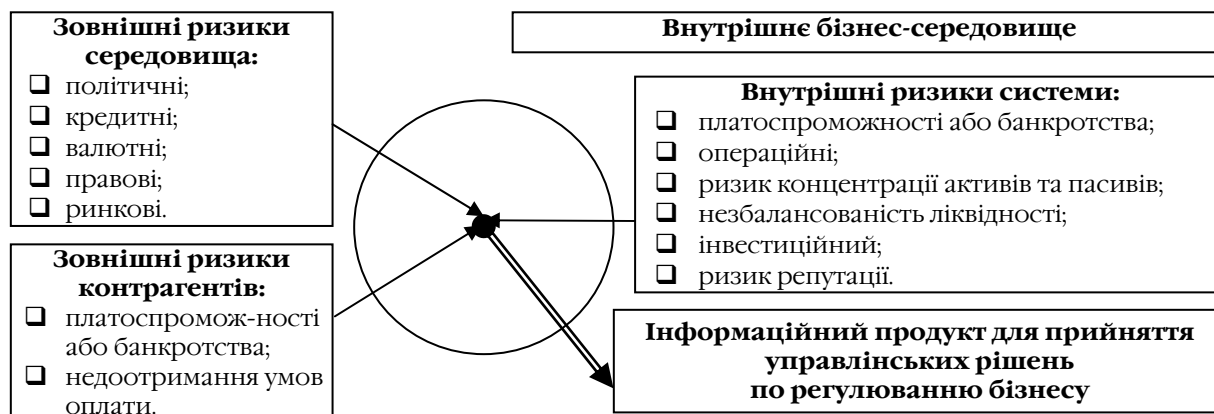

Рис.1. Схема функціонування системи бюджетування банку в ризик-середовищі [3]

Важливою умовою функціонування ефективної системи бюджетування є її глобальне застосування у сукупності з елементами і процедурами ризик-менеджменту на всіх рівнях організаційної структури банку. Залучення до процесу бюджетування і управління ризиками достатньої кількості конкретних працівників із чітко визначеними зонами відповідальності у межах бюджетного процесу дозволяє вирішити декілька важливих завдань:

- зниження проблематичності впровадження і супроводу бюджетування його децентралізацією (надмірно централізований бюджет складно розробляти, коригувати та контролювати);
- збільшення кількості напрямів і ділянок виявлення, моніторингу і первинної ідентифікації ризиків, що мають прямий чи опосередкований вплив на функціонування банку;
- підвищення відповідальності конкретних виконавців через надання їм повноважень щодо виконання певних показників бюджету;
- удосконалення системи мотивації елементами, пов'язаними з оцінкою результатів виконання планових показників діяльності банку.

Виділяють такі основні методи управління ризиками:

- ухилення, тобто прийняття рішення про доцільність проведення операції з обов'язковим врахуванням кількісної оцінки пов'язаних з нею ризиків;
- локалізація, тобто обмеження обсягу можливих втрат шляхом встановлення лімітів позиції під ризики, а також обсягу втрат, отримання яких тягне за собою закриття позиції з фіксацією збитку;
- дисіпація, тобто диверсифікація активів і зобов'язань банку, а також встановлення лімітів на санкціонування операцій;
- облік ризик-премій при оцінці порівняльної ефективності операцій шляхом залучення до витрат по операції вартості капіталу банку, необхідного для покриття величин, пов'язаних з операцією ризику (методологія Risk-Adjusted Return on Capital, RAROC) тощо.

Зауважимо, що серед розмаїття методів та способів управління ризиками слід розуміти, які саме з них необхідно включити до бюджетного механізму банку на кожному етапі його бюджетного процесу: планування, виконання та аналізу.

Розглянемо детально кожен із зазначених етапів.

1. Управління ризиками на етапі планування

Зобразимо схематично порядок здійснення операцій із використанням процедур ризик-менеджменту (рис. 2).

Рис. 2. Інтеграція процедур ризик-менеджменту на етапі планування [3]

Схема показує, що вже на стадії розробки стратегії розвитку компанії і визначення основних бюджетних показників необхідно визначити первинні процедури ризик-менеджменту, що спрямовані на отримання якісного бюджетного продукту – фінансового плану. Він відображає у вартісних показниках визначену акціонерами та топ-менеджерами стратегію розвитку банку на майбутнє і має складатися і скоригуватися із врахуванням можливого впливу несприятливих факторів як зовнішнього так і внутрішнього характеру.

Зокрема, для врахування факторів ризику пропонується при формуванні фінансових планів використовувати так званий сценарний підхід. Йдеться про те, що необхідно скласти як мінімум три варіанти бюджету: песимістичний, реальний і оптимістичний.

Після цього необхідно обрати сценарій, що найбільш наближений до реальної ситуації, або ж провести додатковий аналіз щодо мінімізації впливу негативних факторів і скласти кінцевий варіант бюджету.

Паралельно із зазначеним вище підходом можна практикувати метод складання бюджету «зверху-вниз», але особливу увагу необхідно приділити недопущенню надмірної централізації, щоби бюджет не виявився нереальним для його практичних виконавців.

Крім того, ще одним необхідним етапом у впровадженні ризик-менеджменту у бюджетування є доведення до свідомості працівників необхідності і доцільності застосування цих процедур: легковажність і критичний настрій безпосередніх виконавців можуть серйозно зашкодити у практичному впровадженні необхідних процедур.

2. Управління ризиками на етапі виконання бюджетів

На цьому етапі для забезпечення максимального наближення результатів фактичної діяльності банку до планових показників важливо дотримуватися таких вимог до організації роботи:

- ❑ перманентний оперативний моніторинг, що полягає у безперервному здійсненні контролю над усіма ключовими показниками. Тут важливою є оперативна реакція працівників у разі відхилення від плану або виявлення негативної динаміки будь-яких показників чи процесів;
- ❑ тотальне охоплення зонами контролю і моніторингу усіх напрямів діяльності дозволить отримати найбільш повну і достовірну картину усіх аспектів фінансової діяльності банку;
- ❑ колегіальність прийняття рішень – один із основних постулатів як системи бюджетування, так і підсистеми – управління ризиками. Саме цей принцип дозволяє дати об'єктивну оцінку процесам і показникам та продукувати зважені, компетентні і адекватні рішення щодо управління бізнесом банку.

За умови виявлення значних відхилень від планових показників необхідно оперативно переглянути і коригувати фінансовий план в цілому або окремих бюджетів центрів фінансової відповідальності. Це необхідно для того, щоб бюджет був адекватним і досяжним, а також, щоб він постійно залишався дієвим інструментом управління діяльністю банку. Але в

такому випадку потрібно обов'язково визначити межу частоти перегляду бюджету, інакше існує ймовірність, що керівники центрів відповідальності перманентно намагатимуться доопрацьовувати бюджети із наданням лише суб'єктивних причин і в результаті керівництву може надаватися недостовірна управлінська інформація. Тому метою такого жорсткого підходу є підвищення рівня дисциплінованості усіх учасників бюджетування.

Щодо перегляду бюджету, окремо зупинимось на секвестрі бюджету (результат перегляду бюджетних статей у бік скорочення витратної частини внаслідок виявленого невиконання плану по доходній частині).

Особливістю секвестру є те, що пропорційному скороченню підлягають не усі витратні статті, а лише незахищені. Захищені статті витрат у цьому випадку – це ті витрати, які апіорі необхідні для здійснення банком своїх функцій. При застосуванні технології децентралізації ризиків, рекомендується провести додаткове групування захищених статей бюджету за ступенем критичності, тобто створити ієрархію захищених статей бюджету. Зазначимо, що секвестр не є панацеєю для вирішення усіх проблем, що виникають, і відповідно, далеко не найкращий інструмент фінансового управління.

3. Управління ризиками в ході аналізу виконання бюджету

У ході аналізу виконання бюджету проводиться агрегація усіх виявлених ризиків за минулий період, аналіз причин виявлення ризиків, аналіз слабких ланок у діяльності банку, розробка методів захисту і мінімізації негативного впливу. Розробляються і вносяться зміни до методологічних документів бюджетного процесу. Алгоритмізація розрахунків бюджетних показників доповнюється необхідними коефіцієнтами, залежностями, з метою нівелювання чи зведення до мінімуму впливу факторів ризику на процес і результати виконання бюджету. Кінцевим продуктом цієї стадії бюджетування будуть рекомендації, неформальні поради емпіричного характеру для удосконалення механізмів бюджетування.

Таким чином, впровадження процедур ризик-менеджменту до бюджетного процесу дозволяє підвищити його ефективність, що досягається за рахунок застосування різноманітних аналітичних методів та прийомів на усіх його стадіях. Але, зазначимо, що основним мотивом інтеграції ризик-менеджменту до системи бюджетування банку має бути розуміння необхідності цього процесу як беззаперечного чинника підвищення якості управління ресурсами і процесами в банку.

Література:

1. Никишев Ю.Ю. Система управления рисками как инструмент достижения стратегических целей банка [Электронный ресурс] / Ю.Ю. Никишев. – Режим доступа: www.valtars.ru/actual_info/papers/paper_6.html.
2. Токарева А.М. Теоретические аспекты управления операционным риском в коммерческом банке [Электронный ресурс]: (материалы конференции «Стратегические вопросы мировой науки» – 2007) / А.М. Токтабаева. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/Page_ru.htm.
3. Набок Р. Управление банковскими рисками: методологические принципы [Электронный ресурс] / Р. Набок, А. Набок. – Режим доступа: <http://gaap.ru/articles/50741/>.

Зайцева И.П. Взаимосвязь риск-менеджмента и бюджетирования в банковской деятельности. В статье обосновывается необходимость использования процедур риск-менеджмента в бюджетировании, а также приводится перечень конкретных приемов и методов, необходимых для достижения максимально эффективного результата.

Ключевые слова: бюджетирование, риск-менеджмент, взаимодействие, интеграция.

Zaitseva I.P. Risk management and budgeting interaction in bank activity. The article describes the necessity of risk management procedures usage in budgeting. The list of the effective ways and methods of achieving the effective results is given.

Key words: budgeting, risk management, interaction, integration.

УДК 330.3:316.334.2](477)"1997/2010"

Каховська О.В.,

канд. екон. наук, доцент,
докторант кафедри державного управління та місцевого самоврядування
Дніпропетровського регіонального інституту Державного управління
Національної академії Державного управління при Президентіві України

Основні тенденції динаміки макропоказників економіки України в контексті розбудови соціальної держави

У статті аналізуються формування і зміни соціальності в національному економічному просторі з 1997 до 2010 р. на основі звітних і отриманих автором даних. Наводяться аргументи, що підтверджують необхідність вимірювання і моделювання процесу формування та змін соціальності. Репрезентуються результати оцінки економічної бази соціальності з обґрунтуванням переліку обраних показників і висновками щодо їх змін впродовж 1997–2010 рр. Виявляються деструкції, що гальмують рух до прийнятних еталонів соціальності.

Ключові слова: соціальність, оцінка, ВВП, ВВП на одну особу, чинники впливу, управління, перспективи.

У результаті розробок і апробації концепцій справедливого суспільного устрою на основі ринкових відносин людство закономірно прийшло до такого суспільного інституту як соціально орієнтована ринкова економіка. Домінування соціальної спрямованості відтворилося в конституційному закріпленні деякими країнами, у тому числі й Україною, такої форми держави як соціальна. Але передусім зауважимо, що на українських теренах реалізується унікальний перехід від соціальної держави з плановим механізмом господарювання до держави такого ж типу, але на ринкових засадах функціонування. Квінтесенція проблематики зміни життя пересічного українця на краще, пов'язувалася зі зворотнім характером ринкового трансформування і збалансуванням рівня соціалізації економіки. За таких умов формування соціальності, модернізаційні зусилля держави мають спрямовуватися на мінімізацію відмінностей у доступі її суб'єктів до суспільних благ для забезпечення стабільності соціуму. Тому економічна база досягнення соціальності потребує ґрунтовного дослідження.

Період незалежного господарювання характеризується посиленою увагою наукової думки до теоретико-методологічних питань соціалізації економіки, забезпечення соціальної орієнтації в ринковій економіці, обґрунтування соціальної політики, механізму надання суспільних послуг тощо. Особливо виділяються в цьому контексті праці таких вітчизняних вчених як О. Амоша, В. Беседін, Д. Богиня, З. Варналій, В. Геець, М. Герасимчук, В. Гришкін, Г. Губерна, М. Долішній, С. Дорогунцов, Н. Деева, Л. Зайцева, Б. Кваснюк, Е. Лібанова, Л. Лісогор, І. Лукінов, В. Мікловда, В. Новіков, О. Новікова, В. Пила, В. Поповкін, В. Рибак, М. Соколик, Л. Тимошенко, Л. Червова, М. Чумаченко та багатьох інших. Проте національна практика не змогла повною мірою скористатися цими здобутками через зосередження управлінської практики лише на окремих питаннях забезпечення суспільного добробуту з постійною зміною підходів до вирішення соціальних проблем і залученням рекомендацій зарубіжної науки. Ми схильні ідентифікувати певне абстрагування від домінантності соціального в економічних перетвореннях з недостатньо осмисленою теоретичною проблемою сутності «соціальності» і її забезпеченням у розвитку.

Сьогодні переважна більшість населення країни за результатами розбудови і практики функціонування скептично ставиться до ідеї соціальної держави та продовжує полемізувати щодо її сутності. Громадяни здебільшого стереотипно сприймають соціальну державу як інститут, що шляхом використання цивілізаційних засобів має забезпечувати пересічному громадянину належні життєві умови і знімати чи то пом'якшувати тим самим усі наявні у суспільстві

суперечності. Таке розуміння, закладене ще з радянських часів, і досі відтворюється в управлінській практиці. Тому слід звернути увагу на деструкції у діях владних інституцій соціальної держави, відставання розвитку її потенцій від реальних запитів щодо задоволення потреб громадян країни та на хронічну соціальну напругу тощо.

У зв'язку з цим метою статті є оцінка сформованих уявлень щодо економічної бази забезпечення соціальності під час розбудови соціально-орієнтованої ринкової економіки на національних теренах. Тому що, питання реалізації державою свого соціального призначення є настільки багатограним і структурно складним, що деякі з них потребують оцінки та відповідного упорядкування після двох десятиріч реформування.

Побудова держави, що могла б із достатніми на те підставами називатися соціальною, є довгостроковим завданням. Перехід від соціалістичної держави з низьким життєвим рівнем населення до порівняно вищого матеріального благополуччя, можливого на підвалинах соціальної держави з ринковим механізмом активізації економічної діяльності, є досить складним. Природно, що на цьому шляху можливі спочатку певні відступи від досягнутих стандартів життя, прийнятні до суспільного погодження. Але і жодне різке погіршення добробуту населення й звуження процесів соціалізаційного характеру не є виправданим.

За роки безпосередньої ринкової трансформації в Україні на суперечливій методологічній базі було здійснено роздержавлення і приватизацію суспільної власності. Згідно з даними офіційної статистики, за станом на кінець 2005 р. 102 154 об'єкти змінили форму власності [1]. Обмежені можливостями оперувати статистичними даними щодо приватизації об'єктів суспільної власності в подальші роки через припинення їх публікації у відповідних спеціалізованих виданнях, ми для відтворення реалій скористалися інструментальними можливостями прогнозу. Якщо взяти за основу дані Фонду державного майна України, наведені в статистичних щорічниках щодо кількості об'єктів, які змінили форму власності впродовж 2002-2005 рр., то у 2002 р. їх було 6 166, у 2003 р. – 6 546, у 2004 р. – 6 155, у 2005 р. – 5 664 [1], і навіть за умови орієнтації на їх середнє щорічне значення, на кінець 2010 р. загальна кількість таких об'єктів могла сягнути 132 819. Підтвердженням факту переструктурування господарського комплексу на користь приватного сектору економіки слугують й інші дані статистики. Уже наприкінці 2006 р. понад 78,3 % суб'єктів ЄДРПОУ були приватними [1]. Середньорічна кількість найманих працівників, залучених до приватного сектору економіки, перевищила 73,8 % від їх загальної кількості [1]. Понад 45,2 % від загальної вартості основних засобів концентрувалося за станом на кінець 2004 р. у приватних власників [1]. У спробі пролонгування цих офіційно підтверджених статистичних даних у 2006-2009 рр. ми задіяли інструментальні можливості опосередкованого визначення показників. Є всі підстави вважати, що частка найманих працівників і вартість основних засобів у секторах національної економіки, сформованих за ознакою власності, практично відповідає питомій вазі фонду нарахованої заробітної плати й амортизаційних відрахувань у них. Проведені нами розрахунки на підтвердження цього припущення в періоди часу, які допускали порівняння, засвідчили наявність статистичних відхилень у 6 – 8,5 %. За чинними стандартами оцінки статистик відхилення, до 10 % вважається незначним [2, с. 5]. За такого підходу у 2009 р. приватний сектор концентрував близько 70 % основних засобів і залучав до роботи до 75 % працівників, зайнятих економічною діяльністю.

Трансформаційні процеси відбувались і в інших інститутах держави. Уже в 1992 р. була проголошена повна свобода ринкових цін за винятком цін на товари критичного асортименту. Тільки до конституційного проголошення України соціальною державою споживчі ціни зросли у 42 230 разів, ціни виробників промислової продукції – у 116 493 рази, ціни реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами – у 33 770 разів, ціни на будівельно-монтажні роботи – у 167 929 разів [1].

І. Лукінов, на той час директор Інституту економіки НАН України, писав, що «...можна з високим ступенем імовірності констатувати той очевидний факт, що всі складові ланки ринкової реформи у її поверхневому, неокласичному розумінні були залученими в точній відповідності до вимог і принципів новоявлених пророків економічного порятунку нових країн постсоціалістичної епохи» [3, с. 65]. Природно, що всі зміни дійсно вплинули на ту деструктивну асиметрію, що мала місце в Україні за часів СРСР.

За умов індустріальної економіки, а саме такою вона була в Україні на час проголошення незалежності, соціальні відносини підпорядковуються економічним детермінантам. Проте перевернення піраміди пріоритетів на користь соціальних цінностей мало стати справою недалекого майбутнього. Про певну віддаленість у часі переважання соціального над економічним підтверджують й інші вчені. Так, А. Гальчинський з цього приводу висловлює думку про те, що «...домінантність соціального – це шлях не спрощення (як це видається на перший погляд), а суттєвого ускладнення всієї системи суспільних, у тому числі й економічних, відносин» [4, с. 61]. Система соціальних відносин опосередковується іншими і через багатоцільову визначеність справді є набагато складнішою від виробничих відносин. Власне, наведена цитата і коментар до неї підтверджують, що розбудова соціальної держави неможлива без достатньої для цього економічної бази.

В контексті класичної та й новітньої економічної теорії справедливо припустити, що економічна база ринково-трансформаційних перетворень служить підґрунтям для побудови майбутнього із соціальним підтекстом. Потенціал таких перетворень чітко окреслили українські вчені В. Базилевич і В. Ільїн, за визначенням яких «...економіка характеризується не як чинна, «потенційна реальність», а як «реальність відсутності»...» [5, с. 274-275].

Відповідно до цього методологічного твердження ми встановили характер змін в економічній базі суспільства з 1997 р., тобто часу конституційного проголошення України соціальною державою. Розрахунки динаміки основних макропоказників розвитку національної економіки зведені у табл. 1.

У виборі показників відтворення змін в економічній базі країни ми керувалися кількома критеріями. Перш за все, за загальноприйнятими підходами найбільш інформативним щодо економічних можливостей країни в різнобічному спектрі питань вважається показник валового внутрішнього продукту (ВВП).

Відомий в Україні і за її межами фахівець у галузі статистики Р. Моторин в економічній енциклопедії визначає ВВП як один «...із найважливіших показників розвитку економіки, який характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва» [6, с. 132]. Подібний підхід є характерним і для іншого українського вченого М. Пашути [7, с. 78].

Російські представники Інституту Європи РАН в одній з монографій стверджують, що «... ВВП є найбільш важливим мірилом кінцевих результатів економічної діяльності...» [8, с. 89]. Для того «...щоб встановити, наскільки добре чи погано працює економіка, – стверджує професор Гарвардського університету Н.Г. Менк'ю, – природним буде обрахування сумарного доходу всіх об'єктів господарювання. Це завдання вирішується в межах визначення валового внутрішнього продукту» [9, с. 480].

У пошуку індикатора, який би відображав зміну бази формування належного рівня життя, ми зупинилися на показникові ВВП на одну особу. І тут ми керувалися звичною схемою наукових канонів, а саме його сприйняттям фахівцями і не тільки економічного спрямування.

На переконання деяких українських учених, «... рівень життя забезпечується досягнутим обсягом ВВП на душу населення ..., який є ... стратегічною метою економічного розвитку кожного конкретного року» [10, с. 111].

Оскільки вирішальна роль у створенні матеріально-технічної бази економіки промисловості належить, дослідження охоплює темпи зростання обсягів виробництва саме цієї галузі. На нашу думку, логічним при діагностиці було й урахування темпів зростання продукції сільського господарства, від стабільності функціонування якого залежить стан економіки, продовольча безпека держави, розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, а також життєвий рівень населення, що є важливим у контексті підтримання соціальності.

Під час розгляду змін макропоказників економічної бази соціально-економічних перетворень і формування підвалин розвитку не можна нехтувати характеристиками, пов'язаними з відтворенням перспектив. До таких ми віднесли інвестиції в основний капітал, куди входять витрати на капітальне будівництво, витрати на придбання машин та обладнання, витрати на будівельні й монтажні роботи всіх видів тощо.

Таблиця 1
Динаміка розвитку економічної бази національної економіки і її асиметрії в розрізі регіонів в 1990 – 2010 рр.

Показники	Зміни показників														
	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
	I. Національна економіка														
Валовий внутрішній продукт (ВВП)	100,0	41,7	40,9	40,8	43,2	47,2	49,7	54,4	61,0	62,7	67,3	72,6	74,2	63,2	65,9
ВВП на особу	100,0	42,6	42,1	42,3	45,2	50,2	53,4	59,0	66,6	69,0	74,5	80,9	83,3	71,3	-
Виробництво промислової продукції	100,0	49,6	49,1	51,1	57,7	65,8	70,4	81,6	92,2	95,0	100,7	108,8	103,3	80,6	89,4
Виробництво продукції сільського господарства	100,0	57,7	52,1	48,5	53,4	58,8	59,5	52,9	63,4	63,5	65,1	60,9	71,3	70,0	68,9
Інвестиції в основний капітал	100,0	20,7	22,0	22,1	24,5	30,4	33,1	43,5	55,7	56,8	67,6	87,7	85,4	50,0	49,7
Кількість зайнятого населення	100,0	89,0	87,8	85,8	85,0	78,6	79,0	79,3	79,8	81,4	81,6	82,2	82,5	79,4	79,7
Платні послуги населенню	100,0	32,5	31,3	29,3	31,6	21,3	22,9	26,5	33,0	38,4	43,6	50,5	56,9	50,6	52,4
Роздрібний товарообіг підприємств	100,0	34,0	31,8	29,5	31,9	36,3	41,8	50,3	60,3	73,8	93,4	120,4	142,2	117,5	129,0
Доходи зведеного бюджету	100,0	34,4	29,5	28,7	32,8	32,7	36,6	42,3	47,1	60,9	71,5	81,1	87,7	69,4	73,1
	II. Регіональна економіка. Співвідношення max/min значень показників														
ВВП		23,7	26,2	28,1	26,4	26,0	25,2	25,5	27,7	27,3	24,9	27,6	26,9	26,3	-
ВВП на особу		3,6	3,6	3,7	4,2	5,9	5,8	6,1	6,6	6,3	6,1	6,8	6,4	6,5	-
Платні послуги населенню	10,0	12,9	11,6	12,4	18,3	18,4	29,5	35,5	38,7	45,2	46,4	49,7	61,8	63,6	71,9
Виробництво продукції сільського господарства	4,0	3,3	3,3	2,9	2,9	2,8	3,0	3,2	3,0	3,1	3,4	3,4	3,4	3,3	3,3
Інвестиції в основний капітал	22,1	26,1	26,2	40,5	29,5	39,4	22,5	21,5	32,8	35,8	34,6	35,1	29,3	19,8	15,6
Кількість зайнятого населення	6,5	13,5	13,4	12,9	12,2	11,8	16,0	14,6	11,8	11,8	11,6	11,4	11,4	11,0	10,9
Роздрібний товарообіг підприємств	8,9	18,8	17,6	20,5	18,6	18,6	17,5	18,9	18,7	20,0	21,3	19,9	19,1	17,6	17,2
Доходи місцевих бюджетів без трансфертів		18,3	18,3	15,9	30,4	32,6	22,6	17,7	18,8	21,2	22,7	23,7	20,7	18,5	17,7

Згідно з теорією трьох секторів економіки словацького вченого М. Седлака [11, с. 53], у постіндустріальній фазі в процесі суспільно-історичного розвитку має прогресувати третинний сектор економіки (сектор послуг), концентруючи в собі до 80 % усього економічно активного населення. Щодо частки первинного (сільське господарство) та вторинного (промисловість і будівництво) секторів національного господарства, то на них має припадати до 20 % зайнятих [12, с. 446]. За нашими розрахунками, у 1990 р. первинний сектор національної економіки налічував близько 19,7 % усього зайнятого населення, вторинний – 40,2 % і третинний – 40,1 % [13, с. 73]. За станом на кінець 2010 р., зайнятість у первинному секторі зменшилася на 4,4 відсоткових пункти, у вторинному – на 18,5 в.п., а в третинному зросла на 22,9 в.п. [1]. Оскільки має зростати зайнятість у сфері послуг, а отже, й обсяги надання платних послуг населенню, цей показник є важливим для моніторингу.

У ринковій економіці принциповими є питання збалансованості грошових доходів та витрат населення або задоволення платоспроможного попиту на товари й послуги. Саме ці вимоги примусили дослідити динаміку роздрібного товарообороту.

Відомо, що ринковий механізм неспроможний урівноважити економіку. Поза впливом ринку залишаються сфери освіти, охорони здоров'я, культура, громадяни, які не беруть участі у виробничій діяльності, й ті, що формально зайняті в суспільному виробництві, але підпадають під дискримінаційні заходи роботодавців. Закономірно, що ці функції бере на себе держава. Головним засобом впливу держави на розвиток країни за умов ринку є зведений бюджет, а також доходи, що є його складовою. Оскільки доходи є відтворенням міри мобілізації фінансових ресурсів, необхідних для їх наступного перерозподілу й використання в цілях державного регулювання економічного розвитку країни і її регіонів, а також реалізації соціальної політики, ми врахували показник доходів зведеного бюджету.

Згідно із даними табл. 1, обсяги валового внутрішнього продукту (ВВП) за станом на кінець 1997 р. не перевищували 41,7 % від виробничих реалій 1990 р. До 2008 р. країна спромоглася наростити обсяги продукування ВВП до 74,2 % від рівня 1990 р. Світова економічна криза 2008–2009 рр. і пов'язаний з нею спад виробництва в експортноорієнтованих галузях країни позначилися на показниках відродження потенціалу продукування ВВП. Тож обсяг продукування ВВП був співвимірним з його значенням у таких країнах як Греція, Португалія, Швейцарія, але у цих країнах чисельність населення у 4–5 разів менша від України.

Така динаміка характерна і для ВВП у розрахунку на одну особу. Проте за станом на кінець 2008 р. його абсолютне значення у порівняних цінах становило 83,3 % від рівня 1990 р. і перевищувало національне досягнення у виробництві ВВП в цілому на 9,1 в.п.

Щодо виробництва промислової продукції, то її обсяги за офіційними статистичними даними вже у 2006 р. зрівнялися з показником 1990 р., а у 2007 р. перевершила його на 8,8 %. Унаслідок фінансової нестабільності в наступні 2009–2010 рр. обсяги виробництва промислової продукції опустилися відповідно до 80,6 % і 89,4 % відносно 1990 р. Але ця динаміка викликає певні сумніви, зумовлені змінами натуральних показників виробництва продукції в промисловості. Виходить, що результат економічного зростання в галузях промисловості не віднаходить пояснення через процеси активізації господарської діяльності, а базується виключно на ціновій динаміці. За нашими розрахунками впродовж 1997–2010 рр. ціни виробників промислової продукції зросли у 7,7 раза [1].

Обсяг виробництва сільськогосподарської продукції у період з 1990 до 2010 р. становив 70 % від тих самих показників за радянських часів. Продукція рослинництва у вартісному вимірі скоротилася порівняно з 1990 р. у цінах 2005 р. на 12 %, а тваринництва – на 47,2% [1].

Значної рецесії зазнала й інвестиційна діяльність. За станом на кінець 2010 р. обсяг інвестицій в основний капітал становив тільки 49,7 % від рівня 1990 р.

Кількість зайнятого населення скоротилася на 30 %. За умов зниження пропозиції товарів і послуг продуценти припиняють боротьбу за споживача і забезпечують економічне зростання досить простим способом – розкручуванням цін. Так, підприємцям немає потреби в нарощуванні кількості робочих місць.

Якщо виходити з ситуації, що склалася у первинному і вторинному секторах економіки, то важко стверджувати про досягнення ними такого рівня виробництва, якого сьогодні чи у найближчій перспективі достатньо для задоволення потреб населення у їх продукції.

Той сектор, який мав перейматися питаннями залучення незайнятого працездатного населення для нарощування обсягів надання послуг населенню, потенційно спроможний розширити кількість робочих місць, але не зростання маси послуг через обмежені можливості впровадження технічних засобів. Тому половинний рівень відновлення потенціалу сфери послуг є закономірним.

Обсяги роздрібного товарообігу в цілому характеризують життєвий рівень населення і пов'язані з прагненням людини до задоволення своїх потреб. За даними Державної служби статистики вже у 2007 р. роздрібний товарообіг перевишив цей показник на 20,4 % його обсяги 1990 р. Така позитивна динаміка була характерною і для наступних 2008 – 2010 рр. Проте структура роздрібного товарообігу за даними змін структури споживання домогосподарств склалася не зовсім раціональною. За станом на кінець 2009 р. середньостатистичне українське домогосподарство витратило на продовольчі товари 57,6 %, на товари непродовольчої групи – 24,7 % (у тому числі на тканини, одяг, взуття – 6,4 %, на меблі, предмети культурно-побутового призначення – 2,6 %), на культурно-побутові послуги – 15,9 % (з них оплата квартир, комунальних послуг і утримання власних будинків – 8,0 %), на сімейні накопичення – 3,5 % [1]. Приведена динаміка структури витрат не є поводом до оптимізму, а інформує про нег्रेसивні тенденції, не зважаючи на позитивну динаміку роздрібного товарообігу. Це підтверджується при порівнянні зі стандартом структури раціонального споживання, за якою витрати на продукти харчування не повинні перевищувати 30 % сукупних доходів домогосподарства, витрати на непродовольчі товари – 47 % (у тому числі на тканини, одяг, взуття – 20,0 %, на меблі, предмети культурно-побутового призначення – 18,0 %), витрати на всі послуги в цілому – 23 % [14, с. 215]. Переорієнтація на продукти харчування пов'язана зі зростанням цін на них впродовж 1997-2010 рр. у 5,8 разів [1]. Саме з ціновою детермінантою корелюється зростання обсягів роздрібного товарообігу.

Фінансові можливості держави визначає динаміка виробничої сфери, а вона за вищенаведеними оцінками деградувала за результатами використання ресурсів і виробництва. За станом на кінець 2010 р. доходи зведеного бюджету досягли тільки 73,1 % від рівня 1990 р.

Навряд чи викличе сумніви твердження про те, що динаміка макропоказників у викладеному їй розумінні вказує не стільки на тривалий економічний спад, скільки взагалі на наявність системної кризи. Результатом тої неоліберальної політики, що проводилася на теренах країни, стало не стільки недовідтворення основного капіталу, зростання безробіття і дефіцитність обігових коштів, скільки розширення діапазону асиметрії, а не її звуження як того бажали реформатори на початку ринкового трансформування.

Таким чином, прояв набутої неоднорідності економічного простору країни, що зафіксовано нами в таблиці, засвідчує нагромадження суперечностей політики розвитку країни загалом. Якщо виходити з того, що система, зміни в якій відбуваються без значного відхилення від прийнятного стандарту, є впорядкованою, то виявлені стани впродовж 1997–2010 рр. інформують про системну невпорядкованість, пов'язану з якістю управлінських впливів. У прагненні панування над соціальністю владні інститути своїми діями деформували соціально-економічну сферу і внесли дисбаланс у відносини людини і суспільства.

Тому, перш за все, становлення і розвиток соціальності прийнятного типу слід розглядати в площині дій по зміцненню єдності суспільства і держави, суспільства і людини, гармонізації соціально-економічних перетворень у розрізі територій, інтеграції національної економіки тощо. На нашу думку, держава має будуватися за такими відомими зразками, які найбільшою мірою відповідають визнаним світовою спільнотою загальноцивілізаційним нормам і кореспондуються з політичними, економічними і соціальними реаліями минулого та сучасності і, більш того, ймовірного майбутнього. Для успіху перетворень слід розробити науково-обґрунтовану, адекватну станом і поставленим цілям, розумну економічну та соціальну політику й чітко дотримуючись основних положень впроваджувати її. Йдеться про грошово-кредитну і бюджетну системи, цінову політику, формування системи соціального захисту, вирішення питань зайнятості.

Література:

1. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua

2. Яшина Н.И. Совершенствование управления региональными финансами с учетом оценки риска функциональных расходов бюджетов территорий / Н.И. Яшина, И.А. Гришунина // Финансы и кредит. – 2005. – № 34 (202). – С.3-13.
3. Лукінов І. Економічні трансформації наприкінці ХХ сторіччя / І. Лукінов. – К.: Наукова думка, 1997 – 128 с.
4. Гальчинський А.С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К.: АДФЕФ-Україна, 2010. – 572 с.
5. Базилевич В. Метафізика економіки : монографія / В. Базилевич, В. Ільїн. – К.: Знання, 2007. – 718 с.
6. Моторин Р. Валовий внутрішній продукт (ВВП) / Р. Моторин // Економічна енциклопедія: у 3 т. Т. 1. / С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Академія, 2000. – 864 с.
7. Пашута М.Т. Прогнозування та програмування економічного і соціального розвитку: навч. посіб. / М.Т. Пашута. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 408 с.
8. Тенденции экономического развития бывшего СССР / В.М. Кудров // Европа и Россия: опыт экономических преобразований / Отв. ред. В.М. Кудров. – М.: Наука, 1996. – 480 с.
9. Мэнкью Н. Г. Принципы экономикс / Н.Г. Мэнкью. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 784 с.
10. Мінченко М.В. Планування та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів: підруч. / М.В. Мінченко, Л.П. Чижов, А.В. Фролков. – Суми: Університетська книга, 2004. – 442 с.
11. Седлак М. Тенденции развития секторальной структуры экономики / М. Седлак // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – № 4. – С. 47-57.
12. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): наук монографія / С.А. Єрохін. – К.: Світ знань, 2002. – 528 с.
13. Народне господарство України у 1992 році: стат. щоріч. / Міністерство стат. України; відп. за вип. В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1993. – 464 с.
14. Удотова Л.Ф. Соціальна статистика : підруч. / Л.Ф. Удотова. – К.: КНЕУ, 2002. – 376 с.

Каховская Е.В. Основные тенденции динамики макропоказателей экономики Украины в условиях построения социального государства. *В статье анализируется формирование и изменение социальности в национальном экономическом пространстве с 1997 по 2010 г. на основе отчетных и полученных автором данных. Приводятся аргументы, подтверждающие необходимость измерения и моделирования процесса формирования и изменения социальности. Предоставляются результаты оценки экономической базы социальности с обоснованием перечня избранных показателей и выводами относительно их изменений на протяжении 1997–2010 гг. Обнаружены деструкции, тормозящие движение к приемлемым эталонам социальности.*

Ключевые слова: социальность, оценка, ВВП, ВВП на 1 человека, факторы влияния, управление, перспективы.

Kakhovska E.V. Main tendencies of the micro-indices dynamics of the economy of Ukraine within social state creation. *The peculiarities of formation and changes of sociality in the national economic space of the 1997 – 2010s are analyzed in the article. The arguments on measuring and modeling the formation process and sociality changes are given. The results of the evaluation of the economic base of sociality with the proved list of obtained indices and conclusions about their changes during the 1997-2010s are presented. Destructions which prevent the movement to the standard of sociality are shown.*

Key words: sociality, evaluation, GDP, GDP per capita, influence factors, management, prospects.

УДК 330.8-043.86:321

Логінов М.М.,

канд. істор. наук
доцент кафедри історії та теорії господарства
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана

Роль держави в еволюції господарської системи

У статті висвітлюється роль держави в еволюції господарської системи. Критично розглядаються різні теорії взаємодії держави і економіки. Наводиться ілюстративний матеріал, що засвідчує підвищення ролі держави з давніх часів до наших днів. Визначаються історичні та сучасні аспекти цієї проблеми на рівні як національного, так і світового господарства.

Ключові слова: держава, господарська система, квазідержавна (уявна, несправжня) система, етатистська система господарських відносин, неокласичне відродження, екстраполяційний тренд.

Метою цієї статті є дослідження ролі держави в еволюції господарської системи та оптимального розподілу господарсько-економічних функцій між державою і ринковим механізмом як у господарській системі окремих держав, так і у світовій економіці в цілому.

Сам факт існування держави завжди передбачає впровадження різних моделей економічної політики (що завжди знаходить відображення в системі економічного законодавства). Дієві моделі економічної політики суттєво впливають на кількісні та якісні характеристики економіки і її властивості.

Зокрема, такі економічні параметри економіки як міра лібералізації, відкритості, приватизації і навіть конкурентності ринків встановлюються державою. Причому його організаційні ресурси нині (чого не було, наприклад, у XVIII ст.) дозволяють в найкороткий час радикально змінити, за перерахованими параметрами, економічну ситуацію. Історико-економічна рефлексія досвіду ролі держави в господарській системі визначає також форми і методи їх взаємодії.

Актуальність теми статті зумовлена сучасним станом української економіки, який характеризується стрімким зменшенням обсягів виробництва, нестабільністю відносин власності, наростанням соціальної напруженості. Така ситуація засвідчує, що державна участь у регулюванні господарських процесів була малоефективною, а, отже, потребує радикального переосмислення. Стабілізація і розвиток економіки, успіх здійснюваних реформ багато в чому залежать від ефективної політики держави. На сучасному етапі проблема полягає в тому, що господарський механізм в Україні знаходиться у фазі трансформації, а це означає, що йдеться про особливу роль держави в економіці перехідного періоду. У сфері цієї проблематики значний науковий вклад зробили такі українські вчені: В. Геєц, Л. Гринев, С. Злупко, Д. Лукьяненко, І. Малий, С. Мочерний, Ю. Пахомов, В. Савчук, А. Филипенко, А. Чухно та російські дослідники Л. Абалкин, Е. Гайдар, С. Глазьев, С. Долгів. В їх працях розкрито еволюцію поглядів на роль держави в управлінні господарською системою: від ідей невтручання (класики, монетаристи) до кейнсіанства і сучасних концепцій.

У теорії історико-економічної науки традиційним є твердження про те, що спочатку виникають первинні осередки (економічні модулі) з розвинутою господарською діяльністю, а потім на їх основі формуються політичні утворення державного типу. Передумовою виникнення центру політичної влади у Середньовіччі була наявність осередків, спроможних виробляти додатковий продукт у натуральній формі (сімейні, родові, племінні господарства). Вирішальну роль у цьому процесі відіграла родоплемінна держава, що бала здатна мобілізувати і перерозподілити ресурси, концентруючи їх у центрах управління

територією, що й створювало передумови для формування більш складних форм економічного життя.

У процесі історичної взаємодії держави і господарської сфери суспільства сформований господарський механізм, що стає дедалі автономнішим. При цьому можна виділити кілька чинників:

- зростання міських центрів, монетизація обміну і, як наслідок, зростання торгівлі;
- розвиток позичкової діяльності – чим більше розвинута система ринків і ринковий механізм, тим більше автономності в державному секторі;
- наявність власності, визначеної відповідними законами та законодавчими актами.

Слід підкреслити, що у стародавніх державах Сходу власність фактично мала двоїстий характер: з одного боку, держава володіла необмеженими можливостями відчуження будь-якої приватної власності і висувала претензії на саму особистість підданого. І це робило особисту власність «умовно-приватною». З іншого, суб'єкт приватної власності володів багатьма правами реального власника.

За умов воєнних конфліктів право володіння стосовно держави набувало тимчасового й умовного характеру. Фактор війни і військових конфліктів обмежував автономність господарської системи. Відомі історичні факти засвідчують, що значні військові ризики сприяють зменшенню автономності господарського механізму та його інтеграції у соціальну сферу. Це відбувається за рахунок здійснення державою перерозподілу економічних ресурсів, а також її участі в економічній діяльності.

Розширення господарської території передбачає значний обсяг військових зусиль і ресурсного забезпечення та створює ризики, що підвищує потребу в інтеграції економічного і соціально-політичного механізмів. До таких же наслідків призводить і політика стягнення «військового податку» (захоплення майна, людей, контрибуції), що нерідко перетворюється на своєрідний вид економічної діяльності.

Таким чином, військові ризики та військові конфлікти викликають регресивні зміни як у продуктивних силах, так і у системі економічних інститутів й в економічному механізмі.

Процес зростання незалежності господарської системи від держави і проблема інверсії цього процесу. Практично всі відомі нині господарські системи, історія яких починалася з примітивних господарських структур, бідних внутрішніми зв'язками (що відповідає нерозвинутості товарно-грошових відносин), як правило, зазнають суттєвого впливу з боку соціальних, політичних і релігійних інститутів.

Зазвичай це відбувалося у зв'язку із виникненням перших держав та їх господарської діяльністю. Таким був процес, що привів до появи господарських систем зі значним ступенем автономності від соціальних і державних інститутів та здатністю ефективного саморозвитку. Так, фактор географічного положення забезпечив самобутній розвиток господарської системи Англії протягом майже трьох століть. Результатом цього стало створення моделі ринкового господарства з високим ступенем незалежності господарської системи від держави.

При цьому за державою були закріплені функції:

- утримання (захоплення) господарської території;
- забезпечення доступу на зовнішні ринки;
- захисту власного ринку від зовнішніх конкурентів будь-якими засобами;
- забезпечення функціонування нормативно-правової системи і системи законодавчого забезпечення функціонування економіки;
- поліцейського захисту.

Заслугове на увагу і той факт, що теза про «непотрібність держави» з'явилася в Англії наприкінці XVIII ст., коли основу її економічної сили все ще становили потужні компанії монопольного типу (Ост-Індійська, Вест-Індійська, Компанія Гудзонової Затоки), з яких Ост-Індійська компанія була «державою в державі», що завоювала Індію буквально на свій рахунок [9, с. 193].

Мінімум втручання держави в Англії в економічне життя припадає, на 40–60-ті роки XIX ст. Після того, як мінімізація державного втручання в економічні та соціальні процеси досягла крайньої межі, тенденції набули зворотнього напрямку – економічні та соціальні функції держави почали поступово розширюватися.

Зростання концентрації і централізації виробництва і капіталу, утворення монополій підготували основу для докорінної зміни економічної ролі і функцій держави. За нових умов світової системи господарства ринковий механізм не міг самостійно і систематично регулювати економічні зв'язки і відносини, що істотно ускладнилися. Це засвідчила світова криза 1929–1933 рр. [5, с. 278-279], що зумовила необхідність активного втручання держави в економічне життя суспільства. Справа в тому, що окремі, навіть наймогутніші монополії, неспроможні без участі держави здійснювати відтворювальний процес, що наочно підтверджує конкуренція на світовому ринку.

Економічна роль капіталістичної держави за умов державно-монополістичного капіталізму охоплює широкий комплекс економічної діяльності, а також державного сектора економіки, що відіграє істотну роль в економіці сучасних розвинутих країн. Високий рівень усупільнення виробництва обумовлює можливість і необхідність плановірності відтворювального процесу, що підсилює і навіть видозмінює економічну роль держави.

Активізація державного регулювання економіки в роки Першої світової війни суттєво змінила характер ринкових процесів. Держава почала здійснювати не лише законодавчий вплив на економічну сферу, а й більшою мірою виступати в ролі самостійного господарського суб'єкта, а також безпосереднього регулятора економічних відносин. Однак система великомасштабного державного регулювання, що формувалася, відображала лише специфіку військової кон'юнктури. Тому до її закінчення практично у всіх країнах утворилася яскраво виражена етатистська система господарських відносин [2, с. 499].

Безперечною є вирішальна економічна роль держави в ситуаціях військових і передвоєнних, коли згадується вже не про подолання кризових тенденцій, а про питання «бути чи не бути». Для відповіді на виклики такого масштабу держава обов'язково зміцнює свої регулюючі механізми, і, насамперед, – економічні. Причому неважливо, про який тип економіки йдеться – план, ринок, змішані моделі. Реалізується мобілізаційна економіка, тобто використовуються необхідні способи форсованої концентрації сил, активності і ресурсів на необхідних стратегічних напрямках. І напрями ці визначає держава [9, с. 11].

Період Великої кризи 1929–1933 рр. за короткий проміжок часу, але вже в мирний час, повторно викликав небувалі темпи державного втручання в господарське життя. Розвиток етатизму був характерним для всіх без винятку країн. Відмінна риса нового етапу розвитку системи державного регулювання в тому, що феномен етатизації отримав досить потужне теоретичне обґрунтування в положеннях кейнсіанської теорії.

Теорія Кейнса передбачає активне втручання держави в економічне життя. Він заперечував догми неокласичної економічної теорії про можливість досягнення повного і раціонального використання ресурсів без допомоги держави. Цей учений відстоював необхідність державної політики як засобу, здатного врівноважувати сукупний попит і сукупну пропозицію [5, с. 71], виводити економіку з кризового стану, сприяти її подальшій стабілізації. Ним була не тільки переконливо доведена необхідність активного державного втручання в економіку, а й запропоновано конкретні інструменти регулювання. В історії світової економіки ідеї активного державного регулювання були реалізовані двома шляхами:

- через ліберально-демократичні реформи – в державах з сильною центральною владою і стійкою парламентською системою (США, Англія, Франція та інші країни) [3, с. 138-162];
- через створення тоталітарно-репресивних режимів – у державах зі слабкою центральною владою і не сформованою парламентською системою (Росія, Італія, Німеччина та інші країни) [3, с. 151-162].

Регулюючи процеси в економіці ХХ ст., держава переслідувала різні цілі, у тому числі фіскальні, забезпечення соціальної стабільності, захисту своїх підприємців тощо. Але, незалежно від того, які конкретно цілі вона переслідує, держава впливає на матеріальні та фінансові потоки.

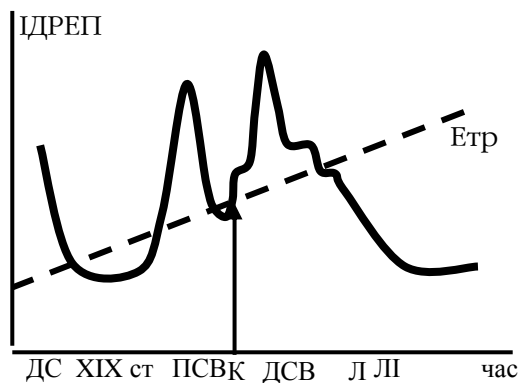
На початку 80-х років посилення консервативного напрямку отримало назву «консервативного зсуву» в теорії та економічній політиці. Нові течії відсунули на другий план і питання про доцільність та масштаби державного втручання в економіку. Наслідком нових на-

строїв стала криза реформізму і прихід до влади у цей час консервативних урядів майже у всіх розвинутих країнах, що взяли курс на скорочення державного втручання в економіку.

Чиказька школа стала основним джерелом «неокласичного відродження», яке на межі 70–80-х років витіснило кейнсіанство як загальноприйнятую економічну теорію. Неоконсерватизм визнає збереження старих принципів побудови економіки – приватної власності і вільного підприємництва та невтручання держави в економіку.

Важлива роль у критичному аналізі кейнсіанства та розробки неоконсервативного напрямку теорії у Великобританії належить Фрідріху Хайеку. Він був активним ворогом перебування суспільства [1, с. 277-288]. Як послідовний прихильник конкурентного ринку, Ф. Хайек різко критикував практику широкого втручання держави в економіку. Неоконсерватори зробили спробу повернути економічну теорію і господарську практику до визнання принципу невтручання держави в економіку.

Умовні позначення ІДРЕП:

- ДС – Середньовіччя XIX–XX ст.
- ПСВ – Перша світова війна
- К – світова криза (1929–1933 рр.)
- ДСВ – Друга світова війна
- Л – лібералізаційні перетворення 80- 90-ті роки
- ЛІ – лібералізаційний ідеал
- Етр – екстраполяційний тренд (засвідчує, до якого стану в майбутньому може наблизитися об'єкт). Методи екстраполяції трендів дозволяють як тенденції минулого розвитку досліджуваного об'єкту.

Джерело: Черной Л.С. Глобализация: прошлое или будущее? Трансформация рыночных хозяйственно-экономических систем / Л.С. Черной. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2003. – С. 40.

Різноманітні варіанти впливу з боку держави на економіку можуть бути приведені до узагальнюючого показника, який можна назвати індексом інтенсивності державного регулювання економічних процесів (ІДРЕП). Динаміка цього показника стосовно світової економіки (звичайно, у досить наближеному, схематизованому вигляді) наведена на поднаному вище графіку.

Якщо виходити лише з динамічних характеристик (тренда) зміни ІДРЕП, то очікувати істотного й стійкого зниження рівня інтенсивності державного регулювання процесів, що відбуваються в світовій економіці, не доводиться. Швидше за все, на перспективу в кілька десятків років індекс ІДРЕП повинен зрости проти тієї величини, на якій він знаходився у 50–70-ті роки XX ст. Лібералізаційний же проект передбачає, навпаки, його зниження.

З викладеного доходимо висновку, що в тандемі «державна – господарська система» не станеться радикальних змін порівняно з тими, які вже мали місце у минулому. Партифікація економічного суверенітету більшої частини держав, ймовірно, триватиме, але основні економічні центри збережуть свій господарський суверенітет. Питання полягає в тому, як оптимально розподілити господарсько-економічні функції між державою і ринковим механізмом як у межах окремих держав, так і світової економіки в цілому.

Література:

1. Бартенев С.А. Экономическая история: учеб. / С.А. Бартенев. – М.: Экономистъ, 2003. – 456 с.
2. История мировой экономики: учеб. для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2003. – 723 с.
3. История экономических учений: учебн. / Под ред. А.Г. Худокормова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – Ч. II. – 416 с.
4. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В. Степаненко, В.М. Фещенко, С.Н. Антонюк, Н.О. Тимочко та ін.]. – К.: КНЕУ, 2010. – 743 с.
5. Кейнс Дж.М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей: Реф-дайдж. / Дж.М. Кейнс/ Укл. В.М. Фещенко. – К.: АУБ, 1999.

6. Леоненко П.М. Економічна історія: навч. посіб. / П.М. Леоненко, П.І. Юхименко. – К.: Знання-Прес, 2004. – 570 с.
7. Проскурін П.В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: навч. посіб. / П.В. Проскурін. – К.: КНЕУ, 2005. – 372 с.
8. Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М.В. Конотопова. – М.: Дашков и Ко, 2004. – Т. 2. – 636 с.
9. Черной Л.С. Экономика, рынок, государство. – М.: Наука, 2000. – 210 с.

Логинов Н.М. Роль государства в эволюции хозяйственной системы. *В статье освещается роль государства в эволюции хозяйственной системы. Критически рассматриваются различные теории взаимодействия государства и экономики. Приводится иллюстративный материал, который свидетельствует о повышающейся роли государства с древних времен до наших дней. Определены исторические и современные аспекты этой проблемы на уровне как национального, так и мирового хозяйства.*

Ключевые слова: *государство, хозяйственная система, квазигосударственная (мнимая, ненастоящая) система, статистическая система хозяйственных отношений, неоклассическое возрождение, экстраполяционный тренд.*

Loginov M.M. The state power role in the evolution of the economic system. *The article describes the role of the state in the evolution of the economic system. Various theories of interaction between the state and economy are examined. There is an illustrative material showing a global trend of the important state role from ancient times to the present day. Historical and contemporary aspects of the problem are determined on the level of the national and world economy.*

Key words: *the state, economic system, artificial (imaginary, not real) system, statist system of economic relations, neoclassical regeneration, extrapolation trend.*

Політика, історія, культура

УДК 351.853:340.13](477)

Комарницька І.Ю.,

аспірант кафедри української історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Питання нормативно-правового регулювання пам'яткоохоронної діяльності в сучасній Україні

У статті аналізується стан висвітлення основних проблем нормативно-правового забезпечення діяльності по охороні пам'яток історії та культури в Україні.

Ключові слова: *Європейська Хартія, конвенція, культурна спадщина, історична пам'ятка.*

Найбільш активно науковцями обговорюється проблема узгодженості національного законодавства, що регулює пам'яткоохоронну справу, з міжнародними стандартами та зобов'язаннями, які на себе взяла Україна у цій царині культурного життя. Логічно пов'язаною з цими питаннями є проблема уточнення змісту термінології, що використовується у сфері охорони та збереження історико-культурної спадщини. Цим проблемам присвячено чимало дисертаційних досліджень, наукових публікацій. У більшості випадків ці питання аналізують фахівці з права, однак вона залишається поза увагою істориків та історіографів історії України. Так, потрібно згадати праці знавців пам'яткоохоронної справи В.І. Акуленка, В.С. Анджиєвського, М.В. Бевз, В. Горбик, С.І. Кота, Н.М. Куковальської, Т.В. Курило, С.М. Молчанова, Н.І. Пеліванової, Л.В. Прибеги, В.Д. Холодок, О.С. Худолей, Ю.С. Шемшученка.

Розробники українського законодавства у царині охорони пам'яток історії та культури повинні керуватися світовими нормами, які регламентують пам'яткоохоронну діяльність. Серед ключових документів визначне місце займає Венеціанська хартія, прийнята II Міжнародним конгресом архітекторів і технічних спеціалістів із питань історичних пам'яток, що проходив у Венеції 25-31 травня 1964 р. Саме у ній дано чітке визначення поняттю «історична пам'ятка». У 1972 р. Організація з питань освіти, науки і культури при ООН (ЮНЕСКО) ухвалила Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, в якій дано тлумачення терміну «культурна спадщина». Крім того, Україна при розробці нормативної бази повинна керуватися положеннями Флорентійської хартії 1981 р. та Міжнародної хартії про охорону історичних місць 1987 р.

Аналізу вітчизняного законодавства про охорону культурних цінностей та оцінці його відповідності нормам міжнародних документів, наданню пропозицій щодо перспектив вдосконалення правового забезпечення охорони культурних цінностей присвячена публікація Н.І. Пеліванової [9]. Так, серед позитивів у наближенні законодавства до міжнародних норм з охорони культурної спадщини, на думку автора, слід виділити найголовніший – ратифікацію більшості міжнародних документів ЮНЕСКО та Ради Європи. Зокрема, Україна визнала частиною національного законодавства Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і

природної спадщини від 16.11.1972 р., Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970 р., Європейську культурну конвенцію від 19.12.1954 р., Конвенцію про охорону архітектурної спадщини Європи 03.10.1985 р., Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини (переглянуто) від 16.01.1992 р., Європейську ландшафтну конвенцію від 20.10.2000 р., Ризьку хартію про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини від 24.10.2000 р. Дослідниця зауважила, що суттєву роль у становленні національного законодавства виконують норми Рекомендацій ЮНЕСКО [9, с. 26]. Н.І. Пеліванова розглянула зміст Законів «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р., «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р., «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки».

Н.І. Пеліванова визначила низку недоліків вітчизняного нормативного регулювання пам'яткоохоронної справи [9, с. 29]. Серед них авторка виділяє найбільш кричущі – непослідовне дотримання зобов'язань щодо збереження всесвітньої спадщини; необхідність розвитку національного законодавства про охорону підводної спадщини; вдосконалення законодавчого унормування з метою забезпечення комплексного збереження архітектурної спадщини; відсутність загальної концепції національних інтересів України щодо охорони культурної спадщини; недостатня наполегливість у зовнішніх відносинах з іншими державами у зверненнях про повернення своїх культурних цінностей; непослідовність внутрішньої державної політики з питань охорони культурної спадщини [9, с. 30].

Про стан адаптації норм міжнародного права до національної законодавчої бази, що регулює пам'яткоохоронну діяльність у сучасній Україні, йдеться у публікації О.М. Олейнічука [8]. Автором проаналізовано зміст основних європейських документів, ратифікованих Україною, відповідно до яких має розвиватися національне законотворення – хартії та конвенції ООН, Ради Європи, ЮНЕСКО. Важливим є те, що, посилаючись на нормативно-правову базу, подано тлумачення найбільш вживаної в пам'яткоохоронній сфері термінології на кшталт «пам'ятка культурної спадщини», «зона охорони пам'ятки», «консервація», «музеефікація» тощо. Наукове і практичне значення має дане О.М. Олейнічуком чітке окреслення змісту, яке вкладається у поняття «охорона культурної спадщини» як цілого комплексу різних соціальних, економічних, культурних, організаційних та інформаційних аспектів. Автор статті подає аналіз усього масиву законодавчої бази, що регулює процес охорони пам'яток історії та культури у сучасній Україні – законів, президентських указів, постанов Кабінету Міністрів. При цьому, він слушно звертає увагу на їх недосконалість та на ті аспекти, які недостатньо розроблені, а отже ускладнюють процедуру охорони пам'яток, що належать до культурної спадщини. Так, на думку О.М. Олейнічука, потребує розробки нормативне регулювання порядку обліку культурних цінностей, що перебувають у приватній власності, правила їх колекціонування, легалізації приватних колекцій.

Доповненням до цієї наукової розробки можна вважати дослідження Л.В. Прибеги [10]. Так, зокрема, автор розглядає зміст поняття «державна політика щодо культурної спадщини» як багатопрофільний комплекс різних заходів адміністративного, юридичного, наукового, просвітницького, технічного характеру. До завдань цієї політики, проведення якої належить до прерогативи держави, автор зараховує:

- законодавче та нормативне забезпечення охорони пам'яток;
- державне управління цією сферою і контроль за утриманням пам'яток;
- охорону історичного середовища об'єктів культурної спадщини шляхом зонування територій [10, с. 474].

Як зазначає Л.В. Прибега, з усього комплексу завдань на найбільшу увагу заслуговують аспекти державного та нормативного забезпечення пам'яткоохоронних заходів та система державного управління цією сферою. Автором здійснено історичний аналіз становлення законодавчої бази у сфері пам'яткоохоронної діяльності – з повоєнного періоду до сьогодення. Приділена увага позитивним сторонам та недолікам, присутнім у нормативно-правовій базі. Характеризуючи один із головних документів, що регулює пам'яткоохоронну діяльність, Закон «Про охорону культурної спадщини», Л.В. Прибега стверджує, що попри всі

його переваги, не вирішив багато проблем. Так, зауважує дослідник, на практиці ще залишається відомча роздвоєність в охороні пам'яток архітектури та містобудування, має місце законодавча нерегульованість механізму комплексного збереження об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини [10, с. 479].

Досить багато проблем виникло з уточненням поняття «заповідний архітектурний комплекс». Так, М.В. Бевз на підставі нормативного тлумачення дає таке пояснення: це не лише містобудівні комплекси чи зони, які сьогодні мають затверджений охоронний статус (заповідника, заповідної території, історичного ареалу), а й містобудівні утворення, які не були ще об'єктами пам'яткоохоронного процесу, але мають достатній історико-культурний потенціал [3, с. 14]. Вона також звертає увагу і на визначення досить актуального на Заході й останнім часом в Україні терміну «регенерація», що у перекладі з лат. «regeneratio» означає відродження, відтворення втрачених частин. Оскільки саме на процесі регенерації історичних пам'яток робиться зараз найбільший наголос, то слід у цьому ж контексті згадати визначення дослідника В. Тимофійка. Так, на його думку, регенерація – це відродження міського організму з відбудовою втрачених частин. Розширено трактує цей термін В. Вечерський: відтворення втрачених частин, розпланувально-просторової карти історичних міст або їх центрів, окремих ансамблів, архітектурних комплексів будинків і споруд [2, с. 251].

Серед неспеціальних досліджень, в яких лише частково піднімається проблема відповідності національного законодавства нормам міжнародних документів, ратифікованих Україною, слід згадати публікацію В. Горбик та Г. Денисенко. Так, досить слушно зауважується, що масова кампанія не може і не повинна замінити ремонт і реставрацію існуючих автентичних пам'яток, оскільки автентичність є основним критерієм їх поцінування. Разом із тим, реконструкція об'єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок природних катаклізмів, воєнного лихоліття, недбалості людської діяльності, можлива за ряду умов. Так, у Ризькій хартії 2000 р. «Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини» наголошується, що пам'ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону; повинні існувати наявні обміри і відповідна документація. Посилаючись на положення, закріплені в згаданій Хартії, автори дослідження зауважують, що реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові [5, с. 141]. У підтвердження своїх коментарів В. Горбик та Г. Денисенко наводять уривок із тексту цього документа: «Потреба у реконструкції має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними й місцевими уповноваженими органами та громадськістю».

Звісно, можна погодитися з позицією багатьох дослідників і практичних фахівців, які вважають, що міжнародна законодавча база носить рекомендаційний характер для України. Незважаючи на це, чимало дослідників звертають увагу на цю проблему у контексті вивчення різних аспектів пам'яткоохоронної справи в Україні. Серед них Г.О. Андрес, яка комплексно розглянула роль міжнародних організацій та сформованих ними вимог щодо вдосконалення національної політики у сфері охорони культурної спадщини, а також визначення рівня відповідності пам'яткоохоронної системи України міжнародним стандартам в умовах інтеграційних процесів [1]. Зокрема, у третьому розділі дисертації Г.О. Андрес проаналізувала стан пам'яткоохоронної справи України та відповідність міжнародним вимогам. Автор зауважує, що Україна, як учасник міжнародних інституцій, несе відповідальність перед світовим співтовариством за збереження культурної спадщини. На основі чинного законодавства, відповідно до загально визнаних принципів та норм міжнародного права і міжнародних зобов'язань, зауважується дослідницею, розроблено та впроваджено нормативні акти, що складають основу системи охорони пам'яток у державі.

У цьому ж контексті потрібно також згадати О.С. Худолей, яка, крім загального контексту становлення сучасної пам'яткоохоронної справи в Україні, звернула увагу і на питання відповідності українського законодавства міжнародним документам. Серед ключових автор називає Венеціанську хартію 1964 р., Конвенцію ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. та Флорентійську хартію 1981 р. [11, с. 9-10]. Слушно дослідниця акцентує увагу на проблемах узгодженості української правової бази у сфері ох-

рони пам'яток із нормами, прийнятими з метою охорони нерухомих пам'яток у світі. Зокрема, йдеться про положення Ризької хартії 2000 р. «Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини», згідно з якими реконструкція певної історичної пам'ятки передбачає проведення попередніх консультацій між усіма органами влади, причетними до цього об'єкту, та громадськістю [11, с. 10]. О.С. Худoley небезпідставно стверджує, що з цим в Україні ситуація досить проблематична. Багато суперечок існує навколо питання автентичності та критеріїв цінності пам'ятки, яку треба відновлювати. Як приклад, вона наводить пам'ятки радянської доби, навколо яких точаться словесні «баталії», і які не так становлять цінність, скільки використовуються як предмет для політичних спекуляцій.

О.В. Усенко на підставі аналізу нормативно-правової бази, що хронологічно охоплює 1991-2011 рр., подає уточнене тлумачення найбільш вживаної вузькими фахівцями та науковцями термінології у сфері охорони культурної спадщини. Зокрема найбільший інтерес викликають дефініції «пам'ятки історії», «пам'ятки народної творчості», «пам'ятки персональної творчості», які визнані складовими елементами культурної спадщини, що об'єднує у собі всі матеріальні і духовні здобутки суспільства, його історичний досвід. Досить цінними, на наш погляд, є запропоновані дослідницею юридичні підходи до класифікації пам'яток історії та культури – за підставами походження, за ознаками функціонального призначення.

Майже не представлена в українській історіографії проблема організації системи охорони та збереження культурно-історичної спадщини на регіональному рівні. Незрозуміло з яких причин не вивчається зарубіжний досвід. Йдеться не лише про комплекс заходів, але і про врахування специфіки регіону розташування пам'ятки, врахування контексту, в якому вона виникла і збереження її унікальності. Крім того, тут має враховуватися й управлінський чинник, який не останню роль відіграє в пам'яткоохоронній справі. Так, зауважує автор ґрунтовного дослідження на цю тематику К.М. Гевель, законодавством України передбачено створення та функціонування обласних органів, які б на рівні регіональної влади вирішували питання охорони культурної спадщини [4]. Дослідниця зазначає, що не всі регіони мають такі органи, що не сприяє поліпшенню стану справ. Вирішення цих проблем, пише вона, належить до компетенції управлінь культури обласних державних адміністрацій. Охорона та збереження об'єктів історико-культурної спадщини на місцях, згідно з діючим Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» забезпечуються виконавчими органами місцевого самоврядування. Автор статті, посилаючись на законодавство, зауважує, що до специфічних повноважень органів охорони культурної спадщини місцевого самоврядування відносяться такі, як популяризація справи охорони культурної спадщини на певній території, організація науково-методичної, експозиційно-виставкової та видавничої діяльності, організація досліджень об'єктів культурної спадщини, участь у підготовки, перепідготовці та підвищенні кваліфікації працівників у сфері охорони культурної спадщини [4, с. 29].

Слід зазначити, що існує небагато досліджень, присвячених проблемам правового регулювання охорони окремих видів пам'яток культурно-історичної спадщини. Недостатньо уваги дослідники приділяють питанню специфічних особливостей правового регулювання різних типів пам'яток історико-культурної спадщини, серед яких споруди сакрального призначення, історико-культурні заповідники, об'єкти, що становлять частину музейних або приватних колекцій тощо. Найбільший інтерес викликають широко відомі в Україні і популярні для екскурсійних маршрутів замкові та заповідні історико-архітектурні комплекси Києва, Золочева, Львова, Збаража, Кам'янця-Подільського, доля яких досить часто обговорюється на сторінках періодичних видань.

Потрібно віддати належне тим питанням нормативного регулювання збереження історичних заповідників, які піднімаються у публікації Н.М. Куковальської [7, с. 70-73]. Зокрема автор звертає увагу на поверхове розуміння специфіки діяльності заповідників, як специфічного закладу культури з боку законодавчої та виконавчої гілок влади. Особливо, підкреслює вона, це стосується законодавства про музеї, про збереження пам'яток історії та культури. Так, на думку авторки, назріла необхідність вирішення проблем формування нормативно-правової бази, яка б регулювала діяльність заповідників та їх охорону. Зокрема Н.М. Куковальська вказує на відсутність важливих, на її погляд, акцентів у цьому питанні:

- розмитість визначення «історико-культурний заповідник»;
- відсутність у заповідників прав органів охорони пам'яток, як на своїх територіях, так і в охоронних зонах;
- невирішеність питання про надання преференцій та пільг заповідникам при оподаткуванні;
- неврегульованість відносин між органами виконавчої влади та управлінням майном та діяльністю заповідників;
- відсутність у нормативній базі особливої ролі заповідників національного та світового значення [7, с. 71-72].

Зосередивши основну увагу на законодавчому регулюванні охорони історико-культурних заповідників, В.О. Жадько стверджує, що в Україні функціонує понад 60 історико-культурних заповідників. Було відкрито нові заповідники – історико-меморіальний «Луцьківське кладовище», культурно-історичний заповідник у Вишгороді, музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році», історико-архітектурні заповідники у Жовкві, Дубно, Збаражі, Хотині, історико-культурний заповідник «Тустань» [6]. Проте, дослідник зауважує, що саме охорона цього виду історико-культурних пам'яток викликає найбільше нарікань через недосконалість законодавчої бази або проблеми з її впровадженням у роботі заповідників. Серед найбільш серйозних проблем В.О. Жадько називає вирішення багатьох питань збереження та функціонування заповідників чиновниками, а не фаховими науковцями та громадськістю. Також він звертає увагу і на відсутність в Україні цільової підготовки кадрів для комплектації пам'яткоохоронних органів. Саме тому, стверджує автор, найбільш ефективні консерваційний та реставраційний методи до цінного історичного середовища часто ігноруються, бо кадрові музейні працівники недостатньо обізнані зі специфікою збереження пам'яток. Як один із шляхів розв'язання цих проблем, він вбачає заснування обов'язкових курсів підвищення кваліфікації з відповідного законодавства, вивчення світового досвіду, нових методик досліджень, реставрації, збереження та наукових критеріїв оцінки пам'яток. Серед названих автором проблем слід також звернути увагу на питання розширення системної пропаганди вітчизняних пам'яток, впровадження заходів із боротьби з так званими «чорними» археологами, якнайширше залучення до охорони та збереження пам'яток історії та культури громадських організацій.

Таким чином, історіографічний аналіз висвітлення проблеми нормативного регулювання пам'яткоохоронної справи в Україні засвідчив наступне: по-перше, протягом останніх двох десятиліть поступово окреслився окремий напрям досліджень, в яких розглядаються різні аспекти формування національного законодавства, його узгодженості з вимогами часу та європейськими нормативними стандартами; по-друге, науковці окремо розглядають проблеми використання термінології у пам'яткоохоронній сфері. Проте, йдеться про певну фрагментарність у вивченні цих аспектів, поки що відсутні фундаментальні спеціальні дослідження комплексного характеру.

Література:

1. Андрес Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» / Г.О. Андрес. – К., 2009. – 20 с.
2. Архітектура. Короткий словник-довідник / За заг. ред. А.П. Мардера – К.: Будівельник, 1995. – С. 251.
3. Бевз М.В. Методологічні аспекти збереження, реставрації та регенерації заповідних містобудівних ансамблів і комплексів / М.В. Бевз // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25-27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатний двор, 2005. – С. 14.
4. Гевель К.М. Регіональний рівень управління сферою збереження історико-культурної спадщини в Україні / К.М. Гевель // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика: матер. наук.-практ. конф. (22 жовтня 2010 р.): у 2 ч. Ч. 2 / За наук. ред. чл.-ред. НАН України В.С. Загорського. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 29.
5. Горбик В. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. Горбик, Г. Денисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 139-145.
6. Жадько В.О. До проблеми збереження історичної спадщини та формування законодавчої бази / В.О. Жадько // Гілея. – 2010. – № 33 (1). – С. 2-9.

7. Куковальська Н.М. О нормативно-правовом регулюванні діяльності заповідників / Н.М. Куковальська // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25-27 трав. 2005 р. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 71-72.
8. Олейнічук О.М. Законодавче забезпечення охорони і збереження пам'яток історії та культури в Україні / О.М. Олейнічук // Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження. – Умань, 2009. – С.166-176.
9. Пеліванова Н.І. Проблеми адаптації законодавства України до міжнародних норм у сфері охорони культурної спадщини // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 25-31.
10. Прибега Л.В. Сутність та зміст поняття «охорона» в архітектурному пам'яткознавстві / Л.В. Прибега // Праці Науково-дослідного Інституту пам'яткоохоронних досліджень. – 2008. – Вип. 4. – С. 470-492.
11. Худолей О.С. Трансформаційні процеси у сфері пам'яткоохоронної справи в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.С. Худолей. – Луганськ, 2007. – 18 с.

Комарницькая И.Ю. Вопросы нормативно-правового регулирования памятников охранной деятельности в современной Украине. В статье анализируется состояние освещения основных проблем нормативно-правового обеспечения деятельности по охране памятников истории и культуры в Украине.

Ключевые слова: Европейская Хартия, конвенция, культурное наследие, исторический памятник.

Komarnytska I.U. The normative-legal regulation of activities for protection of the historical and cultural monuments in modern Ukraine. The major issues of normative-legal support for the protection of historical and cultural monuments in Ukraine are analyzed.

Key words: European Charter, convention, cultural heritage, historical monument.

УДК 329(47+57)РКП(б):323.1(=512.1)](477.75)"192"

Кондратюк Г.М.,

канд. істор. наук, доцент, доцент кафедри соц.-гуман. дисциплін
Кримського інженерно-педагогічного університету

Татаро-башкирська секція ЦК РКП(б) у здійсненні етнополітики в Кримській АРСР (1920-ті роки)

У статті аналізується еволюція принципів проведення національної політики відносно тюркських народів у 20-х роках ХХ ст. Досліджується формування й реалізація національної політики у Кримській АРСР, роль Татаро-башкирської секції ЦК РКП(б) у цьому процесі.

Ключові слова: національна політика, тюркські народи, коренизація, Кримська АРСР.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що Україна є поліетнічною державою і її національна політика належить до числа пріоритетних напрямів роботи у галузі державного будівництва. Мононаціональні держави – виняток у сучасній Європі, тому досвід здійснення національної політики важливий для європейського континенту. Національна політика в Україні має зберегти громадянський мир і взаєморозуміння як базові умови успішного соціально-економічного розвитку.

Основи національної політики України визначено Конституцією, Декларацією прав національностей України від 1 листопада 1991 р. і Законом «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. Ці документи було прийнято на початковому етапі державного становлення. Сьогодні законодавча база, якою визначаються принципи національної політики, потребує кардинального оновлення, оскільки нинішні етнічні процеси вирізняються значною динамікою. Певна частина положень чинного законодавства має деклара-

тивний характер, не вирішуючи болючих питань у сфері міжнаціональних відносин. Так, нагальною потребою є прийняття парламентом України Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Дискусійним є питання про статус мов в Україні, проблеми так званих регіональних мов.

Звернення до історичного досвіду минулого дасть змогу під новим кутом зору оцінити реалізацію національної політики сьогодення. Наймасштабнішим радянським експериментом у сфері національних відносин стала коренизація міжвоєнного двадцятиліття. До проблематики коренизації зверталися як вітчизняні, так і зарубіжні автори. Національна політика відносно тюркських народів, діяльність татаро-башкирської секції ЦК РКП(б) розглядалася такими вітчизняними істориками як Р.Г. Ланда, Д.А. Аманжолова. Праця сходузнавця Роберта Григоровича Ланди була однією з перших, в якій з нових методологічних позицій розглядалася лінія «іслам – тюркські народи – Радянська держава». Автор стверджує, що національна політика забезпечила «соціокультурний ривок мусульман СРСР, який повному ставив багато проблем у країні, у тому числі етнічної, релігійної та громадянської самосвідомості. Для всього періоду існування СРСР був характерний процес досить гнучкого пристосування структур місцевої громади й установ ісламу до існування в рамках Радянської державності» [1, с. 240]. У дослідженні Д.А. Аманжолової проаналізовано модель самоврядування у формі сільських рад для тюркських народів. Автор вивчила також діяльність Відділу національностей ВЦВК у сфері координації національної політики в Середній Азії та на Північному Кавказі [2, с. 74]. Радянська політика коренизації викликала значний інтерес сучасних європейських та американських істориків. Террі Мартін у своєму науковому доповіді проаналізував етнічні конфлікти на радянському Сході й за характером їх врегулювання виділив татарську, казахську й узбецьку моделі [3, с. 82-104]. Абід Халід звернувся до вивчення трансформації джадидизму в 1917-1920 рр. у Середній Азії [4, с. 180-220]. Формування нових адміністративно-територіальних одиниць у рамках радянської національної політики, зокрема, Башкортостану, проаналізовано Деніелом Шейфером [5, с. 202-235].

Мета роботи полягає у тому, щоб здійснити порівняльний аналіз реалізації національної політики в Криму та інших регіонах Радянського Союзу відносно тюркських народів, простежити діяльність Татаро-башкирської секції ЦК РКП(б).

Національна політика міжвоєнного періоду дістала назву коренизації. Її основні принципи було проголошено на X і XII з'їздах РКП(б), зокрема у квітні 1923 р. Проголошення коренизації стало своєрідним підбиттям проміжного підсумку в пошуку моделі етнополітики, придатної для більшовиків. Її пошук було розпочато у період громадянської війни. Найважливішу роль у розробці та здійсненні заходів коренизації щодо тюркських народів відіграла Татаро-башкирська секція ЦК РКП(б). Секція об'єднала яскравих націонал-комуністів, серед яких Мірсаїд Султан-Галієв. Своє бачення фундаментальних принципів національної політики відносно тюркських народів Мірсаїд Султан-Галієв і Мулланур Вахітов представили у Декларації прав народів Сходу 2 листопада 1917 р. та «Зверненні до всіх трудящих мусульман Росії та Сходу» від 20 листопада 1917 р. Автори цих основоположних документів принципово важливим вважали формування державності для тюркських народів. На їхню думку, без державності неможливо було розв'язати жодного важливого завдання. У березні 1918 р. було проголошено Татаро-башкирську радянську республіку. На першому етапі її існування національні засади домінували над комуністичними. Досвід побудови автономії було перенесено згодом і до інших регіонів тюркських народів, у тому числі й до Криму. Одне з гасел більшовиків декларувало прагнення знищити національне гноблення. У відповіді на запитання про те, як же регулювати міжнаціональні відносини, думки в партії розійшлися. Безперечним було одне: РКП(б) мала зберегти монополію на володіння політичною владою і спрямувати у необхідне русло тогочасні етнічні процеси. Усвідомлення цього факту привело таких теоретиків східного комунізму як М. Султан-Галієв до необхідності формування тюркських комуністичних структур. Такі спеціалізовані структури було створено. У 1921 р. у Москві відбувся II Всеросійський з'їзд мусульманських комуністичних організацій. У резолюції з партійно-організаційного питання зазначалося, що «...наша комуністична партія централізована в бойовий штаб, який бореться за всесвітню

революцію проти темних сил» [6, арк. 4]. З'їзд прийняв рішення про організацію Центрального бюро організацій народів Сходу. Центральне бюро формувалося із семи осіб. Завдання Центрального бюро полягало у тому, щоб спрямувати й координувати всю партійну роботу через обласні бюро у тюркських республіках. Центральне бюро формувалося з відділу міжнародної пропаганди, видавничого, інформаційного й організаційного. Слід зазначити, що в роботі II з'їзду брав участь Ісмаїл Фірдевс. Він виніс на розгляд з'їзду проект резолюції на доповідь заступника голови Центрального бюро комуністичних організацій народів Сходу. У Резолюції зазначалось, що з'їзд «рельєфно і чітко виразив думку комуністів-мусульман на постановку національного питання серед трудових татарських мас» [7, арк. 3].

Формування національної політики відносно тюркських народів було зумовлено комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Один з головних внутрішніх чинників – перехоплення ініціативи у русі національної інтелігенції, що виросла із джадидизму. Представники національної інтелігенції мали величезний авторитет у селянства. Революція викликала піднесення творчої енергії тюркських народів. Мірсаїд Султан-Галієв у статті «Татари й Жовтнева революція» зазначає суспільно-політичну активність тюркських народів, яка логічно мала бути оформлена новим державно-адміністративним статусом. М. Султан-Галієв пише: «Ми бачимо пробудження цілої закабаленої царатом і приреченої на повне культурне й економічне виродження та вимирання нації. Б'є джерелом звільнена від кайданів нова думка. Починається терміновий пошук нових шляхів розвитку... Лейтмотивом усієї суспільно-політичної думки цієї епохи була ідея національного відродження татар» [8, с. 2]. Спільне завдання в реалізації національної політики розв'язувалося в усіх регіонах Радянського Союзу, у тому числі в Кримській АРСР. Другий вектор – соціальна й економічна модернізація тюркських народів, розпочата джадидами. Модернізація на соціалістичних, більшовицьких настановах, а не у колишній системі координат. Модернізація припускала проведення аграрної реформи і створення національного пролетаріату. Для кримсько-татарського народу аграрна реформа, ліквідація бідності були першочерговим завданням. Без володіння реальними політичними важелями розв'язання його було неможливим. Необхідно зазначити, що не випадково М. Султан-Галієв зміст національної політики трактував раціонально: «Основна політична настанова наша з нацпитання в СРСР полягала у прагненні завоювати для нацрайонів відповідну їхньому економічному значенню та політичній ролі питому вагу в суспільно-політичному житті Радянського Союзу. Організаційно ми це мислимо як мінімум дійсне закріплення за нацрайонами тих конституційних прав, які були вироблені у процесі розвитку Жовтневої революції й остаточно зафіксовані як недоторканне право націоналів XII партз'їздом; як максимум ми це уявляли у розширенні конституційних прав автономних нацутворень РРФСР... до становища союзних республік. Політично ж це уявлялося в посиленні активної ролі націоналів у вирішенні загальносоюзних економічних, політичних і соціально-культурних питань по лінії партійній та радянській, у посиленні їхнього впливу на постановку і вирішення окремих питань соціалістичного будівництва у союзному і республіканському масштабах відповідно до інтересів нацрайонів і націоналів взагалі та в організації справжнього представництва націоналів у відповідних центральних органах» [9, с. 565-566]. Майже половина селян кримських татар були безземельними орендарями-здольщиками. Керівництво Народного комісаріату землеробства, наркоми С. Меметов, а пізніше У. Ібраїмов ініціювали проведення внутрішньоселищного і міжселищного землевпорядкування. Специфіка кримської аграрної реформи, на відміну від перетворень у Середній Азії, полягала в тому, що земельна реформа мала вплинути на формування етнічного балансу регіону в майбутньому. Міжселищне землевпорядкування припускало, що частину безземельних південнобережних селян буде переселено до Північного Криму і таким чином передумови припливу іноетнічного населення з-за меж Криму будуть заблоковані. Отже, земельна реформа полягала не стільки в зміні права власності, скільки перспектив розвитку тюркських народів. Земельна реформа, що проводилася в різних регіонах Радянського Союзу, мала дати відчутні результати для селян і сформувати, таким чином, соціальну базу для підтримки влади більшовиків. Специфіка національної й аграрної політики виявилася також і в тому, що керівництво Кримської автономії на чолі з Головою

ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмовим, віддали пріоритет розвитку господарств заможних селян. «Куркульський» шлях розвитку аграрного сектора Кримської АРСР викликав особливо гостру критику загальносоюзного партійно-політичного керівництва. Розподіл земельної власності між різними народами Кримської АРСР був одним із ключових елементів національної політики на півострові. За умов етнічно більш гомогенних регіонів Середньої Азії взаємозалежність «етнос – земельна власність» була не так виражена. Аграрні перетворення було розпочато з моменту встановлення радянської влади у листопаді 1920 р. Пріоритетне надання допомоги кримським татарам знайшло підтвердження в резолюції на доповідь «Про сільськогосподарське будівництво в Криму», прийнятій на II безпартійній татарській обласній конференції. У документі зазначалося, що «...найбільш розореним сільським господарством є господарство татарського селянства, а тому воно більш за інші народи потребує підтримки держави» [10, арк. 30 зв.]. Більшовики на початку 1920-х років вирішення національного питання уявляли як вирішення селянської потреби в землі. Конференція прийняла рішення, що допомогу надасть Сільськогосподарський банк, до складу правління якого увійдуть троє представників кримських татар, делегованих заходом. Колегія банку мала пріоритетно надавати допомогу кримським татарам.

Теза про вирішення насамперед економічних запитів тюркських народів як практичної реалізації національної політики пролунала у виступі Мірсаїда Султан-Галієва «Про завдання Радянського будівництва серед татаро-башкирів». Доповідач зазначив, що «...стан економіки татаро-башкирів настійно диктує радянській владі та її господарським органам необхідність виділення роботи щодо відбудови і відродження господарства татаро-башкирів, у сенсі ударності, першочерговості» [11, арк. 14]. М. Султан-Галієв сформулював комплекс причин, які, на його думку, призвели до економічної катастрофи: «...господарсько-економічне життя татаро-башкирів характеризується крайньою відсталістю і станом повної розрухи й розладу... Цей стан татаро-башкирів пояснюється такими причинами: культурне, політичне й економічне поневолення татаро-башкирів до революції. Система ця полягала ось у чому: штучне обезземелювання башкирів, шляхом насильницького відчуження земельних угідь; обмеження татаро-башкирів у правах нерухомої власності на окраїнах; штучне економічне виснаження татаро-башкирів у районах колонізації, шляхом матеріальної й моральної підтримки, їхніх конкурентів у господарському відношенні – переселенських і колонізаційних елементів» [12, арк. 11-12].

Національна політика у тюркських регіонах Радянського Союзу реалізовувалась не тільки в аграрному секторі, а й у промисловості та кустарних промислах. У всіх тюркських національних республіках була відсутня соціальна база більшовицької влади у вигляді пролетаріату. Більшовицька доктрина була орієнтована на промисловий пролетаріат. У результаті господарської розрухи 1918–1920 рр. Крим виявився деіндустріалізованим і кількість промислових робітників у соціальній структурі була невелика. Формування верстви промислових робітників стало інтенсивнішим з початком індустріалізації 1930-х років.

Найважливішим напрямом у реалізації національної політики став процес, що дістав назву «коренизація апарату». Коренизація в органах влади й управління означала виділення квот для службовців певної національності. У Кримській АРСР коренизація органів влади й управління дістала назву татаризації. Термін не випадковий, оскільки в 1920-х років національна політика була орієнтована, насамперед, на кримських татар. Крім квотування, важливим політичним аспектом коренизації стало застосування кримсько-татарської мови у сфері державного будівництва. Визнання кримськотатарської мови державною, поряд з російською, закріплене у Конституції Кримської АРСР 1921 р., істотно змінило сферу її застосування. У резолюції кримськотатарської безпартійної конференції зазначалося: «Беручи до уваги опублікований декрет КримЦВК і Раднаркому в питанні про татаризацію радянських апаратів і застосування татарської мови в державному побуті, Всекримська Татарська безпартійна конференція виносить побажання про якнайшвидше й енергійніше проведення цього декрету в життя, не шкодуючи ніяких сил і коштів» [13, арк. 30]. Також резолюцію було прийнято на доповідь «Про участь трудящих татар у радянському будівництві», зроблену головою уряду автономії Османом Дерен-Айерли. Конференція висловила побажання про

створення постійно діючого органу у практичному здійсненні заходів щодо «татаризації радянських апаратів й одержавлення татарської мови в Криму».

Національна політика відносно тюркських народів на початку 1920-х років включала також побудову певних відносин з національною інтелігенцією, лінії «влада-духівництво». Керівництво Кримської автономії було змушене визнати вплив національної інтелігенції, яка брала активну участь у національному русі періоду громадянської війни. З цієї інтелігенції вийшли радянські службовці, працівники народних комісаріатів, насамперед Народного комісаріату освіти. Національні школи й технікуми покликані були підготувати нове покоління молоді, перейняте духом патріотизму й готове брати участь у державній розбудові.

Специфіка національної політики відносно тюркських народів полягала у наданні автономній. Для своїх адміністративно-територіальних одиниць тюркські народи одержували статус республіки, краю або області. Кордони цих утворень та обсяг повноважень визначалися багатьма чинниками. На I Всекримському з'їзді рад Крим оголошено Автономною радянською соціалістичною республікою. Одним з головних чинників створення республіки був зовнішньополітичний. Надії більшовиків на пролетарську революцію у Західній Європі не виправдалися. Виступи комуністів у Баварії, Угорщині в 1918 р. завершилися поразкою. Вектор зовнішньополітичних надій спрямувався на Схід – Туреччину й Іран. Створення Кримської автономії мало продемонструвати, що потреби тюркських народів задовольняються. Радянський Союз пропонував свій варіант модернізації для тюркського світу, що базувався на принципах комуністичної партії, а не кемалістів. У свою чергу кримські татари мали стати провідниками комуністичного впливу на Близькому Сході. Показовий характер доповідної записки, підготовленої членом Кримського обкому РКП(б) Г. Шидаревим 16 липня 1921 р. «Методи підходу до устрою Кримської РСР як смолоскипа Російської соціалістичної революції на Близькому Сході». Г. Шидарев пише: «Крим є всеросійським вікном у Туреччину, значно більшою мірою, ніж кавказькі республіки, тому що немає народу тісніше пов'язаного з турками, ніж кримські татари... Крим має стати притягальним для мусульман центром, доступним для огляду всьому Сходові і Крим може стати таким тільки за умови використання наданої йому автономії» [14, арк. 325].

У вересні 1920 р. у Баку відбувся з'їзд народів Сходу. Захід мав намітити перспективи для революційного руху на Близькому Сході. Кримська автономія мала стати транзитним пунктом в експорті комуністичних ідей до Туреччини. Ця установка активно обговорювалась серед комуністів кримських татар. Одним з перших комуністів С. Меметовим була підготовлена доповідь «До питання про державну форму Криму». Автор указує на те, що автономію на півострові створено з урахуванням міжнародних, революційних і національних чинників. Задоволення потреб кримських татар займає одне із центральних місць у роботі органів державної влади. У своїй доповіді С. Меметов писав, що в Криму необхідно створити «зразковий радянський куточок», який би послужив агітацією для всього Сходу й притягнув би орієнтацію Сходу до себе [15, арк. 73]. Необхідно зазначити, що певні перетворення, які проводилися в контексті національної політики відносно тюркських народів, корелювались із заходами у Туреччині. Це світський характер держави, відокремлення школи від церкви, латинізація алфавіту, індустріалізація і підтримка національного промислового виробництва. В остаточному підсумку національна політика покликана була реалізувати докорінні інтереси тюркських народів, дозволивши їм посісти своє місце у динаміці подій ХХ ст.

Практичні заходи національної політики народжувалися у внутрішньопартійних дискусіях РКП(б). Загальносоюзні заходи вироблялися Народним комісаріатом у справах національностей (Наркомнацом). Регіональна специфіка обговорювалась у Кримському ОК РКП(б), ЦВК і РНК Кримської АРСР. На 1923 р. у Кримській партійній організації сформувалися дві групи кримських татар-комуністів, так звані праві й ліві. Такий поділ існував у партійних організаціях Казані, Уфі й інших тюркських республік. У середовищі правих і лівих велися активні дискусії щодо практики етнополітики Радянського Союзу. Яскравими посталями всередині кримської партійної боротьби стали І. Фірдевс, О. Дерен-Айерли, Р. Ногаєв, В. Ібраїмов, У. Ібраїмов, М. Мамут-Недім, У. Баліч, С. Меметов. Учасники внутрішньокримських дискусій підтримували зв'язок, зокрема, із представниками казанської партійної

організації, які були лідерами Наркомнацу. Одна із ключових постатей Наркомнацу – заступник наркома М. Султан-Галієв. Він став однією із центральних постатей політичної опозиції тюркських республік на початку 1920-х років. Кілька місяців у лютому–березні 1921 р. М. Султан-Галієв працював у Криму, проводив обстеження кримської партійної організації. У березні цього року у Сімферополі відбулася партійна конференція. Одна із центральних доповідей була зроблена М. Султан-Галієвим – «Чергові завдання партії в національному питанні». Центральна ідея промовця полягала у тому, що розв'язання національних проблем – це не тактичний прийом, а довгострокова перспектива.

З викладеного доходимо *висновку*, що у реалізації національної політики відносно тюркських народів можна виділити два етапи. Перший датується 1917–1923 рр. Його хронологічні рамки починаються з моменту більшовицької революції і тривають до XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. Це період пошуку концептуальних принципів реалізації етнополітики, створення національних автономних республік, можливостей дискусій про сферу національних відносин. Другий етап може бути датований з 1923 до 1928 р. Початок етапу позначається офіційним проголошенням коренизації. Завершується період судовим процесом у справі Велі Ібраїмова, що став сигналом наступу на націонал-комуністів у тюркських республіках.

Література:

1. Ланда Р.Г. Ислам в истории России / Р.Г. Ланда. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 312 с.
2. Аманжолова Д.А. Форматирование советскости. Национальные меньшинства в этнополитическом ландшафте СССР. 1920–1930-е годы / Д.А. Аманжолова. – М.: Собрание, 2010. – 248 с.
3. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923-1939 годы / Т. Мартин. – М.: РОССПЭН, 2011. – 855 с.
4. Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / Под ред. Р.Г. Суни. – М.: РОССПЭН, 2011. – 376 с.
5. Там само.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО). – Ф. 1, оп. 20, спр. 753, арк. 4.
7. Там само, спр. 753, арк. 3.
8. Жизнь национальностей. – 1921. – 5 нояб. – №24 (122).
9. Султан-Галиев М. Избранные труды / М. Султан-Галиев. – Казань: Гасыр, 1998. 719 с.
10. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 17, оп. 61, д. 112, л. 30 об.
11. РГАСПИ. – Ф. 17, оп. 61, д. 104, л. 14.
12. Там же, д. 104, л. 11-12.
13. Там же, д. 104, л. 30.
14. Государственный архив Автономной Республики Крым. – Ф. П-1, оп. 1, д. 63, л. 325.
15. ГААРК. – Ф. П.-1, оп. 1, д. 102, л. 73.

Кондратюк Г.Н. Татаро-башкирская секция ЦК РКП(б) в осуществлении этнополитики в Крымской АССР (1920-е годы). В статье анализируется эволюция принципов проведения национальной политики в отношении тюркских народов в 20-х годах XX в. Исследуется формирование и реализация национальной политики в Крымской АССР, роль Татаро-башкирской секции ЦК РКП(б) в этом процессе.

Ключевые слова: национальная политика, тюркские народы, коренизация, Крымская АССР.

Kondratiuk G.M. The Tatar-Bashkir section of the Central Committee of RCP(b) in the implementation of national policy in the Crimean ASSR (1920th). The evolution of the principles of national policy concerning the Turkic nations in the 20s of the XXth century is analyzed in this article. Formation and realization of national policy in the Crimean ASSR, and role of the Tatar-Bashkir section of the Central Committee of RCP(b) in this process are studied.

Key words: national policy, Turkic peoples, settlement, the Crimean ASSR.

УДК 327.54:7](73+47)"198"

Крисенко Д.С.,

канд. істор. наук, ст. викладач кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв

Особливості культурного діалогу США та СРСР на заклочному етапі «холодної війни»

У статті висвітлюється перебіг радянсько-американських відносин у сфері культури періоду 1980-х років, фактори їх еволюції, наповнення та значення.

Ключові слова: «холодна війна», культура, мистецтво, кіно, телебачення, спорт, театр, живопис.

Незважаючи на завершення «холодної війни» між США та СРСР, її витоки, хід і наслідки продовжують привертати увагу дослідників. На думку багатьох із них, серед причин падіння авторитету радянської влади та дезінтеграції Радянського Союзу не останнє місце займала культурна експансія Сполучених Штатів та демонстрація переваг американського способу життя, змальованого у ЗМІ та художніх творах. Отже, можна констатувати той факт, що слово та образ є вагомим фактором впливу – як усередині держави, так і за її межами. Виявлення закономірностей дії засобів м'якої сили є актуальним науковим завданням. Отже, об'єктом даної статті є американсько-радянські відносини, предметом – культурний аспект їхньої взаємодії у період 1980-х років.

В історії взаємин Радянського Союзу та Сполучених Штатів фази потепління змінювалися періодами напруження, один з яких настав після встановлення радянської присутності в Афганістані. На початку 1980 р. президент Дж. Картер заявив про згорання відносин США з СРСР фактично в усіх сферах. Одним з перших кроків американської влади до втілення цього рішення була заборона на проведення заходів культурного обміну. Обструкція продовжила і адміністрація Р. Рейгана, який переміг на виборах 1981 р. Співпраця у сфері культури була остаточно припинена, а її місце посіли психологічний тиск та інформаційна війна.

Така політика викликала у Сполучених Штатах суспільний резонанс, і за продовження американсько-радянського діалогу виступили понад 100 громадських, наукових і культурних організацій та рухів [1, с. 672]. Незважаючи на це, до середини 1980-х років відносини США та СРСР не ставали теплішими. Ситуація змінилася лише усередині десятиліття, після приходу до влади М.С. Горбачова та початку лібералізації СРСР. Перебудова почалася з романтичних очікувань радянських людей щодо Заходу. Тележурналіст В. Познер писав: «Я давно звернув увагу, що ставлення до американців не таке як до інших іноземців: більше інтересу. Більше симпатій, якщо хочете, більше почуття спільності. І це незважаючи на всі негативні моменти і негативні емоції, які може викликати американська політика» [2, с. 23]. Він також наводив цифри, які ілюстрували симпатії до американців: 9 % жителів Москви вважали США «близьким союзником», 52 % – «дружньою країною», 32 % – «не дружньою, але й не ворожою», і тільки 1 % – ворогом. Разом із тим, у самій Америці зберігалися стійкі негативні стереотипи: 63 % опитаних заявили, що вважають СРСР «ворогом», а 56 % були готові підписатися під тезою про те, що ця держава є «імперією зла» [3, с. 70]. Отже, не дивно, що ініціатором відновлення контактів виявився саме Радянський Союз. Починаючи з 1985 р. його суспільні та культурні зв'язки з Америкою відновлюються та поступово поживляються, і 19-21 листопада того ж року у Женеві між сторонами пройшли переговори з багатьох питань взаємодії. Під час зустрічі міністром закордонних справ Е. Шеварнадзе та держсекретарем Дж. Шульцем підписана «Загальна угода між урядом СРСР та урядом США про контакти, обміни та співпрацю у сфері науки, техніки, освіти, культури та інших галузях» [4, с. 1-3].

Найбільш ефектною та ідеологічно важливою галуззю культурного обміну двох держав був спорт. Дві Літні Олімпіади – 1980 р. у Москві та 1984 р. у Лос-Анджелесі – були взаємно бойкотовані. Це була найнижча точка радянсько-американських відносин, в якій гасла «О, Спорт – ти мир» та «Спорт – поза політикою» викликали лише іронію. Фактично єдине у першій половині 1980-х років підґрунтя для спілкування – спортивне виявилось заручником великої політики та взаємних образ.

У рамках Загальної угоди 1985 р. було започатковано співпрацю Спортивної Федерації СРСР та Національного олімпійського комітету США. Дуже показово, що з поверненням на спортивну арену радянських і американських атлетів для спільних змагань почався вихід з глухого кута холодної війни. Задум проведення «Ігор Доброї волі» полягав саме у тому, щоб організувати змагання між спортсменами СРСР і США. Ініціатива належала американському мільярдеру та медіа-магнату Р. Тернеру, але здійснення цього заходу стало реальним лише з приходом до влади М. Горбачова. У 1985 р. радянська сторона висунула пропозиції, що передбачали проведення змагань більш ніж з 20 видів спорту за участю до 50 делегацій. Отже, наступного року задум було реалізовано, і у ході цього свята миру виступили до 600 спортсменів двох країн з 19 видів спорту. Втім, всупереч потеплінню світового політичного клімату, в Америці голоси противників проведення Ігор доброї волі та участі у них США лунали досить гучно.

Крім спорту, культурна співпраця двох держав знайшла вираження у багатьох інших галузях: виставках, книгообміні, театрі. Проте особливе місце належало телебаченню та кіно. До середини 1980-х років щоденна аудиторія американських програм супутникового телебачення за кордоном сягала 600 млн. глядачів. Віщання ж у СРСР було ускладненим, отже за визнанням директора Інформаційного агентства США Ч. Уїка, зміна цієї ситуації для його країни мала пріоритетне значення. Першими компаніями, що почали працювати у Радянському Союзі, були агенції новин. Їхнє завдання полягало в ознайомленні радянської аудиторії з офіційною точкою зору уряду Сполучених Штатів. Уїк вимагав можливості доступу журналістів до політиків з іншого боку океану, відкриття в Москві американського інформаційного центру з правом безперешкодного поширення друкованої продукції. До кінця 1980-х років ці пропозиції було здебільшого реалізовано, і станом на 1991 р. у СРСР було акредитовано 51 американського журналіста, а у США – 37 радянських. Причому, доступ останніх до інформації все ж був обмежений, натомість їхнім заокеанським колегам було дозволено відвідувати закриті до того об'єкти, у тому числі ядерний полігон у Семіпалатинській області.

У травні 1985 р. було підписано «Протокол про співпрацю у галузі телебачення», який передбачав спілкування у прямому ефірі в ході телемостів. У 1986–1987 рр. ці телемости (найвідоміші з яких вів згаданий В. Познер) були вельми популярними [5, с. 112]. Крім того, відбувався обмін сюжетами: у СРСР транслювалися американські програми, велися трансляції новин, а у США йшли програми, підготовлені радянськими телекомпаніями про різні аспекти радянського життя та реклама. Втім, співвідношення між часом демонстрації сюжетів про «заокеанську» сторону було все ж не на користь СРСР: у 1986 р. у ньому було показано 421 матеріал про США обсягом 201 год. 35 хв., а у США про СРСР – 47 год. 5 хв. Така ситуація спостерігалася і у радіомовленні: у 1987 р. радянська влада припинила глушіння станцій «Голос Америки», «Радіо Свобода» та «Вільна Європа». У той же час американська сторона обмежувала віщання радянського радіо у своєму ефірі.

«Найважливішим з мистецтв для нас є кіно», – заявив колись Ленін, тому разом із телебаченням слід згадати про кіномистецтво, адже Голівуд з його мультимільярдним фінансуванням без перебільшення можна назвати урядовим агентом. У 1980-х роках кіно залишалося для радянського обивателя улюбленим видом мистецтва, отже, проведення кінофестивалів за участю «заокеанських» стрічок різко активізувалося. Зокрема, у 1986 р. більш як у 40 містах США пройшов фестиваль фільмів СРСР «Салют радянських республік», наступного року – Фестиваль радянських фільмів. Аналогічно, в Радянському Союзі рупором високохудожнього американського кіно виступив Московський кінофестиваль, журі якого у 1987 р. очолював Роберт де Ніро. Крім того, за період 1985–1987 рр. СРСР придбав 30 американ-

ських картин, які демонструвалися в усіх кінотеатрах держави з аудиторією 64 млн. глядачів. Для порівняння, у США показ радянських фільмів відбувся лише у 4 містах [6, с. 67].

Разом із тим, крім державного каналу поширення якісної американської кінопродукції почався і стихійний обіг, який мав набагато більшу аудиторію – через касетні відеомагнітофони. У середині 1980-х рр. цей технічний засіб перетворився на новий засіб масової інформації. На всій території держави з'явилися відеосалони, розміщені у підвалах, горищах, на вокзалах, кав'ярнях, в яких крім якісних фільмів фактично цілодобово поширювали продукцію, що за американськими стандартами відносилися до категорій NC-17 (фільми, заборонені до перегляду особам до 18 років) та XXX (порнографія) [7, с. 85]. Інформація, подана у формі життєвих історій, містила такі соціальні моделі поведінки та картини світу як насильство та секс на межі повної розпущеності; заклик до збагачення, до легкого, безтурботного, розгульного життя, яке можна було здобути тільки злочинним шляхом. Враховуючи це, радянські критики відмічали різко негативний вплив американської кіноіндустрії та культури вцілому на радянську масову свідомість, появу у СРСР елементів «масової», споживацької культури, звучав термін «американський культурний імперіалізм» [8, с. 62-65].

Незважаючи на значні політичні поступки СРСР на користь США, в американських фільмах зберігалися антирадянські штампи. Варто згадати викривлення фактів та негативізацію іміджу Радянського Союзу у стрічках «Рембо», «Червоний світанок», телесеріал «Америка», який висвітлював події у Сполучених Штатах після їхньої окупації радянськими військами [9, с. 58].

Більш конструктивна роль у поглибленні інтересу до радянської культури на Заході відіграла драматургія. Крім гастролів та спільних постановок п'єс, у цьому напрямі відбувався й обмін режисерами для організації постановки своїх спектаклів у театрах за кордоном, проведення спільних конференцій.

Перші п'єси по іншій бік океану були поставлені дитячими колективами: з радянського боку – музичний театр під керівництвом Н. Сац, а з американського – театр Олбані. При постановці ж «дорослих» п'єс найбільш популярним серед американських режисерів був А.П. Чехов, за мотивами творів якого П. Селларс поставив спектакль у вашингтонському Кеннеді-центрі, С. Шерман – у Нью-Йорку, Д. Мамет – у Чикаго; а радянський драматург Г.А. Товстоногов – на сцені театру «МакКартер театр». Були у репертуарі американських театрів і твори сучасних радянських авторів М. Рощина, Е. Радзінського, Г. Мамліна, А. Гельмана. Водночас у СРСР ставилися п'єси американських драматургів – всього 73 твори [10, с. 127].

Конструктивною також була співпраця між музеями. Серед шанувальників традиційних видів мистецтва експозиції користувалися великою популярністю, отже у 1985 р. їх було відновлено. Американсько-радянські виставкові обміни проходили за декількома напрямками: виставки творів живопису, обміни між музеями, приватними колекціями, а також тематичні виставки, присвячені ювілеям. Крім того, виставки проводилися під час візитів офіційних делегацій, фестивалів, спортивних заходів. З обох боків, безпосередніми ініціаторами та учасниками виступали музеї та приватні особи, серед яких вагома роль належала відомому меценату, американському промисловцю російського походження А. Хаммеру.

Радянські виставки творів живопису мали у американців великий успіх. Серед них слід відмітити проведену у найбільших музеях США експозицію радянської колекції французького живопису імпресіоністів та постімпресіоністів межі XIX та XX ст. Широку увагу любителів мистецтва також мала виставка живопису другої половини XIX ст. «Росія. Земля. Люди. 1850–1910» з зібрань Третьяківської галереї та Російського музею. До кінця 1980-х рр. СРСР і США почали проводити нові комплексні культурні заходи – фестивалі мистецтва, участь у яких брали представники різних напрямів творчості [11, с. 96].

Проте, навіть у цій сфері не вдалося уникнути політичної цензури. Наприклад, пропозиція проведення виставки радянського плакату у США була відкинута через те, що не мала комерційного інтересу. Серед інших негативних явищ культурного обміну слід назвати комерціалізацію мистецтва, – у багатьох випадках автори проводили виставки всупереч інтересам держави.

Найважливішим винаходом усіх часів та народів безсумнівно вважається книга, адже це найнадійніший носій інформації, що не потребує енергії. Формами здійснення літературних зв'язків були книгообмін, співпраця між бібліотеками та науковими закладами, перекладання літератури. Цей вид співпраці було розпочато пізніше за інші, адже Асоціація американських видавців не одразу прийняла радянську пропозицію щодо укладення спільної угоди. Більше того, в американському літературознавстві та бібліографічній класифікації була відсутня категорія єдиної російської літератури. Лише у 1987 р. було підписано протокол про обмін книжковими виставками, у рамках якого утворилася організація «Радянсько-американський книгообмін», яка мала координувати переклад та видання книг. Важливою подією була видана Чиказьким Клубом дитячої книги серія з 240 творів російських авторів та «Бібліотеки російської прози» з 40 найменувань. Пріоритетом було видання творів класики письменників радянських народів, натомість сучасні радянські твори друкувалися в США невеликими тиражами. Серед творів, що мали комерційний успіх, слід вказати повість В. Каверіна «Загадка», роман В. Орлова «Альтист Данилов», повість Г. Бакланова «Навіки дев'ятнадцятирічні», повісті К. Буличова, братів Стругацьких, А. Рибакіна «Діти Арбату» [12, с. 63].

У СРСР, крім видання творів американських класиків, друкували також К. Воннегута, Е. Тайлера, Р. Блайя, Г. Відала, І. Шоу, М. Макенеллі, Д. Грейді, Дж. Апдайка, А. Азімова та ін.

При виборі авторів і творів американська сторона мала значні фінансові переваги, всупереч чому СРСР виправдовував звання «найбільш читаючої країни у світі»: друк американських книг радянськими видавництвами значно перевищував публікацію за океаном радянських. Передусім про комерційну, а не духовну зацікавленість американської сторони свідчив той факт, що при порівнянні тиражів та вартості літератури співвідношення у СРСР було 10 до 1, тоді як у США – 1 до 4. Отже, умови книговидавання та письменницького обміну не можна було назвати рівноправними, адже американські організації надавали фінансування лише тим проектам та авторам, які відповідали їхнім бізнес-інтересам.

Характеризуючи обмін періодикою, слід підкреслити, що і у цій галузі ситуація також складалася не на користь радянської сторони: у 1987 р. США видавали 22 радянських журналі англійською мовою, натомість СРСР – 50 американських. Вартою уваги була висока популярність радянського генсека у американських ЗМІ, на що вказувало його проголошення людиною року (1987 р.) за версією журналу «Тайм» [13, с. 127].

Отже, протягом 1980-х років американсько-радянські взаємини у сфері культури еволюціонували від «нульового» рівня до широкого діалогу за багатьма напрямками. Головним фактором, що впливав на інтенсивність та наповнення культурної співпраці, був стан політичних відносин, потепління яких, у свою чергу, було визначене лібералізацією СРСР. Сферами, в яких відбувався культурний обмін, були як «високе» так і «масове» мистецтво: кіно та телебачення, спорт, література та живопис, театр. Поза сумнівами, співпраця у цих сферах мала велике значення у руйнуванні негативного іміджу США серед радянської громадськості та завершенні холодної війни.

Література:

1. История США 1945–1980. – Т. 4 / Под. ред. В. И. Малькова. – М.: Наука, 1987. – 744 с. – С. 672.
2. Плеханов С.М. Америка, какой мы ее видим / С.М. Плеханов. – М.: Международные отношения, 1989. – 110 с. – С. 23.
3. Мулярчик А. Культурные контакты между СССР и США на современном этапе: актуальные идеологические проблемы / А. Мулярчик // Взаимодействие культур СССР и США XVIII – XX вв. Отв. ред. О. Э. Туганова. – М.: Наука, 1987. – 231 с. – С. 70.
4. Совместное советско-американское заявление // Правда. – 22 ноября 1985. – С. 1–3.
5. Маховская О.И. Восприятие новых коммуникативных событий в условиях дистантного межкультурного общения / О. И. Маховская. – Дисс... канд. психол. наук – М., 1994. – 219 с. – С. 112.
6. Война В.А. Диалог с Голливудом. Заметки о XV Международном кинофестивале / В.А. Война // США. Экономика, политика, идеология. – 1987. – № 10. – С. 67.
7. Карахан А. Л. Голливуд как универсальная медиасистема. Бизнес стратегии / А.Л. Карахан. – Дисс... канд. филол. наук – М., 2007. – 258 с. – С. 85.
8. Тодорова Л. Новейшая техника и экспорт американской культуры / Л. Тодорова // США. ЭПИ. – 1987. – № 2. – С. 62–65.

9. Бережков В. М. Америка в начале 1986 г. / В. М. Бережков // США. Экономика, политика, идеология. – 1986. – № 5. – С. 58.
10. Лебёдкина А.К. Российско-американские отношения во второй половине 80-х–90-е годы XX века / А.К. Лебёдкина. – Дисс... канд. истор. наук. – М., 2004. – 183 с. – С. 127.
11. Раджипов Р.А. Культура России на современном этапе / Р.А. Раджипов. – Ярославль: Индиго, 2001. – 243 с. – С. 96.
12. Кубанев Н.А. Литературные связи между Россией и США и проблема взаимодействия литератур. 1917–1993 / Н.А. Кубанев. – Нижний Новгород: Волго-Вятское книжное издательство, 1993. – 167 с. – С. 63.
13. Хроника советско-американских отношений (сентябрь–декабрь 1987) // США. Экономика, политика, идеология. – 1988. – № 3. – С. 127.

Крысенко Д.С. Особенности культурного диалога США и СССР на заключительном этапе «холодной войны». В статье освещается течение советско-американских отношений в сфере культуры периода 1980-х годов, факторы их эволюции, наполненность и значение.

Ключевые слова: «холодная война», культура, искусство, кино, телевидение, спорт, театр, живопись.

Krysenko D.S. Features of cultural dialogue between the USA and the USSR on the final period of cold war. The issues of the Soviet-American relations in the field of culture, factors of its evolution, meaning and significance are highlighted in the article.

Key words: cold war, culture, art, cinema, television, sport, theatre, painting.

УДК 342.228(476)(091)

Курьянович А.В.,

канд. истор. наук, доцент,
профессор кафедры истории права и гуманитарных дисциплин
Международного университета «МИТСО»

Герб «Погоня» и бело-красно-белый флаг как государственные символы Республики Беларусь: история утверждения

Статья посвящена одному из малоисследованных событий в новейшей политической истории Беларуси – утверждению государственной символики 19 сентября 1991 г. Решение парламента – Верховного Совета XII созыва – по символике стало отображением противоборства разных политических сил, общественного мнения, столкновения тех или иных позиций. В статье на основе оригинальных архивных источников, многие из которых в научный оборот вводятся впервые, раскрывается картина голосования по символике в парламенте.

Ключевые слова: парламент, обсуждение, дискуссия, кворум, депутатская группа, фракция, оппозиция.

К концу 1980-х годов в Беларуси на волне «перестроечных» процессов сформировались политические и общественные силы, которые в контексте национального вопроса высказывались за замену государственной символики. Олицетворением таких сил стал Белорусский народный фронт (БНФ) «Возрождение» во главе с кандидатом искусствоведения З.С. Позняком. В качестве новой символики деятелями фронта были взяты бело-красно-белый флаг и герб Великого княжества Литовского «Погоня».

В Верховном Совете Беларуси XII созыва по итогам выборов 1990 г. постепенно сложилась депутатская группа БНФ в количестве 27 человек. У парламентской оппозиции БНФ появилось больше возможностей для популяризации новой символики. Эта тема, например, активно обсуждалась в парламенте при разработке проектов Декларации о государственном суверенитете Беларуси в июле 1990 г.

© Курьянович А.В., 2012

Дискусии по символике вылились на страницы средств массовой информации. При чем публиковались кардинально противоположные материалы. Например, большая статья одного из руководителей архивной службы БССР А.Н. Михальченко, которая вышла на страницах «Советской Белоруссии» 25 ноября 1990 г., была направлена против «Погони» и бело-красно-белого флага.

Автор статьи, исходя исключительно из идеологических штампов, раскритиковал «Погоню» и бело-красно-белый флаг. По мнению А.Н. Михальченко, название «Погоня» «привносит в толкование герба момент агрессивности, боевитости» [1, с. 2]. Довольно «оригинально» А.Н. Михальченко доказывал неприятие бело-красно-белого флага. Оказалось, «такое размещение цветов связано с понятием революции и контрреволюции» [1, с. 2].

Ответом на статью А.Н. Михальченко стала публикация известного общественного деятеля и филолога В. Вечерки, в которой, напротив, критике подвергалась символика БССР. Автор статьи назвал красно-зеленый флаг «геральдическим варварством» [2, с. 154].

Большой импульс популярности и узнаваемости бело-красно-белого флага и герба «Погоня» придали августовские события 1991 г. 24 августа 1991 г. лидер оппозиции БНФ З.С. Позняк внес в парламенте предложение: прикрепить рядом с Государственным флагом БССР бело-красно-белый флаг. З.С. Позняк утверждал, что такое право дает нам «наша история и Декларация о государственном суверенитете» [3, л. 75]. Однако за это предложение проголосовало только 107 депутатов [3, л. 76]. Тем не менее, депутаты от оппозиции Г.Г. Семдянова и В.Ф. Голубев внесли бело-красно-белый флаг и закрепили его рядом с Государственным флагом Белорусской ССР (Рис. 1).

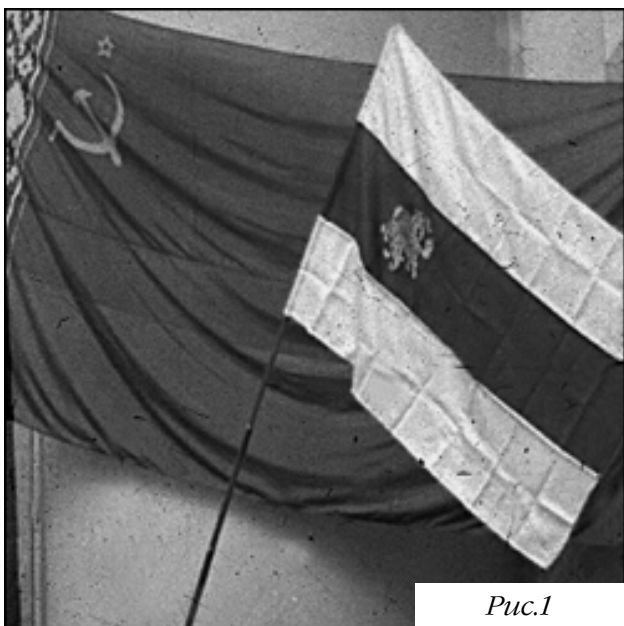

Рис.1

Вопрос о новой символике был поставлен в повестку дня шестой, внеочередной сессии Верховного Совета БССР XII созыва, которая открылась 17 сентября 1991 г. Докладчик, заместитель Председателя Верховного Совета В.И. Шолодонов призвал депутатов, наконец, определиться, «под какой символикой будет жить наша республика» [4, л. 155].

За включение вопроса о гербе и флаге в повестку дня сессии отдали свои голоса 180 депутатов при кворуме в 174 человека. «Против» высказались 20 парламентариев [3, л. 178], в том числе и депутат А.Г. Лукашенко.

Главными лоббистами новой символики выступили парламентская оппозиция БНФ, а также постоянная комиссия по образованию, культуре и сохранению исторического наследия во главе с народным поэтом БССР Н.С. Гилевичем. Странникам новой символики

удалось заручиться поддержкой бывшего Председателя Президиума Верховного Совета БССР XI созыва, народного депутата СССР Г.С. Таразевича.

Шансы на утверждение новой символики еще более возросли, когда 18 сентября 1991 г. спикером Верховного Совета был избран С.С. Шушкевич. Новый Председатель парламента еще раньше откровенно заявлял, что на «90 %» принял программу БНФ.

Странники новой символики приложили беспрецедентные усилия ради ее утверждения парламентом. В фойе была организована специальная выставка, посвященная «Погоню» и бело-красно-белому флагу. Практически каждый депутат получил растиражированные копии статей В. Вечерки [5], В. Кошелева [6] и др. в поддержку новой символики.

Важную роль сыграли Отделение общественных наук и Институт истории Академии Наук БССР. Так, бюро Отделения утвердило итоги заседания Ученого совета Института истории от 12 сентября 1991 г., на котором большинство его членов выступили за новую символику [7, с. 1].

Многое зависело от того, как выступят перед депутатами сторонники «Погони» и бело-красно-белого флага. А они подготовили свои выступления довольно основательно.

Очень впечатляющей была речь Н.С. Гилевича. Народный поэт отметил, что за годы советской власти по отношению к символике господствовал «вульгарный подход» [8, л. 153]. Герб и флаг БССР, утверждал он, не соответствуют национальным особенностям республики, они сделаны по одному стандарту, как символика других союзных республик.

Н.С. Гилевич призывал не бояться меча у всадника «Погони»: ведь на символике многих государств изображены оружие, дикие звери и птицы (лев, орел), а не обязательно «овца и голубь» [8, л. 156].

Парировал Н.С. Гилевич аргументы противников о больших расходах в случае утверждения новой символики. Докладчик справедливо заявил о том, что практически никого не волнуют факты бесхозяйственности, бездумной траты денежных и материальных средств.

Сторонники новой символики стремились сыграть на человеческих чувствах депутатов, пробудить в них честь, патриотизм, используя международный аспект. Депутат от оппозиции В.А. Малашко говорил о том, что в заграничной прессе Беларусь характеризуется как исключительно искусственное большевистское явление, «творение Ленина» [4, л. 178]. По мнению В.А. Малашко, оставить старую символику, значило, подтвердить искусственный характер национально-государственного формирования Беларуси.

Депутат А.В. Лебецько признался, что не осудит тех ветеранов, которые проголосуют против новой символики, ведь «вся жизнь их прошла под этими знаками». Однако, доказывал А.В. Лебецько, намного важнее международные интересы республики, которая «не должна оставаться заповедником» [8, л. 176].

Противников новой символики условно можно разделить на три группировки. Первая, «радикальная» группировка настаивала на категорическом отказе от «Погони» и бело-красно-белого флага. «Генеральную линию» объявил депутат-ветеран В.И. Сорокин, который доказывал, что на этих символах, которые использовали немецко-фашистские захватчики, «кровь сотен тысяч людей», потому их принятие будет «подлостью и мерзостью» [8, л. 163]. В.И. Сорокин выступал за измененную символику БССР, например, с образом зубра либо аиста.

Вторая группировка считала, что вопрос о замене символики надо решать только посредством референдума. Депутат П.П. Прокопович предлагал вынести символику на всенародное голосование, предварительно доверив изучить эту проблему ученым [8, л. 170]. Сторонники такого подхода рассчитывали на то, что на референдуме народ скажет решительное «нет» «буржуазной» символике.

Наконец, представители третьей группировки считали, что не надо никаких референдумов, а окончательную точку в споре о символике должна поставить новая Конституция, т.е. вопрос о «Погоне» и бело-красно-белом флаге отодвигался на неопределенное время. Общее кредо сторонников такого подхода высказал А.Г. Лукашенко. Депутат призывал не решать этот вопрос «наскоком», ведь «есть еще время» [8, л. 186].

При голосовании по законопроекту о Государственном флаге получилось, что только 201 парламентарий был «за» при необходимом кворуме – 231 человек. Кроме того, из 231 депутата 28 воздержались (в том числе и А.Г. Лукашенко), а двое – М.Б. Сосновский и В.И. Сорокин – проголосовали «против» [8, л. 202].

Немногом лучше была ситуация с гербом. Из 229 голосовавших депутатов за «Погоню» выступили 204 народных избранника. Против не было никого, воздержались 25 человек [8, л. 198].

У сторонников «Погони» и бело-красно-белого флага был один бесспорный козырь. Дело в том, что накануне голосования по символике депутаты практически единогласно проголосовали за переименование БССР в Республику Беларусь. Возник юридический казус, который в аллегорической форме высказал председатель постоянной комиссии по законодательству Д.П. Булахов: «Мы родили дитя и назвали его Республика Беларусь. Мы сказали «а» и не можем не сказать «б». Герб в данной ситуации противоречит тому, что мы приняли, ведь надпись на гербе: БССР» [8, л. 73]. Так что у защитников «Погони» и бело-красно-белого флага были еще шансы переломить ситуацию.

Правда, утверждение новой символики шло уже другим способом, который предлагал заместитель министра юстиции. Смысл этой комбинации состоял в том, чтобы принимать «Погоню» и бело-красно-белый флаг не в форме отдельных законов с описаниями, а в виде внесения изменений и дополнений в соответствующие статьи Конституции БССР 1978 г. без описаний новых герба и флага. А уже после утверждения таких изменений и дополнений принимать соответствующие отдельные законы и по гербу, и по флагу.

В частности, предполагалось, что статья 167, в которой шло описание белорусского советского герба, будет звучать таким образом: «Символами Республики Беларусь как суверенного государства является ее Государственный флаг, Государственный герб и Государственный гимн, которые устанавливаются законом». В таком случае статья 168 (флаг) и статья 169 (гимн) исключались.

С.С. Шушкевич поставил на голосование новый законопроект: внести изменения в статью 167 Конституции БССР 1978 г., исключить статьи 168 и 169. Для необходимого кворума С.С. Шушкевичу не хватило только десяти голосов, так как за этот законопроект проголосовал 221 депутат [8, л. 79].

После этого голосования ситуация в Овальном зале стала еще более напряженной. Одни депутаты предлагали отложить голосование, перенести его на более поздний термин, другие настаивали на голосовании. Активный деятель БНФ, фактически правая рука З.С. Позняка С.И. Наумчик вспоминает драматизм ситуации, когда члены оппозиции буквально просили депутатов поддержать новую символику [9, с. 161].

В ситуации неразберихи и хаоса С.С. Шушкевичу удалось невозможное: добиться у парламентариев разрешения повторно вынести законопроект на голосование. С.С. Шушкевич мотивировал это следующим образом: «Я извиняюсь, я по образованию физик, надо несколько итераций, несколько сближений, чтобы найти согласие» [10, л. 80]. Итоги голосования были такие: из 263 зарегистрированных депутатов 231 депутат высказался «за», 1 – «против», воздержались 4 парламентария, 27 человек не голосовали вообще.

19 сентября 1991 г. – парламент утвердил законы о внесении изменений и дополнений в Конституцию [11], о гербе «Погоня» [12] и о бело-красно-белом флаге [13].

Сторонники «Погони» и бело-красно-белого флага не скрывали своего удовлетворения итогами голосования. Д.П. Булахов с пафосом заявил, что лозунг «Жыве Беларусь!» должен объединить всех: и сторонников БНФ, и его противников [10, л. 80].

Депутат А.А. Коревко предлагал установить 19 сентября в качестве дня национального праздника [10, л. 81]. Однако С.С. Шушкевич, не желая осложнения ситуации в парламенте, ответил решительным отказом и не поставил этот вопрос на голосование.

Противники новой символики постарались испортить триумф победителей. Бело-красно-белый флаг над Домом Правительства был вывешен тайно ночью [14, с. 1].

Что касается нового герба, то его установили на Дому Правительства только накануне Дня Независимости 27 июля 1994 г. До этого велись острые дискуссии о том, что делать со старым гербом. Высказывались мнения о его демонтаже, который был возможен только при рассечении герба БССР по кускам [15, л. 23]. В итоге старый герб накрыли «Погоней», большей по размерам.

Утверждение герба «Погони» и бело-красно-белого флага встретило неоднозначную реакцию общественности. Противники новой символики буквально завалили Верховный Совет возмущенными листами, жалобами, угрозами и карикатурами (Рис. 2).

Например, лист столичных жильцов дома №35 по ул. Волгоградской начинался со слов «Стыд и позор!». Затем сыпались обвинения в адрес спикера парламента: «Что Вы позволяете себе, господин Шушкевич? Стыдно было наблюдать за организованными Вами спектаклем 19 сентября 1991 года: выкручивание рук, подтасовки, шантаж, прямой обман депутатов, – все это было вчера на сессии Верховного Совета! А Гилевич хочет увеличить тиражи своих произведений» [16, л. 79].

Отвечая на собственный поставленный вопрос – что делать нам, простым смертным? – жильцы объявили свой дом «суверенной и независимой территорией с сохранением символики БССР» [16, л. 79]. Жильцы также пригрозили кампанией гражданского непо-

виновения, если руководство Верховного Совета будет продолжать политику «шизофреника Позняка», которого «надо обследовать в психиатра» [16, л. 79] Подобные оскорбительные письма в отношении новой символики и ее сторонников шли в адрес Верховного Совета вплоть до замены «Погони» и бело-красно-белого флага по результатам референдума 14 мая 1995 г. Такие письма свидетельствовали о низкой политической культуре граждан, неуважении к Верховному Совету, который являлся высшим органом государственной власти.

Таким образом, утверждение герба «Погони» и бело-красно-белого флага в качестве государственных символов 19 сентября 1991 г. стало знаменательным событием в истории современной Беларуси. Оно свидетельствовало о том, что демократические, обновленческие процессы, хотя и медленно, но все же укореняются в белорусском социуме.

Рис. 2

Однако утвержденные символы имели малый «запас прочности». Они были приняты в результате больших усилий, в обстановке противостояния, без перевеса депутатских голосов. Манипуляции с изменениями и дополнениями в Конституцию позже дали основания противникам новой символики обвинить Верховный Совет едва ли не в мошенничестве.

Кроме того, в общественном сознании новая символика ассоциировалась с БНФ, критический потенциал к которому среди избирателей был высоким. Этого стало достаточно, чтобы, в случае смены властной конъюнктуры, «Погоня» и бело-красно-белый флаг стали разменной монетой в политической борьбе.

Литература:

1. Михальченко А. Символика Беларуси: история и современность / А. Михальченко // Советская Беларусь. – 1990. – 25 ноября. – С. 2.
2. Вячорка В. Кроў лягла чырвонай паласой // Нёман. – 1991. – № 5. – С. 147-154.
3. Протокол № 1, протоколы регистрации и голосования, стенограмма, бюллетень №1 первого заседания внеочередной 5-ой сессии Верховного Совета БССР двенадцатого созыва от 24 августа 1991 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 968, оп. 1, д. 2958. – 205 л.
4. Протокол № 1, протоколы регистрации и голосования, стенограмма, бюллетень № 1 первого заседания внеочередной 6-ой сессии Верховного Совета БССР двенадцатого созыва от 17 сентября 1991 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 968, оп. 1, д. 2963. – 248 л.
5. Вечерка В. «Пакрый сабой народный рух!» Да гісторыі беларускага нацыянальнага сцяга / В. Вячорка // Звезда. – 1991. – 11 верас. – С. 1-2.
6. Кошалеў У. Які твой знак? / У. Кошалеў // Народная газета. – 1991. – 18 сентября. – С. 1-2.
7. Постановление Ученого Совета Института истории Академии наук Беларуси от 12 сентября 1991 г. // Народная газета. – 1995. – 7 февр. – С. 1.

8. Протокол № 5, протоколы регистрации и голосования, стенограмма, бюллетень № 5 пятого заседания внеочередной 6-ой сессии Верховного Совета БССР двенадцатого созыва от 19 сентября 1991 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 968, оп. 1, д. 2967. – 205 л.
9. Пазыняк З., Навумчык С. Дэпутаты незалежнасці. – Варшава: Беларускае ведамасці, 2011. – 304 с.
10. Протокол № 6, протоколы регистрации и голосования, стенограмма, бюллетень № 6 шестого заседания внеочередной 6-ой сессии Верховного Совета БССР двенадцатого созыва от 19 сентября 1991 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 968, оп. 1, д. 2968. – 83 л.
11. О внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь, 19 сентября 1991 г., № 1089-ХІІ // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – №30. – Ст. 492.
12. О Государственном гербе Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь, 19 сентября 1991 г., № 1086-ХІІ // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – №30. – Ст. 491.
13. О Государственном флаге Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь, 19 сентября 1991 г., № 1090-ХІІ // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 30. – Ст. 493.
14. Плыткewіч, С. Зажывём по-новаму / С. Плыткewіч // Народная газета. – 1991. – 21 верасня. – С. 1.
15. Протоколы № 1-9 заседаний Комиссии по обеспечению единой политики использования государственных символов Республики Беларусь при Президиуме Верховного Совета Республики Беларусь // Национальный архив Республики Беларусь – Ф. 968, оп. 1, д. 4121. – 38 л.
16. Предложения, обращения, письма, телеграммы общественных объединений, организаций, учреждений, граждан, которые поступили в Верховный Совет Республики Беларусь в поддержку и против: государственной символики (бело-красно-белый флаг и герб «Погоня»), смены названия столицы Беларуси, Государственного гимна республики, 11 сентября 1991 г. – 17 ноября 1993 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 968, оп. 1, д. 4064. – 208 л.

Курьянович А.В. Герб «Погоня» і біло-червоно-білий прапор як державні символи Республікі Білорусь: історія становлення. *Стаття присвячена одній з малодосліджених подій у новітній політичній історії Білорусі – затвердженню державної символіки 19 вересня 1991 р. Рішення парламенту – Верховної Ради ХІІ скликання – щодо символіки стало відображенням протиборства різних політичних сил, громадської думки, зіткнення тих чи інших позицій. У статті на основі оригінальних архівних джерел, багато з яких в науковий обіг вводиться вперше, розкривається картина голосування символіки у парламенті.*

Ключові слова: парламент, обговорення, дискусія, кворум, депутатська група, фракція, опозиція.

Kuryanovich A.V. Emblem "Pursuit" and the white-red-white flag as the state symbols of the Republic of Belarus: history of development. *The article is devoted to one of the unexplored events in modern political history of Belarus - the approval of national symbols in September 19, 1991. The decision of the Parliament (Parliament XII convocation) on symbolism reflected the opposition of political parties, public opinion, as well as the confrontation of different positions. The article is based on original archival sources, many of which have been introduced in the scientific revolution for the first time. The pattern of the state symbols voting in the parliament is described.*

Key words: parliament, discussion, debate, quorum, parliamentary group, fraction, opposition.

УДК 2-167.64:[398.22+27-23]

Лукашенко А.І.,

канд. істор. наук, доцент
кафедри країнознавства та міжнародного туризму
Київського міжнародного університету

Еволюція образу Диявола від стародавнього міфологічного сприйняття до християнської інтерпретації

У статті простежуються витoki християнського дуалізму, специфіка формування образу Диявола та інтерпретація його постаті у біблійних текстах. Також визначено роль Диявола та його функції у християнському суспільстві.

Ключові слова: християнство, Церква, Бог, Диявол, Сатана, Біблія, зороастризм, іудаїзм.

Проблема всемогутності Бога і непереможності зла завжди була актуальною у наукових і богословських колах. Релігія пронизує всі сфери суспільного життя, а головними образами у християнстві є Бог та Диявол. Відповідно визначення особливостей сприйняття цих двох постатей послідовниками Христа дасть змогу визначити основні світоглядно-релігійні передумови розвитку християнської історії.

Мета статті полягає у визначенні місця та ролі Диявола у світогляді християнина та з'ясуванні етапів формування цілісного образу Сатани.

Тематикою сатанізму займалися багато вчених, серед яких варто у першу чергу назвати Ж. Мінуа, Ж. Ле Гоффа, С. Аверинцева, К. Армстронг, А. Гуревича, В. Петрика, В. Ос-троухова, І. Скворцова-Степанова, Н. Рубакіна, М. Шульгіна, А. Леманна, М. Орлова та ін.

Спочатку пропонуємо розглянути етимологію слова «Диявол». Семантика як старогрецького кореня «stn» (сатана), так і давньогрецького «diabolos» означає бути в опозиції, бути ворогом [8, с. 56].

Так, для Диявола не існує жодної можливості реальної незалежності. Він може існувати лише як функція того, чому або кому він протистоїть. Отже, невід'ємною частиною цього поняття стає конфлікт. Щодо історичного походження Диявола впевнено можна стверджувати, що його постать з'являється в міфології Близького Сходу. Ці сюжети мають важливе значення у виникненні іудео-християнського Диявола, в яких знаходимо прототип протистояння добра і зла.

Щодо прототипу протистояння доброго і злого начала в єгипетській міфології і релігійних уявленнях, то у першу чергу потрібно зазначити, що сонм богів тут тільки починає розбиватися на два табори, які ще не уособлюють добро і зло. Проте, битва Бога Сета зі своїм братом Хором нагадує протистояння в зороастрійських традиціях [4, с. 9].

Центральний епізод вавилонської міфології – героїчний міф – сказання про Гільгамеша і Хуаву, що датується третім тисячоліттям до нашої ери. Це найдавніша епічна поема у літературі: вона написана більш ніж за тисячоліття до першого запису біблійних текстів. У давні часи цю історію знали на усіх землях Близького Сходу, і вона, безсумнівно, вплинула на еволюцію образу іудео-християнського диявола. Нагадаємо, що спочатку у міфі перемагає Хуаву, але потім Гільгамешу вдається його вбити. Після чого герой відносить голову переможеного ворога богу Енлілю, що його розлютило, оскільки Хуаву був демоном, який втілював погані схильності бога Енліля і був виконавцем його вказівок. Як помічаємо, і у вавилонській традиції ще не відбулося чіткого розділення добра і зла [4, с. 11].

У цьому контексті варто згадати асирійський сюжет, що розповідає про битву Нінурти з птахом Анзу і присвячений боротьбі з владою верховного божества Енліля. Анзу – віс-

ник бога, в якому вбачається прототип бунтівного ангела. Текст, знайдений у бібліотеці Ашшурбаніпала в Ніневії, вкладає в її уста такі слова: «Він затаїв у своєму серці бажання знищити владу Енліля». Тут думка про силу зла пішла далі, ніж у попередніх випадках, однак не доходить до народження Диявола у повному сенсі слова.

Якщо говорити про грецьку традицію, то «диявольські» ознаки можна побачити у Пана. Він у волоссі, рогатий, з головою козла. Це бог сексуальної насолоди і плодючості. Для настільки ворожої до всього плотського релігії, як ранньохристиянська, легко було угледіти у цьому божестві предтечу Диявола. У грецькому політеїзмі присутні дві існуючі в природі сили: Добро і Зло, однак тут ще відсутнє їх чітке втілення в двох приречених на безперервну боротьбу істот [4, с.14-15].

Першим справжнім попередником іудео-християнського Диявола слід вважати зороастрійського Ахрімана. Релігійна концепція протистояння добра і зла у Древній Персії бере свій початок у реформі Заратустри (приблизно VII ст. до н. е.). Цей пророк став спадкоємцем гілки ведичної релігії, яка вже ділила богів на дві категорії: основних, очолюваних Ахура-Маздою і нижчих, девів, на чолі з Мітрою, який одночасно був свого роду Спасителем, посередником між богами і людьми. Давньоіранська релігія еволюціонувала до монотеїзму. Заратустра наголошував на існуванні вищого бога Ахура-Мазди і двох духів-близнюків: хорошого Спента-Манї і поганого Агро-Манї або Ахрімана, що знаходяться у вічному протистоянні: «Спочатку духи-близнюки виявили свою природу – хорошу і погану. Поганий з цих двох духів вибрав зло». Згідно Гатами, верховне божество Ахріман з цього моменту став вічним ворогом Ахура-Мазди і намагався його перемогти. Щоб зупинити Ахрімана, Ахура-Мазда створює ідеально влаштований світ. У відповідь Ахріман також створює свій світ, наповнений злом. Потім розв'язується безкомпромісна боротьба між добром і злом. Ця схема існує у декількох варіантах, але в її основі обов'язково лежить інтегральний дуалізм.

Зло у будь-якому своєму прояві асоціюється з самотійною фігурою, а сутічка виявляється фальшивою, адже заздалегідь відомо, що рано чи пізно переможе добро. Ахріману, який зображується у вигляді змія, служить сім архидемонів: гріх, ересь, анархія, розбрат, самовдоволення, голод і спрага, котрі уособлюють зло, як фізичне, так і моральне. Ті, кого Ахріману вдається спокусити, вливаються в «народ брехні» і потрапляють у пекло. У зороастричному почитанні Ахрімана фігурували персонажі, які пізніше перейшли до когорти сил зла, очолювану Сатаною: це Азазель, Ліліт, Рахав, Левіафан. Але, в зороастризмі є одна специфіка, дуалізм боротьби добра і зла порушується через наявність упередженого вищого судді, який ніколи не допустить перемоги зла [5, с. 29].

А тепер розглянемо постать іудейського Диявола. У Старому Заповіті постать Сатани вирізняється не відразу, оскільки сам іудейський бог Яхве втілює у собі якості і зла, і добра: «Я що світло творю і пільму, створюю світ і виробляю лиха» (Біблія, Іс. 3:15). Досить швидко, майже непомітним чином, Сатана в біблійних текстах стає самотійним персонажем, відповідальним за зло, що співпало з приходом до влади в IV ст. партії священників. У боротьбі з монархічною владою вони намагаються обілити Бога, що несе відповідальність за все зло, яке чиниться на світі, і одним махом зробити саме Сатану ініціатором всіх поганих намірів і справ [1, с. 133]. Разючий приклад цієї еволюції можна знайти в історії перепису населення Ізраїльського царства. Така практика була заборонена ще Мойсеевим законом, хоча, з іншого боку, у Другій книзі Царств (24:1) Яхве підштовхує царя на цю дію: «Іди, рахуючи Ізраїля та Юду», а потім його ж за це і карає. Для того, щоб не приписувати Богу такої несправедливості, у другій половині IV ст. у Першій книзі Хронік дається інша версія фактів: «І повстав Сатана на Ізраїля, і намовив Давида перелічити ізраїльтян» (Біблія, Перша книга Хронік, 21:1). Тут, як ми бачимо, провина лягає на Сатану, який діє за власною ініціативою. Низка дослідників вбачає у цій ситуації вплив релігії персів і властивого їй дуалізму: сатана переймає зловісні риси Ахрімана. Більше того, в книгах пророків Ісаї та Єзекїїля виникає тема духу, що збунтувався проти Яхве. Спочатку це була просто метафора, з допомогою якої народ Ізраїлю звинувачувався в непокорі, за яку він був покараний падінням Єрусалиму і вигнанням. Однак незабаром образ отримав самотійний розвиток. Так, затвердилось існу-

вання бунтівного негативного духа-спокусника. Це збігається у часі з тим історичним періодом, коли Ізраїль втратив незалежність.

А тепер перейдемо до християнського, новозавітного тлумачення і сприйняття Диявола. У Новому Заповіті йдеться про наступне: «Бог є світло, і немає в ньому ніякої темряви» (Біблія, Яків 1:5). Чим могутніший Бог, тим чіткіший образ Диявола в священному писанні. Так, у Біблії ім'я Сатана згадується 52 рази, Диявол – 33 рази (2 Самуїлова 19:23; 24:1; 1 Хронік 21:1; Йова 1:6-9, 12; 2:1-7; Псалми 108:6; Захарія 3:1, 2; Матвія 4:10; 12:26; 16:23; Марка 1:13; 3:23, 26; 4:15; 8:33; Луки 10:18; 11:18; 13:16; 22:3, 31; Івана 13:27; Дії Апостолів 5:3; 26:18; Римлян 16:20; 1 Коринтян 5:5; 7:5; 2 Коринтян 2:11; 11:14; 12:7; 1 Солунян 2:18; 2 Солунян 2:9; 1 Тимофія 1:20; 5:15; Об'явлення 2:9, 13, 24; 3:9; 12:9; 20:2,7).

Так, очевидним стає чітке самостійне існування антипода Бога – Диявола. З'ясуємо, як же тлумачиться постать останнього в священному тексті та у християнській теології. В релігійнознавчому словнику знаходимо: «Сатана, інша назва Диявол, від єврейського слова «противник», духовне створіння, яке є головним супротивником Бога та всіх, хто поклоняється правдивому Богові. Сатана також знаний як Диявол, оскільки він є головним наклепником, який очорнює Бога перед людьми. Він названий стародавнім змієм, очевидно, тому, що в Едемі використав змія, щоб обманути Єву, і з цієї причини назва «змій» стала означати «підступний» [10, с. 39].

У Біблії вказується, що створіння відоме як Сатана, не завжди мало це ім'я. Радше, це описове ім'я він отримав через те, що став на шлях спротиву Богові. У Біблії не згадується яке він мав ім'я перед тим. Правдивий Бог є єдиним Творцем і «діло Його досконале». Отже, той, хто став Сатаною, був створений Богом як досконала і праведна духовна істота. Свого часу Ісус Христос сказав про нього: «Він був убивцею ще відтоді, як пішов шляхом непослуху, і в правді не встояв, бо правди в ньому немає». Звідси можна зробити висновок, що Сатана спочатку був «у правді», але залишив цей шлях.

Цілісна концепція Сатани та пекла була сформована на Вселенському соборі в Нікеї у 325 р. Згідно з нею Сатана (він же Люцифер, що в перекладі означає «ранкова зоря» або «світлоносний») був найвидатнішим архангелом в оточенні Господа, але впавши в гординю оголосив себе рівним Богові, за що був скинутий з небес на землю. Апостол Павло вказує місце проживання Сатани: він «князь, що панує в повітрі» (Біблія, Еф. 2: 2), його слуги – «духи злоби піднебесні» (Біблія, Еф. 6:12). На землі його функції полягають у спокусі людей та схилянні їх до гріхів, внаслідок чого їхні душі після тілесної смерті позбавляються вічного блаженства у раю і потрапляють на вічні муки до пекла. Слугами сатани є демони – ангели, яких він спокусив, і які були скинуті з небес разом з ним [6, с. 79].

Так, у християнстві глобальна концепція існування Сатани і Бога у світлі всемогутності і всезнання останнього, є доволі хиткою – між ними нібито існує суперництво за людські душі, які необхідно завоювати до кінця світу, який настане з другим пришестям Ісуса Христа. Проте, Сатана протистоїть Богу не на рівних підставах, не як божество або антибожество, а як занепале творіння Бога і бунтівний підданий його держави, який тільки і може, що звертати проти бога силу, отриману від нього ж. Тому противник Сатани на його рівні буття – не Бог, а архангел Михаїл, предводитель добрих ангелів і заступник віруючих у священній війні з Сатаною.

Згідно із Новим Заповітом завдяки Дияволу, який спокусив Єву на гріх, виникає потреба пришестя Ісуса Христа, який перемагає Сатану, взявши на себе всі людські гріхи. (Біблія, Кол. 2:15). Як бачимо, без персони Диявола зникає доцільність втілення сина Божого на Землі. Тепер з'ясуємо, що говорить святе письмо про долю Диявола. Так, у Новому заповіті також йде мова проте, що у Судний день Сатана битиметься з Ангелом, який володіє ключем від безодні, після чого буде скутий і скинутий в безодню на тисячу років (Біблія, Апокаліпсис 20:2-3). Через тисячу років він буде звільнений на короткий час і після другої битви навечно буде вкинутий в «озеро вогненне і сірчане» (Біблія, Апокаліпсис 20:7-10). Ранньохристиянський мислитель Оріген (бл. 185-253/254) вчив, що у кінці світу Диявол і його слуги повернуться до Бога і будуть прощені. Проте, ця ідея, яка знаходила послідовників аж до ХХ ст., була визнана еретичною ще ранньою Церквою.

Пропонуємо розглянути також специфіку сприйняття Диявола. Постать Диявола завжди була полемічною. Так, С. Аверинцев зазначає, що уявлення про всемогутність Бога вступають у суперечність з його всеблагістю: якщо Бог всемогутній і добрий, то звідки зло? Диявол виявляється в такій системі персоніфікацією божого гніву, підлеглою Богу істотою, яка здійснює божественні карі, виконавцем божих вироків. У багатьох пам'ятках середньовічної агіографії, оповідаючи про капості, які Диявол чинить святим, благочестиві автори додають: «з Божого дозволу». Диявол необхідний, щоб карати нечестивих, але крім того – щоб спокушати праведних, щоб ті збільшили свої заслуги, подолавши спокуси.

У масових уявленнях, однак, Диявол фігурує як особа, що діє цілком самостійно. На думку Ж. Ле Гоффа, середньовіччя можна визначити як період, коли будь-які дії людини, взагалі будь-які події пояснюються як наслідок боротьби в людині і навколо людини двох сил – Бога і Диявола [3, с. 37]. Біблійний образ Диявола християни вирішили з часом розширити. Так, протягом середньовіччя поступово вибудовується більш-менш струнка ієрархія сил зла, яка дзеркально відображає небесну ієрархію. На чолі стоїть Сатана потім йдуть «князі світу цього», «князі бісівські», а потім – сонмище простих бісів. Як зазначає С. Аверинцев з посиленням на Гонорія Августодунського, «число бісів незліченне»; до кожної людини приставлений як ангел охоронець, що оберігає його, так і біс, який його спокушає. У трактаті XVI ст. «Лжевладичество бісів» йдеться про 7 млн. 405 тис. 926 простих бісів, крім 72 «князів» і самого Сатани. До того ж, слугами Сатани вважалися і люди, які стали на шлях зла: еретики, мусульмани, євреї, іноді – жінки («посудина Диявола»). Якщо підсумувати і визначити головні якості Диявола і його підлеглих, то це будуть гордіня і ненависть до людей. Відповідно, основні дії Диявола і бісів, спрямовані на шкоду людям – переслідування і спокуси [2, с. 74]. До числа перших відносяться муки грішників у потойбічному світі і нанесення збитків у земному житті як грішникам, так і праведникам. «Улюблена» ж сфера діяльності Диявола – область сексуального: він розпалює хіть, але крім того, перешкоджає нормальним подружнім стосункам [9, с. 89].

Так, всупереч язичництву, монотеїстичні релігії не можуть обійтися без поняття Диявола. Якщо існує єдиний Бог, який є джерелом і блага і зла, єдиний шлях пристойно виправдати його за інше – якимось чином вибудувати генеалогію зла. Тут на сцену і виступає Сатана. Але відразу виникає проблема – необхідність пояснити, яким чином ця істота здатна настільки серйозно втручатися в існування всього суцього. Чим більше Бог зливається з Абсолютом, тим він могутніший, добріший, універсальніший і як наслідок – тим більша потреба в Дияволі. Ось чому християнська концепція Диявола найдосконаліша. Тут ми приходимо до парадоксального висновку: тільки Сатана може врятувати Бога. І дійсно, як істинно віруючий міг би увірувати в єдиного всемогутнього і всемилостивого Бога за відсутності Сатани, на якого можна списати всі неймовірні фізичні і моральні страждання, на які приречена людина. Як сказав Джон Віслі, «немає диявола – немає Бога». Диявол як персоніфіковане джерело зла отримав свій реальний статус лише у рамках великих монотеїстичних релігій, зокрема у християнстві. Церква, що породила цього «незручного» персонажа, прагнула обмежити його значення. Проте зовсім позбавитися його вона не може, інакше неминуче сама зануриться в безодню нерозв'язних суперечностей, почавши заперечувати саму себе. Так, Диявол – фігура ірраціональна: породження нашого розуму, який намагається знайти логічне пояснення феномену зла при зіткненні з дійсністю.

Література:

1. Армстронг Карен. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе / Карен Армстронг. – Киев, 2004. – 540с.
2. Гуревич А. Я. Культура и общество Средневековой Европы / А.Я. Гуревич. – М., 1989. – 278с.
3. Жак ле Гофф. Цивилизация средневекового запада / Жак ле Гофф // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.aldebaran.ru/author/le_goff_zhak/.
4. Минуа Ж. Дьявол / Жорж Минуа. – М.:Астрель, 2004. – 158с.
5. Роббинс Р. Х. Энциклопедия колдовства и демонологии / Р.Х. Роббинс. – М., 1996. – 342с.
6. Скворцов-Степанов И.И. О вере в бога и вере в дьявола, в его кн.: Избранные атеистические произведения / И.И. Скворцов-Степанов. – М., 1959 – 356 с.
7. Шульгин М.М. О дьяволе и чудесах / М.М. Шульгин. – М., 1959. – 312 с.

8. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004. – С. 339.
9. Эдмон Поньон. Повседневная жизнь Европы в 1000 году / Эдмон Поньон. – М., 1999. – 236с.
10. Элиаде М. История веры и религиозных идей. Т. 3: От Магомета до Реформации / М. Элиаде // [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Eliad_4/13.php.

Лукашенко А.И. Эволюция образа Дьявола от древнего мифологического восприятия до христианской интерпретации. В статье исследуются истоки христианского дуализма, специфика формирования образа Дьявола и интерпретация его личности в библейских текстах. Также определяется роль Дьявола и его функции в христианском обществе.

Ключевые слова: христианство, Церковь, Бог, Дьявол, Сатана, Библия, зороастризм, иудаизм.

Lukashenko A.I. The evolution of the image of the Devil from the ancient mythological perception to the pre-Christian interpretation. The article traces the origins of Christian dualism, the specificity and the image of the Devil's interpretation in the biblical texts. Also, the article defines the role of the Devil and its function in the Christian community.

Key words: Christianity, church, God, the Devil, Satan, the Bible, Zoroastrianism, Judaism.

УДК 329.39:323.27](47+57)"1917/1922"(091)

Мандрик М.В.,

докт. істор. наук, доцент
кафедри державної служби, історії та політології
Буковинського державного фінансово-економічного університету

Доля інтелектуальної еліти у більшовицькому перевороті 1917 р.: історичний аналіз

Проаналізовано місце і роль інтелектуальної еліти в житті країни у контексті встановлення радянської влади у 1917 р. Розглянуто основні історичні етапи застосування політичних репресій стосовно значної частини інтелектуалів протягом 1917–1922 рр.

Ключові слова: інтелектуальна еліта, інакодумство, криза, політичні репресії, Тимчасовий уряд, жовтневий переворот, Дума, масонство.

Події 1917 р. актуалізували одне з найважливіших питань про роль і місце справжньої інтелігенції («intellectuals» – у бердяєвському розумінні) тобто представників духу, свободи, цінностей, якостей, але не держави, соціального прошарку, класу чи соціальних інтересів. Дух та інтелект – це дві категорії, що визначаються внутрішньо, а люди що володіють ними, повинні не лише усвідомлювати свою незалежність та свободу, але виконувати свою соціальну місію, служити ідеї справедливості через свою думку та творчість.

Ліберали нової генерації – інтелектуали – відверто заговорили про необхідність капіталістичної модернізації Російської імперії. Відправною передумовою, що об'єднувала всі течії у лібералізмі, було визнання як у теорії, так і на практиці пріоритетності еволюційного шляху суспільного розвитку. У межах ліберальної концепції еволюційного розвитку відбувалися пошуки оптимальної моделі політичної партії. Незважаючи на певні відмінності, лібералів об'єднувала схожість соціальної природи. Всі політичні партії – конституційно-демократична, демократичних реформ, мирнообновленців, октябристів – сповідували ідею встановлення конституційно-парламентського типу правління (монарх – законодавча влада та двопалатний парламент, всезагальне виборче право) чіткого розподілу влади на три гілки та побудови правової держави. Всі ці ідеї стосовно конституційного переоблаштування країни вони намагалися провести через Думу шляхом подання петицій, перемовин із провідними

політичними діячами країни. Кульмінація – 1 листопада 1916 р. лідер кадетів у IV Думі виступив шляхом інсинуацій проти царської родини, яка готувала сепаратний мир із Німеччиною та провокувала своїми діями наростання революційного руху. Він виклав вимоги до чинного уряду: однакове розуміння членами уряду найближчих завдань, їхня свідома готовність виконувати програму більшості Думи і зобов'язаність виконувати програму більшості. Недопущена цензурою до друку промова була підпільно розповсюджена на усіх фронтах, задавши тон майбутнім революційним виступам.

Перше офіційне повідомлення про утворення Тимчасового уряду з'явилося у ранковому випуску петроградських газет 3 березня 1917 р. Це було звернення «до товаришів і громадян», форма якого дивувала своїм безглуздям не менш ніж зміст. Йшлося про те, що тимчасовий Комітет членів Держдуми за сприяння та співчуття столичних військ і населення досяг такого успіху над «темними силами» старого режиму, який дозволяє йому розпочати активне створення виконавчої влади. Документ спочатку був задекларований як прокламація Комітету Думи, а наприкінці чомусь перетворювався на заяву Тимчасового уряду. За великою іронією долі падіння монархії супроводжувалося знищенням підвалин парламенту – установи, що сприяла її падінню. Зречення великого князя автоматично означало остаточну відмову від монархічного принципу, а у такий нелегітимний спосіб (російське законодавство не передбачало можливості зречення імператора і не встановлювало жодних правил, що стосувалися б престолоуспадкування у такому випадку) державність фактично була знищена. Серед основних чинників можна виділити два. По-перше, німецька політична акція «Revolutionierungspolitik», метою якої була підтримка економічного страйкового руху, що мав вилитися у політичний переворот. Головним теоретиком цієї політики був А. Гельфанд, який вважав у 1916 р., що країна визріла для революції. По-друге, масонство – приналежність значної частини російської політичної та інтелектуальної еліти до цих таємних формацій. За свідченнями відомої російської письменниці Н. Берберової, на території Росії напередодні лютневих подій налічувалося понад 30 потужних масонських лож. Характерно, що й О. Керенський, і абсолютна більшість інших міністрів (починаючи з першого складу уряду від 2 березня – всі, крім Мілюкова, і в останньому від 26 вересня всі, крім обер-прокурора Синоду А. Карташова) були членами лож «вільних каменярів». Тим не менше, але відбувалася ланцюгова реакція національної кризи суспільства, яку французький посол у Росії у 1914-1917 рр. М. Палеолог пророче називав російським кораблем, що пливе у водах, над якими навис густий туман.

Ще у квітні 1917 р. редакція «Правди» отримала два ленінських «Листи з далека», в яких стверджувалося, що демократична революція в Росії вже здійснилася і назрівала соціалістична, що покінчити з війною можна було тільки знищивши Тимчасовий уряд і створивши республіку Рад. Відходячи від революційної войовничості В. Леніна, З. Каменев та Й. Сталін помістили у «Правді» лише перший лист, та й то, скоротивши його на 1/5 і викресливши положення, в яких містилися нападки на Тимчасовий уряд, а політика його підтримки характеризувалася як зрада справі пролетаріату. Вони нічого не сказали про листи Леніна і делегатів закритої Всеросійської наради більшовицьких партійних працівників, що проходила у Петрограді. Сталін наполягав на політиці умовної підтримки Тимчасового уряду тією мірою, якою він «закріплює кроки революції». Партія повинна була дочекатися слушного моменту, щоб дати виявитися «порожнечі влади» уряду. Однак, повернувшись з еміграції, Ленін виголосив принципи революційної безкомпромісності у «Квітневих тезах». Ленін – небезпечний вождь, що оточив себе усіма божевільними революції, – не втомлювався говорити Палеолог [9]. Ілюзію мирного розвитку революції та переходу влади до Рад Ленін зберігав до 14 вересня – Демократичної наради, але усвідомивши, що є небезпека політичного альянсу з урядовими колами, він круто змінює тактику і своїм колегам по ЦК пропонує поставити на порядок денний питання про збройні повстання в Пітері та Москві.

Ця позиція у формі негативної реакції на дедалі інтенсивнішу радикалізацію політичного життя російського суспільства почала набирати чітко окреслених рис ще на початку XX ст. Так, весна 1909 р. була відзначена великою літературно-суспільною подією – опублікуванням збірника «Вехи», в якому сім письменників об'єдналися в критиці панівного інтели-

гентського, матеріалістичного чи позитивістськи обґрунтованого політичного радикалізму. На думку одного з дослідників цього періоду, представника російської еміграції М. Зернова, «Вехи» відобразили духовно-суспільну тенденцію, першим провісником якої був П. Струве. «Ця тенденція, – писав він, – складалася з двох провідних мотивів: з одного боку, стверджувалася необхідність релігійно-метафізичних основ світогляду – в цьому сенсі «Вехи» були прямим продовженням і поглибленням ідейної лінії «Проблем идеализма»; з іншого боку, в них містилася різка критика революційно-максималістських прагнень російської радикальної інтелігенції» [5, с. 126].

Збірник став сенсацією. Протягом шести місяців «Вехи» витримали п'ять видань. Їх філософську критику позитивізму, зречення від основної доктрини радикальної інтелігенції – віри в революцію – ліва преса сприйняла як зраду священній спадщині. Фактично автори збірника передбачили головне – невдовзі російська інтелігенція постане перед важливим завданням перегляду старих цінностей та творчого оволодіння новими. Можливо цей поворот мав стати настільки радикальним, що здійснивши його, інтелігенція перестане існувати як така. Але, надіялися автори «Вех», це – на краще, оскільки стару інтелігенцію по-винна замінити її нова генерація, яка, за висловом С. Франка, очистить своє ім'я, при цьому, зберігши недоторканим благородний відтінок значення слова – intellectuals. Вони піддали блискучій критиці суперечності філософії, яку сповідувала інтелігенція, і непослідовність її політичної програми, з дивовижною точністю передбачили фатальні для інтелігенції наслідки обраного нею шляху.

Невдовзі більша частина учасників «Вех» об'єдналася для того, щоб осмислити і проаналізувати причини та підсумки революції у збірнику «Из глубины» (1918), в якому мислителі підвели підсумок розвитку тій ідеологічній тенденції, яка втілилася в революції. «Російська революція була кінцем російської інтелігенції», – такий висновок сформулював згодом М. Бердяєв, переконаний у тому, що революційні події, як ніщо інше, виявили крах радикальної інтелігентської ідеології [2, с. 208]. Її прихильники не хотіли відмовитися від традиції бакунізму, що призводила до загибелі, і повернутися до об'єктивних основ історії.

Не дивним було критичне, великою мірою вороже ставлення до цього збірника радянської влади, особливо її головних ідеологів. На підтвердження цього, в іншій збірці статей і виступів знаходимо відгук на позицію авторів «Из глубины» під авторством М. Бухаріна «Судьба русской интеллигенции». Звинувачення були сформульовані в дусі часу і не містили нічого оригінального: «...там усі проблеми підігнані під одну тему. Я запитую себе: чи повинні ми допускати таку «науку»?». У статті не бракує образ на адресу філософів, котрі, «вміють будь-що подати під гарним соусом, хоча всередині одне «гнилля» [3, с. 87]. Мислителі не заперечували саму революцію у тому розумінні, коли органічні творчі сили суспільства, націлені на втілення нових ідеалів, викристалізованих у глибині суспільної свідомості, на задоволення нових потреб, не знайшовши альтернативного методу, руйнують старий порядок як перешкоду для творчості.

Цього не можна сказати про жовтневий переворот, що став «великим державно-політичним і національно-духовним руйнуванням», «смутою», яка запанувала в думках і серцях російської інтелігенції. Вона змінила національне обличчя Росії, перетворила її на «світову виразку», що почала загрожувати іншим народам [11, с. 208; 7, с. 216-217]. У 1917 р. народ перейшов у стан «черні», від чого, до речі, найбільше застерігали мислителі, оскільки як свідчить історія людства, «черню» найлегше оволодівали деспоти і тирані.

Саме тоді для деяких мислителів, як ніколи, стало актуальним повернення до монархізму, аргументування цієї ідеї, її важливості для духовного і політичного відродження Росії. Радянська влада, як творчий чинник, не виправдала себе і підштовхнула державу до надзвичайно глибокої, справді катастрофічної кризи найважливіших підвалин – інтелекту, духовності, державності. Це сталося тому, що республіканський лад, та ще й у такій спотвореній формі, не вважався традиційним для Російської держави, він міг стати лише руйнівним фактором. Росія, як вважали мислителі-ліберали, потребувала національно укріпленого єдиновладдя, тобто монархії. Тому не вимагають особливого пояснення причини опозиційності ліберальної інтелігенції до радянського режиму. Через деякий час один із провідних пред-

ставників філософської думки російського зарубіжжя Ф. Степун, оцінюючи російську революцію 1917 р. та наслідки встановлення радянського режиму, напише, що покоління «легше пробачать більшовикам, які захищали свою пролетарську батьківщину від німців, їхні криваві злочини перед Росією, аніж виправдають Тимчасовий уряд, який відповідальний за зрив революції в більшовизм» [6, с. 60-61].

Несприйняття представниками ліберальної філософської думки принципів радянської ідеології і методів здійснення більшовицької влади у різних галузях життя, зрозуміло, викликало з боку режиму негативну реакцію, наслідки якої доводилося відчувати навіть наприкінці ХХ ст. Ця опозиційність до влади і пануючого світогляду виявилася ще у 1918 р., коли у Москві М. Бердяєвим була заснована Вільна академія духовної культури, а при ній філософсько-гуманітарний факультет. Протягом трьох років Бердяєв читав курси з філософії історії та релігії, А. Бєлий – з філософії духовної культури, С. Франк – вступ до філософії, Ф. Степун – лекції про співвідношення життя і творчості. Мислителі створювали й інші структури, що мали утворити мережу, яка б охопила й інтелектуальні центри країни.

В. Ленін пильнував за діяльністю російських ідеалістів. У його кремлівській бібліотеці були представлені – зрозуміло не через симпатії до їхніх авторів – твори С. Аскольдова, М. Бердяєва, Б. Кістяківського, С. Булгакова, І. Львіна, Л. Карсавіна, П. Новгородцева, Ф. Струве. Більшість цих авторів увійшла до дискримінаційного списку і згодом опинилася в засланні. Крім того, Ленін вивчав ті твори, які йому надавало для ознайомлення ДПУ [8, с. 62].

Вождь більшовиків був переконаний у тому, що інтелігенція, «застрягнувши» у моральних тенетах, здатна лише плутатися під ногами, роз'їдати сумнівами, збивати зі шляху коливаннями. Виходячи з таких позицій, він з перших днів революції визначив стратегію війни з інтелігенцією, яка чітко виявилася у 1921 р., коли було розгромлено кафедру філософії у Петербурзькому університеті. Влітку цього ж року за постановою ВЦВК ліквідували Всеросійський комітет допомоги голодуючим (ВКДГ створено в червні 1921 р., коли результати експерименту з «великим стрибком» завершилися розоренням країни, кризою влади, а головне – хронічним голодом; вожді революції заговорили про необхідність державного та громадського співробітництва у формі комітету з представників науки, літератури, культури). У липні оголосили, що всі вони є «буржуазними елементами», котрих використали для «отримання закордонної допомоги, яку західні країни не бажали надати радянському урядові». Комітет було розігнано, а його членів арештовано та поміщено до внутрішньої в'язниці ВНК на Луб'янці. Проте через особливу «ворожість» до старої інтелектуальної еліти справі революції, проти неї вперше було застосовано таку форму знищення, як репресії, а згодом, у 1922 р., і виселення за кордон.

Невипадково останнє почало здійснюватися в 1922 р. – переломному і доленосному: по-перше, входить у життя НЕП, котра відмінила жорсткий «воєнний комунізм» і певною мірою відновила приватну власність, капіталізм у Росії. З цього приводу В. Ленін давав таку аргументацію: «Ми зараз відступаємо, ніби-то відступаємо назад, але це ми робимо, щоби спочатку відступити, а потім розбігтися і сильніше стрибнути вперед» [10, с. 217]. По-друге, цього ж року відбувалися XI партз'їзд та XII партконференція, що задали тон офіційній пропаганді.

На початку 1922 р. Бердяєвим, Степуном і Франком була випущена книга «О. Шпенглер и закат Европы». У відгуку на неї Ленін написав: «Це схоже на літературне прикриття білогвардійської організації». Відповідь була негайною: 12 березня з'являється програмова стаття Леніна «Про значення войовничого матеріалізму» («Під прапором марксизму») відома як його філософський заповіт. Саме тут, чи не вперше фігурує формула вислання «подібних викладачів і членів вчених товариств, яких треба ввічливінько випроводити в країни буржуазної «демократії». Після цього були закриті опальні газети, альманахи, товариства (це спеціальні декрети № 622, 623, 624), а філософи-ідеалісти звільнені з університетів.

У травні 1922 р. Ленін, щоб надати необхідне юридичне підґрунтя війні проти інтелігенції, вимагає включення до Кримінального кодексу пункту про заміну розстрілу висланням за кордон, а також про розстріл за недозволене повернення з-за кордону. 19 травня він

вимагає від Ф. Держинського якомога швидше вирішити питання про виселення за кордон письменників і професорів, які допомагають контрреволюції.

31 серпня 1922 р. «Правда» опублікувала повідомлення «про виселення за постановою ДПУ найбільш активних контрреволюційних елементів із середовища професорів, лікарів, у північні губернії. Частина за кордон». Знаменною була назва повідомлення – «Перше попередження». Виселення за кордон передбачало виїзд до Німеччини. Потрібно знати тогочасне становище, щоб зрозуміти усю жахливу раптовість такої пропозиції. Отримати дозвіл на виїзд було майже неможливим навіть для найбезпечнішого радянського громадянина. Недвозначно звучала заява німецького консула: «Німеччина не є місцем заслання».

Серед груп, на які було поділено всю опальну інтелігенцію, філософи становили порівняно невелику, але помітну з точки зору високого інтелектуального потенціалу, частину – М. Бердяєв, С. Булгаков, І. Ільїн, М. Лосський, Ф. Степун, С. Франк, Г. Флоровський. При всій різноманітності конкретних причин та приводів для вислання прослідковується певна логіка – висилалися ті, хто не бажав відмовлятися від права на власну думку. Як згадував у своїх спогадах Д. Лутохін, ВЦВК затвердив список, за яким було заарештовано 161 особу за статтю 57 радянського Кримінального кодексу, а потім запропоновано подати прохання про дозвіл на виїзд за кордон. Вигнання супроводжувалося інтенсивною роз'яснювальною кампанією. До оформлення від'їзду їх, за невеликим винятком, майже три місяці тримали у в'язниці. Серед тих, кого мали депортувати, були провідні літератори, журналісти, економісти, історики, ректори і декани. Законом передбачалось виселення на три роки, але фактично воно стало позитивним закордонним ув'язненням. Ось зразок однієї з підписок, яку змушений був написати кожен, кого висилали у вересні 1922 р.: «Я висилаюся за межі РРФСР без зазначення терміну..., якщо я повернуся, то підлягатиму розстрілу, що буде здійснений першим органом влади, в руки якого я потраплю» [4].

Восени 1922 р. два німецьких пароплави «Oberburgermeister Hagen» та «Preissen» привезли до Німеччини «єдиний товар», який радянський уряд вже міг поставляти Європі безкоштовно – інтелектуальну еліту [4, с. 61]. Дехто їхав до Європи із полегшенням – здавалося, що трьох років вистачить, щоб у Росії все вляглося, щоб річка повернулася до свого русла.

Тепер нарешті можна було зітхнути з деяким полегшенням. Радянська влада «перемогла» усіх своїх внутрішніх ворогів. Проте, за висловом Л. Троцького, російські мислителі становили «жалюгідні залишки» ворогів, які потенційно могли об'єднатися із зовнішніми. Щоб це унеможливити, їх потрібно було знешкодити, виславши за межі країни.

Отже, як у 1969 р. напише Н. Берберова в спогадах, знищення мало не особистий характер, воно було знищенням груповим, професійним і плановим. Інтелігенція виявилася поділеною надвоє, з чим зникла надія на єдину, цільну і нерозривну у часі духовну цивілізацію і національний розумовий прогрес, тому що зникли визнані всіма цінності [1]. Вислання мало подвійний наслідок: воно суттєво збіднило філософську думку, стало початком розвитку принципу дотримання загальноприйнятих догм у науці, що призвело до деградації не тільки суспільних наук, але, відповідно, і усього суспільного життя в країні. Вимушений переїзд на Захід суттєво вплинув на еволюцію історико-філософських ідей, особливо екзистенціалізму, в Західній Європі і через неї – в Америці.

У перші пореволюційні роки російський закордон був складним сплетінням особистостей, долей, характерів. За своїм професійним, класовим і матеріальним становищем, за своїми ідеалами та політичними симпатіями еміграція була вкрай різномірною. Відчуття меншовартості існування спричинювало особливу чутливість емігрантського вуха до всього, що відбувалося в Росії. Вважалося, що ось-ось мають настати зміни. Навіть ставлення до новоприбулих емігрантів визначалося не стільки особистістю того, хто приїхав, скільки його оцінкою подій на батьківщині. Так сприйняли «старожили» еміграції і велику групу інтелектуалів, висланих за адміністративним рішенням ДПУ в 1922 р. «Еміграція зустріла групу висланих підозріло і недоброзичливо. Були навіть такі, які дозволяли собі говорити, що це не вислані, а підслані для «розкладу еміграції», – писав у своєму автобіографічному «Самопізнанні» М. Бердяєв [2, с. 222].

Проте влітку 1922 р., коли «кандидати» на депортацію лише готувалися до вислання, вони ще не могли передбачити, як сприйме їх Європа. Рішення про вислання було неочікуваним і продиктованим не зовсім зрозумілим зигзагом більшовицької ідеологічної політики. Воно було незрозумілим, оскільки умови НЕПу вселяли надію на толерантність відносин між радянською владою та інтелігенцією. За цією групою мислителів не стояла жодна політична партія, профспілкova чи молодіжна організація. Відсутність суду над ними свідчила про те, що не було злочину, який міг би інкримінуватися мислителям на відкритому судовому процесі. Їхня провина полягала у відкритому несприйнятті моральних засад комунізму. Опинившись за кордоном, більшість професорів продовжили викладацьку діяльність чи у навчальних закладах слов'янських країн або ж у створених в еміграції численних університетах та школах. Дехто був запрошений до відомих європейських університетів.

Таким чином, у перші роки після завершення громадянської війни та вислання частини інтелектуальної еліти за кордон в Європі склалося кілька великих емігрантських центрів – Берлін, Париж, Белград, Софія, Прага та ін. То був час активного діалогу між двома частинами російської культури, пошуку шляхів взаємодії, співробітництва. Саме берлінський період еміграції і взаємовідносин головних дійових осіб з соціалістичною Росією були цікавим свідченням того, наскільки реальним, необхідним могло бути співробітництво у галузі культури, незважаючи на розбіжності у поглядах на політику та ідеологію.

Література:

1. Берберова Н.Н. Курсив мой: Автобиография / Н.Н. Берберова. – М.: Согласие, 1996. – 736 с.
2. Бердяев Н.А. Самопознание. Опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. – М.: Мысль, 1991 – 318 с.
3. Бухарин Н. Судьбы русской интеллигенции / Н. Бухарин // Бухарин Н. Революция и культура / Статьи и выступления 1923-1936 гг. – М.: Фонд имени Н.И. Бухарина, 1993. – С. 78-88.
4. Геллер М.С. Первое предостережение – удар хлыстом: К истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 г. / М.С. Геллер // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 37-64.
5. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века / Н. Зернов. – Париж, 1974. – С. 126-145.
6. Из книги Ф. Степуна «Бывшее и несбывшееся» // Хрестоматия по отечественной истории (1914-1945 гг.): Учеб. пособ. для студентов вузов / Под. ред. А.Ф. Киселёва, Э.М. Щагина. – М.: ВЛАДОС, 1996. – С. 60-61.
7. Ильин И.А. О сопротивлении злу силой / И.А. Ильин // Новый мир. – 1991. – № 10. – С. 197-224.
8. Коган Л.А. Выслать за границу безжалостно (новое об изгнании духовной элиты) / Л.А. Коган // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 61-84.
9. Палеолог М. Царская Россия накануне революции / М. Палеолог: пер. с фр. – Репринт. воспроизвед. 1923 г. – М.: Политиздат, 1991. – 494 с.
10. Сейер Майкл, Кан Альберт. Тайная война против Советской России / Майкл Сейер, Альберт Кан. – М.: Красный пролетарій, 1947. – 456 с.
11. Франк С.Л. Из размышлений о русской революции / С.Л. Франк // Новый мир. – 1990. – № 4. – С. 207-226.

Мандрик М.В. Судьба интеллектуальной элиты в большевистском перевороте 1917 г.: исторический анализ. В статье проанализировано место и роль интеллектуальной элиты в жизни государства в контексте установления советской власти в 1917 г. Рассмотрены основные исторические этапы применения политических репрессий относительно значительной части интеллектуалов на протяжении 1917-1922 гг.

Ключевые слова: интеллектуальная элита, инакомыслие, кризис, политические репрессии, Временное правительство, октябрьский переворот, Дума, масоны.

Mandryk M.V. The fate of the intellectual elite in the Bolshevik revolution of 1917: historical analysis. The role and place of the intellectual elite in public life in the context of the Soviet power establishment in 1917 is analyzed. The main historical stages of political repression to a large part of intellectuals during 1917-1922 are considered.

Key words: intellectual elite, nonconformity, crisis, political repression, the Provisional Government, the October Revolution, the Duma, Freemasonry.

Автори номера

Булах

Тетяна Миколаївна,

кандидат економічних наук, доцент Київського національного університету культури і мистецтв

Батіщева

Світлана Миколаївна,

начальник управління капітальних вкладень та розвитку інфраструктури Головного управління економіки та інвестицій ВО КМР (Київської міської державної адміністрації)

Вайнштейн Майкл,

магістр бизнес-адміністрування, преподаватель Бруклинского колледжа, университет г. Нью-Йорка

Василик

Алла Володимирівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці ДВЗН «КНЕУ імені Валіма Гетьмана»

Вишнівська

Наталія

Володимирівна,

аспірант кафедри економічної теорії та маркетингу Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Гук

Наталія Андріївна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Зайцева

Ірина Петрівна,

провідний економіст Фінансового управління ПАТ «КІБ «креді Агріколь»», м. Київ

Каховська

Олена Володимирівна,

кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри державного управління місцевого самоврядування Дніпропетровського регіонального інституту Державного управління Національної академії Державного управління при Президентіві України

Комарницька

Ірина Юрїївна,

аспірант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кондратюк

Григорій Миколайович,

кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кримського інженерно-педагогічного університету (м. Сімферополь)

Криснко

Дмитро Сергійович,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв

Курьянович

Александр Викторович,

кандидат исторических наук, доцент, профессор кафедры истории права и гуманитарных дисциплин Международного университета «МИТСО»

Логінов

Микола Михайлович

доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Лукашенко

Аліса Іванівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету

**Мандрюк
Марія Вікторівна,**

доктор історичних наук, доцент кафедри державної служби, історії та політології Буковинського державного фінансово-економічного університету

**Настояща
Катерина Василівна,**

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного авіаційного університету

**Петрецька
Оксана Василівна,**

старший викладач кафедри соціології та управління Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

**Петрушина
Татяна Олеговна,**

доктор социологических наук, старший научный сотрудник, заведующая отделом экономической социологии Института социологии НАН Украины

**Плахотнікова
Лариса Олександрівна,**

кандидат економічних наук, доцент Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторові не повертаються.